Acta Neerlandica 6

bron
Acta Neerlandica 6. Debreceni Egyetem, Debrecen 2008

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta07_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

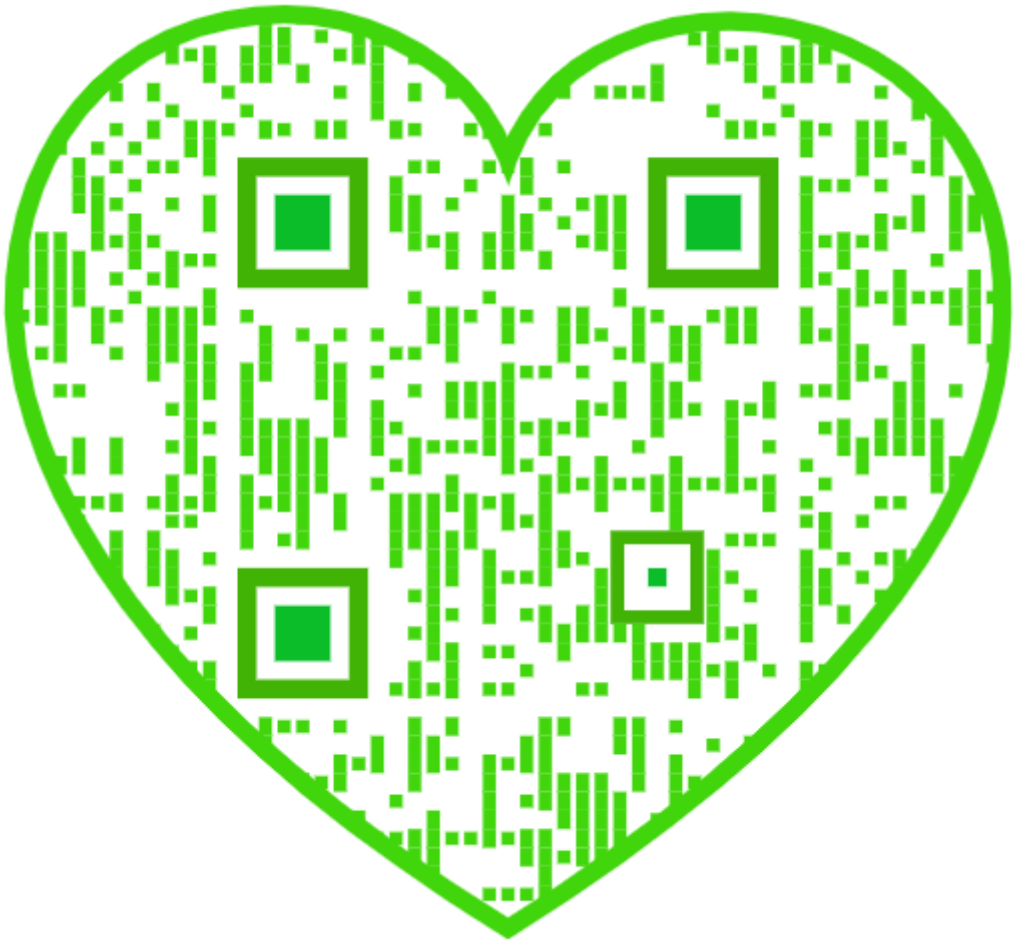

Voorwoord

De bij toerbeurt georganiseerde Hongaarse studiedag voor Neerlandistiek hield in oktober 2006 weer halt in Debrecen, ditmaal in de stijlvolle omkadering van het Debrecense huis van de Hongaarse Academie der Wetenschappen. Na een verwelkoming door dhr. István Bársony, oud-decaan van de faculteit Letteren aan de Universiteit Debrecen, mevr. Zsuzsanna Iványi, directrice van Instituut voor Germanistiek, en dhr. Jan Kennis van de Ambassade der Nederlanden, gaf Gábor Pusztai het woord aan collega's van de drie vakgroepen. Niet alleen kregen we een kleurig palet aan studiegebieden en specialiteiten voorgeschoteld uit linguïstiek en literatuur, maar elke vakgroep kreeg de kans om zichzelf, zijn medewerkers en activiteiten even voor te stellen. De bundel die u voor u heeft, bevat de neerslag van lezingen die die dag gehouden werden.

PABLO IRIZARRI VAN SCHUCHTELEN vraagt zich af hoe sterk de verwantschap is tussen taalaanleg en muzikaliteit. Mensen verschillen van elkaar in de manier, het tempo en het succes waarmee ze dingen leren - maar is er bij elk individu apart een samenhang vast te stellen tussen de aanleg voor taal en muzikaliteit?

GERT LOOSEN vertelt over de *tussentaal* in Vlaanderen, een verschijnsel waarmee de neerlandistiek extra muros niet geconfronteerd wordt en voor wie het dan ook veelal onbekende materie blijft.

ROLAND NAGY beschrijft *diachrone* aspecten van fonologische ontlening in het Nederlands na taalcontact met het Frans. Worden uitheemse fonemen geadapteerd door het Nederlands, of veroveren ze een plaatsje tussen de Nederlandse fonemen?

ORSOLYA VARGA vergelijkt het eerste moderne Hongaarse met het eerste moderne Nederlandse werk over de principes van het vertalen. Zowel het werk van Antal Radó (1909) als dat van Antonius Angelus Weijnen draagt de titel De Kunst van het Vertalen - en dat blijkt niet de enige overeenkomst.

CSILLA ZICHLER neemt psychologische theorieën over emotie als uitgangspunt voor haar linguïstisch onderzoek dat ze schoeit op cognitief-

semantische leest: hoe worden emoties metaforisch geconceptualiseerd?

Maar deze bundel heeft nog meer voor u in petto! Dat extra muros specialisten met buitenlandse blik een verrassende bijdrage kunnen leveren tot de neerlandistiek, mag blijken uit de volgende dierlijke inbreng, parallellen of zelfs rechtstreekse banden met de Lage Landen.

RÉKA BOZZAY onderzoekt de studietijd van Hongaarse *peregrini* in Leiden. Maar liefst 5000 jonge Hongaarse protestanten studeerden in de 17de en 18de eeuw in het buitenland; de vele oude Nederlandstalige drukken in de bibliotheek van de theologische faculteit in Debrecen moesten ergens vandaan komen.

ALEXANDRA KECSKÉS houdt dierenmetaforen in liederen uit de Tachtigjarige Oorlog tegen het licht.

BAS LOHMAN vergelijkt werk van de Russische auteur P.I. Mel'nikov met dat van de Nederlander Jan Siebelink wat betreft de uitbeelding van oudgelovigen resp. de weergave van orthodox-protestanten; in geseculariseerde tijden hebben conservatieve gelovigen het in de wereld niet makkelijk, en dat blijkt in de literatuur niet anders.

ANNA MOLNÁR en GÁBOR PUSZTAI tenslotte doen het verhaal van de *kindertreinen*: heel wat verzwakte Hongaarse kinderen spoorden na de Eerste Wereldoorlog naar Nederland om er aan te sterken; velen daarvan zouden een bestaan opbouwen in Nederland.

In naam van de redactie wensen wij u veel leesgenot.

Gábor Pusztai, Gert Loosen

Pablo Irizarri Van Schuchtelen

Taal, muziek en werkgeheugen: een verkenning van relaties tussen muzikale aptitude, taalaptitude en tweedetaalverwerving

1. Inleiding

Muziek en taal zijn complexe, auditieve vaardigheden die uniek zijn voor de soort mens en vertonen diepgaande parallellen die theoretici en onderzoekers in verschillende disciplines bezighouden. Het uitgangspunt voor dit scriptieonderzoek was een parallel rond welke tot nu toe niet zoveel onderzoek of theorievorming heeft plaatsgevonden, namelijk de eenvoudige observatie dat mensen onderling grote verschillen vertonen in de manier, het tempo en het succes waarmee ze talige en muzikale vaardigheden verwerven. In meer alledaagse bewoordingen: mensen verschillen in aanleg.

Tot de jaren zestig werd er wel enigszins onderzoek gedaan naar de verwantschap tussen taalaanleg en muzikaliteit - Blickenstaff (1963) geeft een nuttig overzicht - maar de resultaten leidden meestal niet verder dan de bevestiging dat voor muzikaliteit en taalaanleg een goed gehoor van belang is. Enkele onderzoeken van na deze periode wijzen echter op een dieper liggende overeenkomst dan een op het niveau van het oor: Luetenegger e.a. (1965) vonden dat muzikaal geheugen een relatie vertoonde met taalleren en Brutten e.a. (1985) ontdekten in hun experiment geen relatie tussen taalleren en muzikale vermogens, maar wel een relatie tussen talig werkgeheugen en taalleren.

De algemene vraagstelling in mijn onderzoek is de volgende: *is er een*

relatie tussen individuele verschillen in de geschiktheid om muzikale informatie te verwerken en individuele verschillen in de geschiktheid om talige informatie te verwerken? Er is nog veel onbekend over wat geschiktheid voor verwerking precies inhoudt. Voor zowel de muziekcognitie als de taalcognitie geldt dat er overeenstemming is over de aanname dat geschiktheid voor verwerking wordt bepaald door een complex van factoren. Voor de doeleinden van mijn scriptie gebruik ik deze 'parapluterm' in de algemene vraagstelling.

Uit recent onderzoek naar taalaptitude blijkt dat individuele verschillen in werkgeheugenspanne belangrijke predictoren zijn van tempo van taalverwerving. Geschiktheid voor *verwerking* blijkt samen te hangen met geschiktheid voor *verwerving* - en is misschien een en hetzelfde, aannemende dat tijdens iedere verwerking er impliciet geleerd wordt (Hulstijn, 2002). Volgens sommigen (bijv. Miyake & Friedman, 1998) is taalaptitude zelfs niets meer of minder dan werkgeheugencapaciteit. Dit biedt een aanknopingspunt voor vergelijking van taalaanleg en muziekaanleg: muzikale en talige verwerking zouden gebruik kunnen maken van dezelfde onderliggende werkgeheugencapaciteit. Ik heb gezocht naar correlaties tussen de prestaties op talige- en muzikale werkgeheugentaken. Bovendien wilde ik weten of ook de werkgeheugencapaciteit voor muzikale verwerking een predictor is van tempo[1] van taalverwerving.

Geschiktheid voor talige- en muzikale verwerking kunnen het product zijn van één onderliggende geschiktheid, één onderliggende werkgeheugencapaciteit. Het is nodig dat ik hieronder kort inga op evidentie vanuit uiteenlopende disciplines die wijst op mogelijke gedeelde werkgeheugencapaciteit voor talige- en muzikale verwerking. Daarna volgt de beschrijving van mijn empirische onderzoek.

De meest directe evidentie voor een relatie tussen talige- en muzikale werkgeheugencapaciteit komt van een correlatiestudie van Huntsinger & Jose (1991). Bij 56 kinderen tussen de 6 en de 11 jaar vergeleken ze de scores op vier werkgeheugentests, waarvan twee de spanne voor tonen en twee de spanne voor gesproken getallen meetten. Er werden significante onderlinge correlaties tussen alle condities van de tonen- en getallentaken gevonden, waarvan de meeste een *p*-waarde hadden onder het niveau .001. Factoranalyse leidde tot slechts één onderliggende factor die voor 67.4% van de variatie verantwoordelijk was. Verder presteerden, zoals voorspeld, meisjes beter dan jongens, oudere kinderen beter dan jongere en muzikaal ervaren kinderen beter dan onervaren (op alle taken). De auteurs

concluderen dat het verwerken van tonen en woorden sterk verwant is en dat het aannemelijk is dat er sprake is van één onderliggend algemeen geheugensysteem. Wat betreft het effect van muzikale ervaring sluiten ze niet uit dat training van het muzikale geheugen kan leiden tot verbetering van andere geheugenvaardigheden.[2]

Een tweede soort evidentie voor gedeelde capaciteit komt uit ERP-onderzoek (Event-Related Potentials). Een veelbesproken fenomeen in neurolinguïstische hersenscanstudies is de P600, een positief uitslaande golf in de ERP-grafiek, die zijn hoogtepunt bereikt 600 milliseconden na waarneming van een syntactische incongruentie of ambiguïteit (Osterhout & Holcomb, 1993). De P600 zou een indicatie zijn van de hogere belasting van het werkgeheugen op dit punt. Besson & Faïta (1995) ontdekten dat ook harmonische 'schendingen' in muziek een P600 veroorzaken. Dit was voor Patel e.a. (1998) aanleiding om de ERP's bij talige- en muzikale syntactische verwerking nader te bestuderen. In hun experiment lieten ze muzikale en talige stimuli horen aan 15 muzikaal getrainde volwassenen en maten de ERP-respons van het brein met elektroden op verschillende plaatsen op de schedel. De talige stimuli bestonden uit zinnen van de volgende drie typen: I. 'Some of the senators had promoted *an old idea* of justice.' II. 'Some of the senators endorsed had promoted *an old idea* of justice.' III. '* Some of the senators endorsed the promoted *an old idea* of justice.' De ERP werd gemeten vanaf het horen van de *target phrase* (in de bovenstaande zinnen de constituent *'an old idea'*), die ofwel gemakkelijk (I), ofwel moeilijk (II), ofwel onmogelijk (III) te integreren was met de voorafgaande structurele context. Volgens de verwachting werden alleen in condities II en III significante P600's gemeten en was de P600 het sterkst in conditie III.

De muzikale stimuli bestonden uit muzikale frases waarin een *target* akkoord ofwel binnen de toonsoort (I) van de rest van de frase viel, ofwel daarbuiten maar 'dichtbij' op de kwintencirkel (II), ofwel buiten de toonsoort en 'ver' op de kwintencirkel (III). Net als in de studie van Besson en Faïta (1995) werd een P600 gemeten bij presentatie van de harmonisch incongruente akkoorden (condities II en III) en deze was sterker in conditie III dan in conditie II. De belangrijkste uitkomst was echter dat de amplitude en verdeling over de schedel van de waargenomen P600 in de talige en muzikale condities statistisch gelijk waren. Volgens de auteurs was het daarom niet aannemelijk dat de P600 een uiting van specifiek linguïstische verwerking is. Patel (1998) gaat in een eigen bespreking van deze bevindingen zelfs nog een stap verder en lanceert zijn

shared structural integration resource (SSIR)-hypothese: '... linguistic and musical syntactic processing rely on distinct cognitive operations, but structural integration in both domains relies on a common pool of neural resources.' (Patel, 1998, p.39).

Als men van een gedeelde verwerkingscapaciteit uitgaat voor taal en muziek, kan men verwachten dat simultane verwerking van de twee modaliteiten interferentie oplevert. De muziekpsychologe Diana Deutsch voerde vanaf de jaren zeventig talloze interferentie-experimenten uit met ruwweg hetzelfde paradigma: twee testtonen moesten door proefpersonen worden beoordeeld als gelijk of niet. In het interval tussen de twee testtonen werden 'storende' elementen (meestal andere tonen) gevoegd die in meer of mindere mate interferentie veroorzaakten. Andere tonen verstoren meestal het geheugen voor de testtonen aanzienlijk (foutenpercentages rond 30%). In een van de experimenten (Deutsch, 1970) bleek dat het aanbieden van zes gesproken getallen tussen de testtonen bijna geen obstakel vormde voor het vergelijken van de testtonen (2.4% fout), zelfs wanneer de proefpersonen tegelijk gevraagd werd de getallen te onthouden (5.6% fout). Semal e.a. (1996) vonden soortgelijke resultaten met test*woorden*: Deutsch (1999) stelt dat de aantasting van het geheugen voor tonen veroorzaakt door afleidende tonen een gevolg is van interacties binnen een sterk gespecialiseerd systeem. Deze tonale verwerkingsmodule heeft schijnbaar geen connectie met talige verwerking. Toch zijn er uitzonderingen. Pechmann & Mohr (1992) ontdekten dat er wel een klein interferentie-effect optrad bij muzikaal onervaren proefpersonen. Musici hadden geen last van interfererende woorden tussen de twee testtonen, muzikaal ongetrainde personen wel. Het is dus mogelijk dat door training er specialisatie van het tonale geheugensysteem optreedt. Salamé & Baddeley (1989) vonden een interferentie-effect wanneer proefpersonen reeksen visueel gepresenteerde getallen moesten opzeggen, terwijl op de achtergrond muziek klonk. Gezongen muziek bleek voor veel interferentie te zorgen, ongeveer net zoveel als spraak. Maar ook instrumentale muziek veroorzaakte een, zij het iets minder sterk, significant interferentie-effect.

Er zijn, samengevat, aanwijzingen vanuit verschillende disciplines dat taal en muziek van een gedeelde werkgeheugencapaciteit gebruik maken: prestaties op talige- en muzikale werkgeheugentaken correleren met elkaar en hersenscans laten zeer vergelijkbare neurale activiteit bij talige- en muzikale verwerking zien. Het gespecialiseerde tonale geheugensysteem van Deutsch (Deutsch, 1999) echter, dat geen interferentie met talige

verwerking vertoont, is in tegenspraak hiermee.

De tegenstrijdige resultaten zouden een mogelijke verklaring kunnen krijgen door aan te nemen dat taal en muziek niet voor alle soorten verwerking gebruik maken van dezelfde onderliggende capaciteit. Deutsch' experiment vereiste verwerking van elementen op een laag niveau: toonhoogte en fonologische informatie. Zoals Deutsch voor de verwerking van toonhoogte een gespecialiseerde module veronderstelt, wordt er in de linguïstische literatuur gesproken van een gespecialiseerde *phonological loop* voor verwerking van fonologische informatie (zie bijv. Baddeley, 1997). De talige- en muzikale structurele integratieprocessen, die in het experiment van Patel e.a. (1998) een verband vertoonden, waren van een aanzienlijk complexere aard en behelsden meerdere verwerkingsniveaus: van fonologische structuur tot syntaxis tot betekenisstructuur, van klank tot akkoord tot tonaliteit. Het zou kunnen zijn dat lagere-orde-processen, zoals de verwerking van tonale informatie en fonologische informatie, in gespecialiseerde modules plaatsvindt en geen of veel minder gebruik maken van gedeelde capaciteit, terwijl hogere-orde-processen, zoals bijvoorbeeld structurele integratie, meer gebruik maken van een algemene, gedeelde werkgeheugencapaciteit. Deze kwesties wilde ik eveneens onderzoeken, alsmede de invloed van de factor ervaring. Hiermee kwam ik op onderstaande vijf vraagstellingen:

Algemene vraagstelling

I. *Is er een relatie tussen individuele verschillen in de geschiktheid om muzikale informatie te verwerken en individuele verschillen in de geschiktheid om talige informatie te verwerken?*

Specifieke vraagstellingen

II. *Is er een relatie tussen de werkgeheugencapaciteit voor muzikale informatie en tempo van taalverwerving?*
III. *Is er een relatie tussen de werkgeheugencapaciteit voor muzikale informatie en de werkgeheugencapaciteit voor talige informatie?*
IV. *Wat is de invloed van de structurele complexiteit van de te verwerken informatie op de eventueel gevonden relaties?*
V. *Wat is de invloed van factoren als muzikale ervaring, talige ervaring, op de verschillende variabelen en de relaties tussen deze?*

Voor het experiment nam ik vier werkgeheugentests af bij leerders van het Frans op een middelbare school: een met het onthouden van melodieën, een met tonen, een met zinnen in de T2 en een met pseudowoorden in de T1. De keuze voor tests in de T1 of T2 was voor de doeleinden van het onderzoek niet relevant. De melodie- en zinnentest, de complexe tests, waren zo ontworpen dat de proefpersoon de sequenties moest verwerken op verschillende linguïstische resp. muzikale niveaus. De niet-complexe tonentest en pseudowoordentest hadden met elkaar gemeen dat er geen zinnige relatie was tussen de te onthouden elementen, waardoor het werkgeheugen minder belast was met verwerking op hogere niveaus en zich bijna exclusief kon richten op opslag en *retrieval* van de doelelementen. Verder werd een schooltoets gebruikt als aanduiding van het tempo van taalverwerving.

2. Onderzoek

2.1 Proefpersonen

Gekozen werd voor leerders van het Frans op een middelbare school. Drie 4VWO-klassen van het Spinozalyceum Amsterdam namen deel aan het experiment. Bij elkaar waren er 70 proefpersonen tussen 15 en 17 jaar. Er waren beduidend meer meisjes (N = 50) dan jongens (N = 20). Alle leerlingen hadden minstens drie en een half jaar Franse les gehad. De taalachtergrond van de leerlingen liep uiteen, maar de meeste (N = 66) gaven aan Nederlands als moedertaal te spreken. Een aantal (N = 11) had daarnaast nog een of meerdere talen als eerste taal.

De leerlingen hadden minstens twee jaar muziek gehad op deze school of hadden op een andere manier de benodigde muzikale basiskennis verworven voor het succesvol uitvoeren van de muzikale opdrachten. Sommige leerlingen speelden veel en intensief muziek in hun vrije tijd, andere hadden nog nooit muziek gemaakt, maar een groot deel (N = 44) had wel een aantal jaren iets aan muziek gedaan, recentelijk of langer geleden.

2.2 Materiaal en procedure

De *zinnentest*, bedoeld om de werkgeheugencapaciteit voor complexe talige verwerking te meten, was een variant van de *listening span test* (Daneman & Carpenter, 1980) en bevatte 35 Franse zinnen (de vreemde

taal die de proefpersonen leerden). Ze werden in sets van 3 en sets van 4 achter elkaar auditief aangeboden. Op de ene zijde van het antwoordblad moesten de proefpersonen aankruisen of elke gehoorde zin zinnig was of onzinnig (in betekenis). Als een set van deze item-responssequenties was voltooid, moesten zij het blad omdraaien en op de andere kant het laatste woord opschrijven van elke zin uit de set. Spelfouten werden getolereerd. Ook hoefden de woorden niet in dezelfde volgorde worden opgeschreven als de volgorde van de gehoorde zinnen.

De *pseudowoordentest*, bedoeld om de werkgeheugencapaciteit voor lagere-orde talige verwerking te meten, was een *Serial Recognition Test* (Gathercole e.a., 2001) bestaande uit 28 items, onderverdeeld in 4 sets van 7 items. Een item bestond uit een reeks monosyllabische (Nederlandse) pseudowoorden (bijv. wef-wif-woof-waaf) gevolgd door een gelijke of iets verschillende reeks (bijv. wif-wef-woof-waaf). Na elk reeksenpaar moesten de proefpersonen op een antwoordblad aankruisen of de twee gehoorde reeksen ‘gelijk’ of ‘ongelijk’ waren. De lengte van de reeksen liep per set op, van 4 pseudowoorden in de eerste set tot 7 pseudowoorden in de vierde set. De pseudowoorden waren allemaal opgebouwd volgens hetzelfde CVC-principe: 1 consonant + 1 (lange of korte) vocaal + 1 consonant. Binnen een reeks was de beginconsonant altijd constant. Wat varieerde was de vocaal (wef-wif-woof-waaf), de eindconsonant (kem-kel-ket-ker) of beide (bir-bap-bur-bep).

De *melodietest*, bedoeld om de werkgeheugencapaciteit voor complexe muzikale verwerking te meten, was nagenoeg een kopie van de oude, maar nog niet geëvenaarde *Musical Memory Test* (Drake, 1934). Proefpersonen kregen telkens een melodie te horen, gevolgd door een aantal varianten daarop. Zij moesten op een formulier aangeven op welk van de volgende aspecten elke variant verschilde van de oorspronkelijke melodie, door middel van het invullen van een letter: R voor Ritme - de lengte van een of meerdere noten is veranderd, N voor Noten - de toonhoogte van een of meerdere noten is veranderd, H voor ToonHoogte - de hele melodie is getransponeerd naar een andere toonhoogte, G voor Geen verandering - de melodie is hetzelfde gebleven. Er waren in totaal 40 items, verdeeld over 10 sessies die opliepen in lengte. Sessies 1 en 2 hadden na de beginmelodie 2 varianten, sessies 3 en 4 hadden er 3, etc., tot en met sessies 9 en 10, die elk 6 varianten hadden op de beginmelodie. De proefpersonen konden hun respons onmiddellijk na het horen van elke variant invullen.

In de *tonentest*, die bedoeld was om de werkgeheugencapaciteit voor lagere-orde muzikale verwerking te meten en geïnspireerd was op de

testmethode van Deutsch (1999), kregen de proefpersonen reeksen tonen te horen die in een willekeurige (atonale) volgorde waren gerangschikt. Aan het einde van elke reeks moesten ze op een antwoordblad aankruisen of de eerste en laatste toon in de reeks gelijk waren of niet. De test bevatte 30 reeksen die verdeeld waren over 6 sets. Het aantal tonen per reeks liep op met elke set: van 4 tot 9 tonen.

Als aanduiding van tempo van taalverwerving werd gekozen voor de *Cito-luistertoets* Frans MAVO 1999 D, die recentelijk door de docent in de klas was afgenomen. Om praktische redenen was het niet mogelijk een uitgebreider onderzoek te doen naar de taalleerprestaties van de leerlingen, maar de Cito-luistertoets werd gekozen als meest representatieve maat omdat het verstaan van natuurlijke gesproken taal een geïntegreerde beheersing van alle aspecten van taalverwerking vereist. Uiteraard geven de scores op deze taak geen uitsluitsel over tempo van taalverwerving, er ontbrak ook een beeld van de productieve vaardigheid van de proefpersonen, maar het kon wel een globale indicatie zijn. De toets bevatte een aantal korte gesproken passages die de proefpersonen klassikaal te horen kregen en waarover zij meerkeuzevragen moesten beantwoorden. Na elke passage moest een meerkeuzevraag hierover in het Nederlands worden beantwoord. Er waren in totaal 40 respons-items. Het aantal foute antwoorden werd omgezet in een rapportcijfer.

Met uitzondering van de Cito Luistertoets, die al eerder was afgenomen, werden alle tests klassikaal afgenomen in een lesuur van 60 minuten. Voorafgaand aan het testen vulden de proefpersonen een formulier in met persoonlijke gegevens en gegevens over hun muzikale en taalachtergrond. Voor het invullen van het formulier en een korte uitleg van de achtergrond van het onderzoek, bedoeld om de leerlingen te motiveren, werden 15 minuten uitgetrokken en voorafgaand aan elke test was er tijd voor instructie en interactie.

2.3 Resultaten

Pearson-correlaties werden berekend voor alle paren die de Citoluistertoets, melodietest, tonentest, pseudowoordentest en de twee zijden van de zinnentest (zinnig/onzinnig-oordeel en *recall* laatste woord) met elkaar konden vormen. Alle mogelijke testparen op drie na correleerden significant ($p < .05$) met elkaar (zie Tabel 1). De Cito-luistertoets correleerde niet significant met de tonentest en met de pseudowoordentest, maar wel met de andere geheugentests. Ook was er geen significante

correlatie tussen het zinnig/onzinnig oordelen op de zinnentest (= zinnentest-begrip) en de tonentest. Verder vertoonden 6 van de 15 mogelijke paren significante correlaties onder het niveau 0.01. De andere helft van de correlerende paren (6 van de 12) was significant onder het niveau 0.05.

Tabel 1: Pearson correlaties tussen de scores op de verschillende taken

		Z-b	Z-o	Mel	Ton	Pse	Cit
1. Zinnentest	*r*	**1**	**.27***	**.34****	**.09**	**.26***	**.53*****
-begrip	*p*	.	.019	.004	.452	.038	.000
	N		70	70	70	64	68
2. Zinnentest-onzin	*r*		**1**	**.36****	**.26***	**.39****	**.30***
	p		.	.002	.025	.001	.012
	N			70	70	64	68
3. Melodietest	*r*			**1**	**.48*****	**.40****	**.34****
	p			.	.000	.001	.004
	N				70	64	68
4. Tonentest	*r*				**1**	**.29***	**.09**
	p				.	.020	.449
	N					64	68
5. Pseudowoordtest	*r*					**1**	**.07**
	p					.	.582
	N						62
6. Cito-Listentest	*r*						**1**
	p						.
	N						

*** p < .001
* p < .05
** p < .01
* p <; .05
* p < .05
** p < .01
* p < .05
** p < .01
** p < .01
** p < .01
*** p < .001
* p < .05

Door middel van een meervoudige regressie werd uitgerekend wat de predictieve waarde was van de vijf testmaten op de Cito-luistertoets. Geen van de vijf taken bleek een significante predictor.

De invloed van de factor muzikale ervaring werd onderzocht door middel van correlaties en het vergelijken van gemiddeldes. Zoals te zien is in Tabel 2 scoorden de muzikaal 'ervaren'[3] proefpersonen beter op alle maten. Vooral het verschil in prestatie op de muzikale tests is groot. Uit de gegevens van de *t*-test blijkt dat alle verschillen ook significant waren, op het onthoud-gedeelte van de zinnentest na. Het onthouden van de laatste

woorden van de zinnen deden de muzikaal ervaren leerlingen dus niet significant beter dan de onervaren.

Tabel 2: Prestaties van de muzikaal ervaren vs. -onervaren leerlingen

	Ervaren			**Onervaren**			***t*-test**		
	N	**Gem.**	**Std. Deviatie**	***N***	**Gem.**	**Std. Deviatie**	***t***	***df***	**Sig.(2-tailed)**
Zinnentest -begrip	44	25.5	3.8	26	23.4	4.2	2.0	68	.043
-onthouden	44	25.1	5.4	26	23.5	5.7	1.1	68	.246
Melodietest	44	29.1	5.3	26	22.0	7.4	4.6	68	.000
Tonentest	44	21.5	3.1	26	18.6	3.1	3.7	68	.000
Pseudowoordtest	42	20.1	2.4	22	18.8	2.3	2.1	62	.034
Cito-luistertest	43	6.7	1.4	25	5.8	1.7	2.2	66	.029

Het gegeven dat er significante verschillen waren in prestaties tussen de groep muzikaal ervaren kinderen en de groep onervaren kinderen, maakte het de moeite waard om ook te kijken naar de correlaties tussen de testscores binnen elk van deze twee groepen. Binnen de groep leerlingen die nooit iets aan muziek hadden gedaan ($N = 26$) was de correlatie van de melodietest met de taaltaken sterker dan binnen de gehele groep: .55 ($p = .008$) met de pseudowoordentest en .44 (p = .024) met het geheugen voor de laatste woorden van de zinnentest. De prestaties van de onervaren leerlingen op de tonentest vertoonden echter geen significante correlatie met andere prestaties. Binnen de muzikaal ervaren groep ($N = 44$) werden maar twee significante correlaties gevonden, namelijk die tussen de muzikale taken onderling ($r = .46$, $p = .002$) en wederom die tussen de Cito-luistertoets en de zinnentest-begrip ($r = .43$, $p = .004$).

3. Discussie

Ik zal hieronder de onderzoeksvragen bespreken en proberen van een antwoord te voorzien.

> *II. Is er een relatie tussen de werkgeheugencapaciteit voor muzikale informatie en tempo van taalverwerving?*

Het is mogelijk dat muzikale taken die complexe, hogere orde-verwerking vereisen enige relatie hebben met taal*verwerking*, blijkens het feit dat van alle geheugenspannematen de melodietest het sterkst correleerde met de Cito-luistertoets. Dat was zelfs sterker dan de zinnentest (het geheugengedeelte) met de Cito-luistertoets. De pseudowoordentest en tonentest leken geen relatie te hebben met de luistertoets. Van een predictieve relatie bleek in geen geval sprake.

Het is niet uitgesloten dat complexe muzikale werkgeheugentaken ook een relatie hebben met tempo van taal*verwerving*, maar dit is in mijn onderzoek niet definitief aangetoond, omdat de Cito-luistertoets daar geen afdoende meetinstrument voor is. Wel sporen de bevindingen aan tot nader onderzoek van deze kwestie. Opvallend is ook het ontbreken van een correlatie tussen de prestaties op de pseudowoordentest en de Citoluistertoets. Dit gaat tegen resultaten en opvattingen uit de literatuur in.

III. Is er een relatie tussen de werkgeheugencapaciteit voor muzikale informatie en de werkgeheugencapaciteit voor talige informatie?

Alle werkgeheugenmaten, muzikaal of talig, correleren onderling significant. Er zou ook ‘van nature’ een relatie kunnen bestaan, want ook onder muzikaal onervaren personen zijn er onderlinge correlaties, met uitzondering van de tonentest, die hier niet correleert met de andere taken. In de hele groep is de correlatie van de melodietest met de talige taken sterker en significanter dan die tussen de tonentest en de talige taken. Er lijkt dus een relatie te bestaan tussen de werkgeheugencapaciteit voor muzikale informatie en de werkgeheugencapaciteit voor talige informatie, in het bijzonder wanneer de te verwerken muzikale informatie structureel complexer is. Wat betreft de verwerking van niet-complexe informatie kan vooralsnog geen uitsluitsel worden gegeven over de sterkte van de relatie, omdat de pseudowoordentest en tonentest een te lage betrouwbaarheid hadden. Ondanks de pilot-experimenten en de aanpassingen van uitgerekend deze twee tests bleken de betrouwbaarheidscoëfficiënten na een Alpha Cronbach berekening onder .60 te zitten. Dit is waarschijnlijk te wijten aan een te kleine variatie in de prestaties.

IV. Wat is de invloed van de structurele complexiteit van de te verwerken informatie op de eventueel gevonden relaties?

De bevinding dat de melodietest en de zinnentest (onthouden) significant correleren, die betekenisvol mag heten omdat de beide maten betrouwbaar zijn, ondersteunt de SSIR-hypothese van Patel (1998): de syntactische, integratieve verwerking van taal en muziek hangen mogelijk samen. Het lijkt of hier sprake is van een 'aanleg' omdat ook onder niet-muzikaal ervaren individuen een correlatie is gevonden. De relatie tussen individuele verschillen in de hogere-orde-verwerking van taal en muziek, die, bij mijn weten, hier voor het eerst op deze manier is bestudeerd, verdient, volgens mij, nader onderzoek.

Ook op lagere niveaus bestaat er mogelijk overlapping in verwerkingscapaciteit, want de pseudowoordentest en de tonentest vertonen een significante correlatie. Alleen moeten hier drie kanttekeningen bij worden geplaatst: 1. Het is de vraag in hoeverre de tonentest en pseudowoordentest resp. de lagere-orde-verwerking van tonen in het 'tonale geheugen' (Deutsch, 1999) en de lagere-orde-verwerking van taalelementen in de *phonological loop* (Baddeley, 1997) in isolatie meten. Mogelijk vindt er voor deze tests ook op hogere niveaus enige verwerking plaats. Correlatie tussen prestaties op deze twee tests kan dus ook het gevolg zijn van invloed van de gedeelde capaciteit op hogere niveaus. 2. De correlatie is mogelijk niet vrij van invloeden van ervaring, want onder de muzikaal onervaren kinderen was er geen significante correlatie. 3. De twee tests die lagere orde-verwerking van tonen en fonologisch materiaal moesten meten, hadden een lage betrouwbaarheid, wat betekent dat nader onderzoek moet gebeuren met andere meetinstrumenten.

V. Wat is de invloed van de factor ervaring op de verschillende variabelen en de relaties tussen deze?

Muzikaal ervaren kinderen bleken beter te presteren op alle taken, inclusief de taaltaken, maar er was geen correlatie tussen de mate van ervaring en hun prestaties. Dit kan worden verklaard door aan te nemen dat een andere factor verantwoordelijk is voor de betere prestaties van de muzikaal ervaren kinderen, bijvoorbeeld dat ze mogelijk uit een sociaal milieu komen dat ook verbale ontwikkeling meer stimuleert. Ander onderzoek (Ho e.a., 2003) heeft aangetoond dat een directe causale relatie tussen muzikale ervaring en prestaties op taaltaken wel zou kunnen bestaan. Dus is het aan te raden om in nader onderzoek naar deze relatie grondig informatie te vergaren over factoren van sociale achtergrond.

Wat betreft de *prestaties* laat mijn onderzoek, vanwege een gebrek aan

informatie, niet zien in hoeverre ze beïnvloed zijn door de verschillende factoren, maar van sommige lijkt de invloed onbeduidend te zijn. Het schijnbare verdwijnen van de meeste *relaties tussen de prestaties* binnen de muzikaal ervaren groep kan worden verklaard door specialisatie en daardoor dissociatie van verwerkingsprocessen en/of een plafond-effect. Er is dus mogelijk een invloed van de factor muzikale ervaring op de relaties tussen de variabelen.

> *I. Is er een relatie tussen individuele verschillen in de geschiktheid om muzikale informatie te verwerken en individuele verschillen in de geschiktheid om talige informatie te verwerken?*

Er is een netwerk van onderlinge correlaties gevonden tussen prestaties op verschillende cognitieve taken, die verwerking van talige- of muzikale informatie vereisten. Het is dus mogelijk dat er een verband bestaat tussen individuele verschillen in de geschiktheid om talige- en muzikale informatie te verwerken - waarbij overigens significante invloed van ervaring niet aangetoond is. In hoeverre dit ook vormen van 'geschiktheid' zijn die een rol spelen bij het *verwerven* van taal, verdient, naar mijn mening, verder onderzoek. Dat geen van de werkgeheugenmaten in mijn onderzoek een significante predictor is gebleken van luistervaardigheid is teleurstellend, maar ik denk dat het aanbeveling verdient om het nog eens te proberen met andere (betrouwbaarder) werkgeheugentests en andere maten van *achievement*.

Het is opvallend dat de relatie tussen individuele prestaties sterker lijkt te zijn wanneer het gaat om het verwerken van structureel complexe informatie. Dit lijkt verklaarbaar in termen van de *Shared Structural Integration Resource*-hypothese van Patel (1998): op hogere niveaus van verwerking wordt zowel door het muzikale- als het linguïstische systeem gebruik gemaakt van dezelfde *resources*. Op lagere niveaus van verwerking is misschien ook overlap tussen 'geschiktheid' in beide domeinen, maar mogelijk minder omdat hier meer gescheiden modules werkzaam zijn. Mogelijk raakt dit onderzoek een fundamentele overeenkomst tussen het taalvermogen en het muziekvermogen en kan een heel nieuw terrein van onderzoek worden ontgonnen: een overeenkomst tussen taalaptitude en muzikale aptitude betreft mogelijk veel abstractere, complexere verwerkingsprocessen dan simpelweg een 'fijn gehoor'.

Bibliografie

Baddeley, A.D. (1997). *Human Memory: Theory and Practice. (Revised Edition).* UK: Psychology Press.
Besson, M., & Faïta, F. (1995). An event-related potential (ERP) study of musical expectancy: Comparison of musicians with nonmusicians. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 21, 1278-1296.
Blickenstaff, C.B. (1963). Musical Talents and Foreign Language Learning Ability. *Modern Language Journal*, 47, 359-363.
Brutten, S.R., Angelis, P.J. & Perkins, K. (1985). Music and Memory: Predictors for Attained ESL Oral Proficiency. *Language Leaming*, 35, 299-313.
Carroll, J.B. (1981). Twenty-five years of research on FL aptitude. *Diller, K.C. (Ed.), Individual differences and universals in language learning.* Rowley, MA: Newbury House.
Chan, A.S., Ho, Y.C., & Cheung, M.C. (1998). Music training improves verbal memory. *Nature*, 396, 128.
Daneman, M., & Carpenter, P.A. (1980). Individual differences in working memory and reading. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 19*(4), 450-466.
Deutsch, D. (1970). Tones and Numbers: Specificity of Interference in Immediate Memory. *Science, New Series*, 168, 1604-1605.
Deutsch, D. (1999). The processing of pitch combinations. In: Deutsch, D. (Ed). (1999). *The psychology of music (2nd ed.). Academic Press series in cognition and perception: A series of monographs and treatises.* (p. 349 411). San Diego, CA, US: Academic Press, Inc.
Drake, R. (1934). *Musical Memory Test - To Determine Musical Talent*.. Bloomington, Illinois: Public School Publishing Company.
Gathercole, S. E., Pickering, S.J., Hall, M., & Peaker, S. (2001).

Dissociable lexical and phonological influences on serial recognition and serial recall. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 54 A, 1-30.
Ho, Y.C., Cheung, M.C., & Chan, A.S. (2003). Music training improves verbal but not visual memory: Cross-sectional and longitudinal explorations in children. *Neuropsychology*, 17, 439-450.
Hulstijn, J.H. (2002). Towards a unified account of the representation, processing and acquisition of second language knowledge. *Second Language Research, 18, 3*, 193-223
Huntsinger, C.S., & Jose, P.E. (1991). A test of Gardner's modularity theory: A comparison of short-term memory for digits and tones. *Psychomusicology*, 10, 3-17.
Luetenegger, R.R., Mueller, T.H., & Wershow, I. (1965). Auditory factors in foreign language acquisition. *Modern Language Journal*, 49, 22-31
Miyake, A., & Friedman, N.P. (1998). Individual differences in second language proficiency: Working memory as language aptitude. In: Healy, A.F. (Ed); Bourne, L.E. Jr. (Ed). (1998). *Foreign language learning: Psycholinguistic studies on training and retention*. (p. 339-364). Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
Osterhout, L., & Holcomb, P.J. (1993). Event-related potentials and syntactic anomaly: Evidence of anomaly detection during the perception of continuous speech. *Language and Cognitive Processes*, 8, 413-437.
Patel, A.D. (1998). Syntactic processing in language and music: Different cognitive operations, similar neural resources? *Music Perception*, 16, 27-42.
Patel, A.D., Gibson, E., Ratner, J., Besson, M., & Holcomb, P.J. (1998). Processing syntactic relations in language and music: An event-related potential study. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 10, 717-733.
Pechmann, T., & Mohr, G. (1992). Interference in memory for tonal pitch: Implications for a working-memory model. *Memory and Cognition*, 20, 314-320.
Salamé, P., & Baddeley, A.D. (1989). Effects of background music on phonological short-term memory. *Quarterly Journal of Experimental Psychology: Human Experimental Psychology*, 41, 107-122.
Semal, C., Demany, L., Ueda, K., & Hallé, P.A. (1996). Speech versus nonspeech in pitch memory. *Journal of the Acoustical Society of America*, 100, 1132-1140.

Eindnoten:

1 In de visie van o.a. Carroll (1981), waar ik mij bij aansluit, komt aptitude tot uiting in de verschillen in *tempo* van tweedetaalverwerving en niet in het *succes*.
2 Evidentie voor een daadwerkelijk positief effect van muzikale ervaring op taalvaardigheid - in het bijzonder op verbaal geheugen - komt van Chan e.a. (1998) en Ho e.a. (2003).
3 Proefpersonen golden als onervaren als ze hadden ingevuld nooit een instrument te hebben gespeeld of gezongen te hebben. Alle andere leerlingen golden als ervaren.

Gert Loosen

Wat is er van de *tussentaal* in Vlaanderen?
Enkele persoonlijke notities als kennismaking met het fenomeen extra muros.

Toen in september 2004, mijn eerste maand als lector in Debrecen, de studenten en ik net aan elkaar begonnen te wennen en ze me ook meer durfden te zeggen, vroeg één van hen, die net een semester in Leiden had doorgebracht, '*Sou u wat minder Belchies kunnen praten?*' waarop ik alleen maar 'nee' antwoorden kon. Net zomin als Zwitsers overigens, maar ze bedoelde natuurlijk wat anders.

Toen ik de middelbare school verliet en aan de KULeuven Nederlands en Duits begon te studeren, dacht ik dat ik in staat was in vrij behoorlijk Nederlands minstens een tekst voor te lezen. Annie Van Avermaet (die samen met Fons Fraeters en Joos Florquin[1] jarenlang het nu gedateerde en daardoor grappige, maar vooral belerende programma *Hier spreekt men Nederlands* presenteerde op de openbare televisie en decennialang directrice van het Instituut voor Levende Talen was) ontnam me die illusie. Bijna alle klanken die ik fout kon uitspreken in het Standaardnederlands, sprak ik ook verkeerd uit.

Twee kleine anekdotes die ons iets vertellen over het Nederlands in Vlaanderen. Enerzijds lijkt het zo te zijn, dat op school geen SN aangeboden wordt[2]. Anderzijds wordt dat SN als het eenmaal verworven is, niet als zodanig hérkend en misschien zelfs niet altijd érkend door studenten NaVT die vooral met de Noord-Nederlandse uitspraakvariant in aanraking kwamen. De zuidelijke variant van de ST wordt door sommige collega's extra muros trouwens beschouwd als iets laakbaars dat zo snel mogelijk weer moet worden afgeleerd.

Hoe zit dat nu in Vlaanderen? Twee jaar geleden studeerde een oudleerlinge van mij af bij prof. Dirk Geeraerts, die vorig jaar bij de collega's van de KGRE te gast was. Karolien De Bisschop schreef haar scriptie over *De taalpolitieke discussie in Vlaanderen in de laatste vijftien jaar*. Op basis van haar onderzoek[3] zou ik u vandaag iets willen vertellen over het Nederlands in Vlaanderen in zijn drie laagjes: dialect, standaardtaal en tussentaal, en over het hardnekkige gezwel dat dit laatste is[4].

Er was eens een land uitgevonden, dat heette België. Waarom, weten we niet precies, want de Belgen waren dapper genoeg om zich door Caesar te laten uitroeien. België begon als dak waaronder Franstaligen de plak zwaaiden, ook over diegenen die ze 'patois' vonden praten; een béétje dysfemistsich, maar de taal in het noordelijke deel 'Nederlands' noemen was dan weer té optimistisch. Ik ga even voorbij aan de hele voorgeschiedenis die Jaap Van Marle er een van *delayed standardization* noemt (VAN MARLE 2002). Toch twee hoogtepunten: in de 19de eeuw winnen de integrationisten het pleit en de standaard voor het Nederlands in Vlaanderen wordt in het Noorden gezocht en niet in de Loquela van Gezelle. Het Nederlands verwerft officiële status in België: in 1973 wordt grondwettelijk vastgelegd dat het de enige officiële taal in Vlaanderen is - iets dat in Nederland nog niet gebeurde.

Toch worden nu tussen Nederland en Vlaanderen uitgewisselde tv-programma's keurig ondertiteld voor ze uitgezonden worden, *ondertutteling*[5] heet dat, - de enige reden die ik daarvoor kan bedenken is dat ze nasynchroniseren nog hilarischer zou zijn. (De oorzaak voor het uit elkaar groeien van de uitspraak in Vlaanderen en Nederland zou liggen aan sociologische processen in Nederland enerzijds, waardoor men langzaam maar zeker en massaal is gaan afwijken van de uitspraaknorm uit het eerste kwart van de twintigste eeuw, en het stevig vasthouden aan die eindelijk verworven, maar toch vroeg-twintigste-eeuwse uitspraak in Vlaanderen. Zie daarvoor VAN DE VELDE 1996)

Grofweg zou je kunnen zeggen dat er in Vlaanderen **drie taallagen zijn**: de traditionele dialecten, de standaardtaal - en daar iets tussenin, een beest met vele namen: *tussentaal, Verkavelingsvlaams, Soap-Vlaams*, enz.

Wat is DE STANDAARDTAAL IN VLAANDEREN? Standpunten tegenover die standaardtaal (of -talen) en wat is haar plaats?

Wat is de standaardtaal? De meningen zijn verdeeld. Een eerste

standpunt houdt in dat er slechts één standaardnorm is, de Nederlandse standaardtaal uit Nederland. Je zou kunnen zeggen dat het een Verlicht standpunt is. Een tweede mogelijkheid kunnen we eerder Romantisch noemen: er is één norm, een Vlaamse. Een derde standpunt is het volgende: er zijn twéé normen. En dan zijn er daarbinnen nog twee variaties.

Variatie één: er is de Nederlandse standaardtaal en er is de Vlaamse spreektaal, die zich nog aan het vormen is. Variatie 2: er is de Nederlandse standaardtaal en er is het licht daarvan afwijkende *Journaalnederlands*. Je zou deze variant 'postmodern' kunnen noemen - of 'Belgisch compromis'[6].

De PLAATS die de standaardtaal inneemt in Vlaanderen, hangt samen met de definitie die men ervan hanteert. Wie het laatste, postmoderne, standpunt inneemt, pleit vaak voor een soort variatie binnen éénheid, polyglossie binnen de eigen taal, een flexibel afstemmen van register op je gesprekspartner. Wie het bestaan van één norm vooropstelt, vindt een eventuele tweetaligheid bedreigend voor de positie van het Nederlands.

En dat zou indruisen tegen een democratisch voordeel van een standaardtaal in Vlaanderen. Door - om nogmaals die oude term te gebruiken - een integrationistische houding aan te nemen, kan de Vlaamse taalgebruiker in principe participeren aan de Nederlandse cultuur en blijft het Nederlands een middelgrote taal in Europa. Verder blijven uiteraard aloude voordelen van kracht: standaardtaal overbrugt talige verschillen, maakt communicatie mogelijk en emancipeert daardoor de taalgebruiker, die er meer kansen mee krijgt in het leven.

Er gaan echter ook stemmen op die vragen stellen bij de manier waarop de standaardtaal 'opgelegd' wordt. Deze stemmen wijzen er dan op dat de standaardtaal eigenlijk de taal is van een in veel opzichten dominante groep, en daarmee een teken van ongelijkheid is, niet neutraal en bijgevolg ook discriminerend in plaats van emanciperend. Hoe dat zich uit in schoolse depreciatie van hun taalgebruik én beperkte jobkansen voor talig overigens zeer flexibele jongeren van Marokkaanse afkomst in Vlaanderen, werd in het laatste nummer van het tijdschrift Taalkunde grondig onderzocht.

Tot daar over de standaardtaal in Vlaanderen. Wat is er nu van DE DIALECTEN IN VLAANDEREN - voor Dirk Geeraerts de *onderste taallaag* in Vlaanderen?

Ook daar zijn de meningen erg verdeeld - gelukkig vinden we hier maar

grofweg twee standpunten. Enerzijds is er de Romantische visie op dialecten, die authentiek, zuiver, *natuurlijk*, (des) volks zouden zijn, een register dat het best past in persoonlijke en intieme levenssfeer - ze worden als de moedertaal van de Vlaming beschouwd, tegenover de vreemde taal die de standaardtaal is. Vele auteurs pleiten voor respect voor en het behoud van dialect - al worden tegelijk bv. dialectpratende kinderen met lagere sociale klasse geassocieerd. Waarschijnlijk hangt dit laatste ermee samen dat dialecten geprezen worden uit diezelfde hang naar functionele differentiatie waarover ik het daarnet had, en ééntalige dialectsprekertjes verstoken blijven van emancipatiekansen. Misschien wordt er ook van gehouden vanuit - en dat is mijn persoonlijke mening - een soort folkloristische weemoed.

Alsof het allemaal nog niet genoeg was, komt die Vlaming van onder zijn kerktoren ín zijn BMW gekropen (zijn *Be My Wife* zegt Tom Lanoye[7]) en kan hij zich op zijn werkplaats niet langer behelpen in zijn eigen dialect. En omdat ie te lui is (volgens Geert Van Istendael) om behoorlijk Nederlands te leren, ontstaat daar iets, iets onbestemds, iets tussenin, iets vis noch vlees: de tussentaal. Het spreekt vanzelf dat dit een veel te summiere en subjectieve samenvatting van het verschijnsel is, sta me toe er wat dieper op in te gaan.

Je zou tussentaal kunnen omschrijven als een niet-dialectische gesproken omgangstaal, een informele spreektaal, de Vlaamse omgangstaal, de dagdagelijkse spreektaal in Vlaanderen, cortomo, nix aan de handa: Algemeen Vlaams.

Verkavelingsvlaams noemt Geert Van Istendael deze draak. Omdat de vernieling van de openbare ruimte ten voordele van idiosyncratische vormen van welbehagen hand in hand gaat met de verwaarlozing en het gebrek aan beheersing van het Nederlands.

Tussentaal wordt ook *Soap-Vlaams* genoemd. Omdat ook Vlamingen het intieme leven van de personages uit hun soapseries beter kennen dan hun eigen buren en familieleden, praten die personages omwille van de intieme sfeer toch geen Nederlands zeker, maar omwille van de kijkcijfers toch iets dat het dialect overstijgt. Dat Nederlands is immers *een zondags pak* dat je niet elke dag uit de kast haalt - een term van Dirk Geeraerts. Toch bewijst alweer Dirk Geeraerts dat Soap-Vlaams een laken is voor het bedje waarin enkele zusters ziek zijn: hij merkt verschillen in het gebruik van de tussentaal op tussen personages van *Thuis*, de soap-hit op

Campagne tegen tusseltaan op VRT radio en televisie, gelanceerd door Ruud Hendrickx, taalraadsman bij de openbare omroep.

de openbare zender VRT en die van *Familie*, de soap op VTM, het commerciële station.

U merkt het al: de tussentaal in Vlaanderen is een taal waarbij, waarin de gebruikers zich op hun gemak voelen, die zich zo algemeen verbreid heeft dat ze een zelfstandige grootheid geworden is. Hoewel het de facto erop lijkt dat er een nieuwe tweetaligheid ontstaat in Vlaanderen, is lang niet iedereen daar gelukkig mee. Integendeel: deze tussentaal wordt in de literatuur zwaar gestigmatiseerd en krijg hoofdzakelijk negatieve etiketten opgekleefd. Met het gebruik ervan komt Vlaanderen immers in een impasse terecht en al is het een nobel streven deze varianten te bestrijden, het is tot mislukken gedoemd.

Hoe dan ook, om je vijand te verslaan, kan het goed zijn om hem te doorgronden. Verschillende voedingsbodems zijn al aangewezen waarop deze tussentaal zo welig is gaan tieren; Karolien De Bisschop brengt ze onder in een viertal categorieën: psychologische, talige, sociologische en pedagogische en publieke factoren.

Beginnen we met psychologische factoren. De Vlaming zou zich vanuit een houding die enigszins *Romantisch* te duiden is, afzetten tegen de standaardtaal. Het zou hier gaan om een gebrek aan standaardtaalwil. Zo zou het bv. niet meer ‘cool’ zijn om standaardtaal te spreken.

Zoals we daarnet al zeiden, kan het echter ook te maken hebben met de *zondagse-pak-mentaliteit*: de Vlaming identificeert zich niet met de standaardtaal, voelt er zich niet goed in.

Voor sommige analytici ligt de Vlaming er wel érg belabberd bij op de couch: hij zou *te zelfgenoegzaam én te onzeker* zijn. Wat dit laatste betreft: ga maar eens met camera en microfoon een willekeurige straat op in Vlaanderen en in Nederland en stel toevallige passanten dezelfde vraag - liefst een waarbij een mening gevraagd wordt - en je merkt dadelijk dat deze verklaring best wel onderbouwd kan worden.

Wellicht zijn er ook talige factoren aan te duiden die historisch gegroeid zijn. Het *Brabants dialectgebied* is dominant op sociaal, politiek, cultureel en economisch vlak en de omgangstaal van het - eventjes oneerbiedig - achterland. Zwak protest van dit laatste helpt niet, integendeel: het wordt gekarikaturiseerd in ontspanningsprogramma's. Als er ergens een lieve naïeve dommekloot van een personage rondloopt

in een comedy, dan spreekt hij vaak Limburgs. En de chauvinistische West-Vlaming die protesteert tegen zijn vermeende en daarom ondertitelde onverstaanbaarheidwerd uitgebreid en herhaaldelijk geparodieerd in *In de Gloria*[8].

De ST-norm wordt in Vlaanderen misschien onvoldoende beheerst omdat er enerzijds geen consensus bestaat over wàt die norm precies is, of omdat degenen die hem professioneel kennen en beheersen, té schoolmeesterachtig de dialecten als des duivels afgeschilderd hebben en te streng en te snel een nieuwe norm ingang wilden doen vinden, die plotseling op alle gebieden des levens gebruikt zou moeten worden. Wat als goede cultureel-emanciperende bedoeling startte, resulteerde in een hardnekkige uitwas.

En zo komen we bij sociologische factoren. Misschien had de Vlaming wel een tussentaal nodig om dat vervloekte dialect en die ongekende standaardtaal te overbruggen. Anderzijds is de tijdsgeest sinds de jaren '60 volgens velen er een van een steeds toenemende permissiviteit en daarmee samengaand verval der zeden - en dus ook een lakse houding tegenover verzorg taalgebruik. Of is het die zelfgenoegzame houding van de Vlaming, die binnen België nu het welvarende broertje is, enkele staatshervormingen achter de rug heeft en Nederland eigenlijk niet meer nodig heeft - of ként. *Wat we zelf doen, doen we beter* citeerde o.a. Luc Van Den Brande verkeerd (die zichzelf met minister-president van Vlaanderen liet aanspreken) de woorden van Gaston Geens, voorzitter van de eerste Vlaamse executieve.

Ach, ministers. Nu héèft Vlaanderen een eigen minister van Cultuur, en de man is akelig populair door of ondanks zijn kromme jeugdverenigingsvergadertaaltje en o zo sympathieke emotionaliteit op televisie. En bekeken wordt hij. Want de Vlaming kijkt niet meer naar de Nederlandse tv, waar vroeger Willem Ruis en vele anderen een mooi alternatief boden voor de oersaaie BRT. Nee, nu op elke zender zo ongeveer dezelfde eenheidsworst wordt aangeboden, dan liever die van bij ons.

En tot mijn eigen grote ergernis moet ik zeggen dat het in het onderwijs al niet veel beter is. In een school op 80km van mijn eigen dialectgebied werd ik omwille van mijn uitspraak als een buitenaards wezen beschouwd toen ik er de plaatselijke leraar Nederlands verving.

Het tijdschrift Klasse, gemaakt voor onderwijsmensen en met een eigen, onafhankelijke redactie, onderkent het probleem ook[9]. De overheid stimuleert scholen om een taalbeleid te voeren en standaardtaal te hanteren op vergaderingen, tijdens de les, bij ontmoetingen met leerlingen buiten de klasmuren, taalraadsman Ruud Hendrickx van de VRT lanceerde in het huis van de Vlaamse openbare omroep een campagne om in de media tussentaal te vermijden, maar helaas...

Oe noemde gij? Ik eb u ier nog nooit op 't school gezien! Wa segt ge? Don Quichot? Allez, da's e moppeke zeker? Da's toch diene me tie wiendmoles he. En waarom prate gij zo raar? Kunde gij nie gewoon klappe gelijk wij allemaa ier in Vlaandere?

Bronnen

KAROLIEN DE BISSCHOP: Recente taalpolitieke discussie in Vlaanderen, een analyse. Masterscriptie, Leuven 2004.
JAN DE VRIES, 1998, Nederlands na nu. 'Hun hebben gelijk.', in: Ons Erfdeel, 1998, 41ste jg., nummer 2, maart-april.
C. VAN BREE, 1996, 'Taalverandering als normverandering', in C. VAN BREE, A. VAN SANTEN (red.), *Leidse mores. Aspecten van taalnormering*, Leiden, pp. 30-43. (voor dit artikel zoals aangehaald in DE VRIES 1998)
H. VAN DER VELDE, 1996, Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993), Nijmegen. (voor dit artikel zoals aangehaald in DE VRIES 1998)
JAAP VAN MARLE, 2002, Standard Dutch in Flanders: a case of delayed standardization? In: P.WIESINGER, H.DERKITS (ed.), *Akten des X. Internationalen Germanistenkogresses Wien 200 'Zeitwende - Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert. Band 12: Niederländische Sprach- und Literaturwissenschaft im europäischen Kontext*., Peter Lang Verlag 2002.
http://www.radio1.be/programmas/wvdd/1059297/ (afgehaald op 11 november 2008) **Ondertutteling** als *Woord van de dag*.

Eindnoten:

1 Het Instituut voor Levende Talen van de KULeuven organiseert al vier decennia een intensieve zomercursus Nederlands voor anderstaligen. Uit eerbetoon heeft men die cursus de *Zomercursus Joos Florquin* genoemd. Een fragment uit het ondertussen oubollig en belerend aandoende *Hier spreekt men Nederlands*: http://www.klara.be/cm/klara/2.1295/1.45065-kamperen-met-fons-en-annie-1

2 'West-Vlaanderen en Antwerpen zijn burchten van dialect. Dat is ook in het onderwijs het geval. Al waarschuwt dialectenspecialist Johan Taeldeman voor een grotere dreiging: "In heel Vlaanderen rukt de gemiddeldentaal op."' Vaststelling gedaan in het Scholenrapport van De Standaard, 31 januari 2007.

3 KAROLIEN DE BISSCHOP: Recente taalpolitieke discussie in Vlaanderen, een analyse. Masterscriptie, Leuven 2004.

4 Ja, ik ben er me van bewust dat deze uitspraak normerend is, ongepast voor een heuse sociolinguïst. Ik ben in de eerste plaats echter leraar Nederlands op een Vlaams college. *'Taalverandering gaat volgens Van Bree altijd gepaard met verandering van interne, endogene normen. De normverandering rechtvaardigt de taalverandering, vooral als deze normen voortkomen uit hogere normen, normen die bepaald worden door maximen die gelden voor taalgebruikshandelingen, waarvan de belangrijkste is "handel sociaal zo succesvol mogelijk" (VAN BREE 1996:37).* ***Deze veranderingen toe te schrijven aan taalverloedering is mogelijk vanuit pedagogisch standpunt te verdedigen, maar wetenschappelijk niet op z'n plaats.****'* (eigen markering) (JAN DE VRIES 1998)

5 '*Ondertutteling (vr., de), ondertuttelingen. 1. neologisme voor overbodige ondertiteling die betuttelend overkomt. 2. Ondertiteling van Vlaamse en Nederlandse films en tv-series. Bijvoorbeeld Flikken in Nederland en omgekeerd Baantjer in Vlaanderen. Naar analogie met ondertiteling: grafische weergave van de gesproken tekst onder aan het beeld bij films en tv-beelden. 3. de aangesprokene, geïnterviewde, praatgast zo dom vinden dat je wat hij of zij zegt moet ondertitelen. Dit woord werd gelanceerd door Dorian van der Brempt, directeur van het Vlaams-Nederlands huis deBuren in het weekblad Knack van deze week.'* (Ondertutteling was Woord van de dag op Radio1 op 14 juli 2008, www.radio1.be)

6 Een *Belgisch compromis* is niet zomaar een compromis dat in België afgesloten wordt. Lees erover in LUC HUYSE, Over Politiek.
7 In *Gespleten en bescheten*: een zaalshow met een collage van teksten waarin hij liefdevol maar genadeloos België analyseert. Kijk op www.lanoye.be.
8 Zoek op *YouTube* de naam *Gerrit Callewaert* maar eens op.
9 *Ze spreken tussentaal*. In: Klasse voor Leerkrachten 91, januari 1999, p. 12-13.

Roland Nagy

Enkele diachrone aspecten van de Franse invloed op de Nederlandse fonologie

0. Korte inhoud

In de recente literatuur over de fonologische aspecten van taalcontact wordt ongetwijfeld de meeste aandacht besteed aan de fonetische en fonologische aspecten van ontlening zoals ze zich bij de individuele spreker 'online' afspelen. Deze benadering is duidelijk synchroon en stelt de perceptuele en fonologische competentie van de individuele spreker in het middelpunt.

In dit werkstuk probeer ik echter enkele *diachrone* aspecten van de fonologische ontlening in het Nederlands te belichten. Dit gebeurt door middel van de beschrijving van de twee mogelijke processen die vreemde fonologische segmenten in de ontlenende taal kunnen ondergaan: adaptatie en integratie. Elk proces wordt geïllustreerd met behulp van een historische ontlening aan het Frans. Uit deze beschrijving blijkt dat er door de ontlening aan het Frans inderdaad structurele veranderingen optreden in de Nederlandse fonologie. Er wordt ook ingegaan op de vraag waarom de twee standaardvarianten andere strategieën hanteren ten opzichte van Franse ontleningen.

1. Inleiding

Leenwoordfonologie is een van de populairste onderzoeksgebieden van de moderne fonologie geworden. Sinds het doorslaggevende werk van Van Coetsem (1988), de eerste monografie die zich voornamelijk met de fonologische aspecten van taalcontact bezighield, is het thema van

leenwoordfonologie in het middelpunt van de belangstelling geraakt. Sedertdien zijn er veel werken gewijd aan dit thema. Zo zijn er onder meer scripties, bijv. Chang (2003) en talloze artikelen, bijv. Davis (1995); Kenstowitz (2001); Peperkamp en Dupoux (2003); Boersma en Escudero (2004) enz.. Deze werken besteden voornamelijk aandacht aan de analyse van de perceptuele en fonologische processen die zich bij de ontlening in de grammatica van de individuele sprekers 'online' afspelen. Onder 'online' wordt het moment verstaan waarop van een vreemde fonologische segmentreeks van de ontlenende taal (voortaan T2) in de talige code van de ontvangende taal (voortaan T1) getransformeerd wordt (Peperkamp 2005: 2). In deze werken wordt de adaptatie en integratie van leenwoorden van uit een puur synchroon perspectief beschouwd. Dat wil zeggen dat er heel weinig gezegd wordt over de langdurige veranderingen die door deze processen teweeggebracht kunnen worden in het fonologische systeem van de T1. Het is echter duidelijk dat er op lange termijn veranderingen kunnen ontstaan, zowel in de fonologische strategieën tegenover vreemde fonologische segmenten als in het fonologische systeem van de T1 (Crawford 2007; te verschijnen).

Het doel van deze korte verhandeling is om vast te stellen of er op het segmenteel niveau van het Nederlandse klanksysteem historische veranderingen zijn die aan de ontlening aan het Frans toe te kennen zijn. Dit gebeurt met behulp van de analyse van de ontwikkeling van een aantal Franse leenwoorden in het Nederlands.

In deel 2 stel ik heel kort de bronnen voor over de leenfonologie van het Nederlands. In deel 3 wordt er ingegaan op de fonologische processen die de beschreven Franse leenwoorden in het Nederlands hebben ondergaan. Daarbij probeer ik te laten zien welke van deze processen een structurele verandering aan het fonologische systeem van het Nederlands hebben veroorzaakt. In deel 4 trek ik de conclusies en geef een samenvatting van de resultaten.

2. Leenfonologie in het Nederlands

Over de fonologie van ontlening in het Nederlands is er redelijk weinig gepubliceerd. Er zijn drie soorten publicaties. Ten eerste zijn er verschillende grotere monografieën waarvan in enkele hoofdstukken een algemene beschrijving van ontlening wordt voorgesteld en waarin ook de fonologische aspecten ervan aan bod komen (Van der Sijs 1996: 380-425; 2001: 54-60; Van Bree 1996: hfst.18-21). Ten tweede zijn er de bekende

historische grammatica's die het onderwerp van leenfonologie alleen impliciet aanstippen bij de beschrijving van de individuele klankontwikkelingen (Van Bree 1987; Van Loey 1970). Ten derde zijn er een aantal korte artikelen die bepaalde concrete aspecten van de Nederlandse leenfonologie behandelen (Oostendorp z.j.[1], z.j.[2]; Van de Velde en Van Hout 2002).

Naast de twee bovengenoemde historische grammatica's maak ik in deze verhandeling gebruik van het *Chronologisch woordenboek* (Van der Sijs 2001) en het WNT voor het dateren van de ontleningen en het onderzoek van Van de Velde en Van Hout 'Uitspraakvariatie in leenwoorden' (2002). Het is een statistisch onderzoek naar de uitspraak van de uitgang *-tie*, van de letter **<a>** in Engelse leenwoorden, van de nasale klinkers in Franse leenwoorden en van de velaire plosief [g] in beide grote regio's van het Nederlandse taalgebied.

3. Adaptatie en integratie van Franse leenwoorden

Ontleende fonologische segmenten in leenwoorden kunnen in principe twee processen doormaken. Ten eerste kunnen ze *geadapteerd* worden aan het systeem van de T1. Bij de adaptatie verliezen ze hun 'vreemdheid' door geassocieerd en eventueel vervangen te worden door inheemse segmenten. Ten tweede kunnen ze *geïntegreerd* worden. Bij integratie wordt een uitheems segment in het fonologische systeem van de T1 'toegelaten', het wordt een organisch deel van de fonologie van de ontvangende taal.

Hoewel het bij elk proces erom gaat dat de vreemde segmenten hun 'vreemdheid' op de een of andere manier verliezen, zijn deze twee processen heel verschillend wat de resultaten betreft. In de volgende delen ga ik op de verschillen tussen beide processen in.

3.1 Adaptatie

De adaptatie van een ontleend segment houdt in dat dit segment aan het fonologische systeem van de T1 aangepast wordt. Bij de aanpassing worden er twee strategieën gehanteerd. Bij de ene wordt een vreemd fonologisch segment geassocieerd met een inheems segment op basis van fonetische gelijkenis. Ik ga er nu niet dieper op in wat voor perceptuele en fonologische factoren in dit proces een rol spelen. Laten we nu volstaan

met het feit dat er voor een vreemd segment een inheems pendant gekozen wordt. Bij adaptatie is dit pendant een zelfstandig foneem in de T1. Bij de tweede strategie gebeurt de aanpassing op basis van de spelling. Hier moet het opgemerkt worden dat deze twee vaak moeilijk te scheiden zijn, omdat de spelling voornamelijk fonematisch is, dat wil zeggen dat in veel gevallen de fonetisch meest gelijkende klank met het in de spelling weergegeven foneem overeenkomt. In de volgende delen ga ik deze twee processen illustreren.

3.1.1 Adaptatie op basis van fonetische gelijkenis

Het woord *juist*, 'correct, billijk', werd ontleend aan het Frans *juste* 'idem.' rond de tweede helft van de 14e eeuw, (Van der Sijs 2001: 928). In die tijd was de Franse uitspraak van de klinker gemarkeerd door de <u> als [y] (Herman 1966:143)[1]. Bij de ontlening werd de Franse [y] op basis van de fonetische gelijkenis geassocieerd met de Middelnederlandse lange [y:], die akoestisch het dichtstbij lag.[2] Op deze manier werd vermeden dat er een vreemd segment, waarvan de uitspraak waarschijnlijk heel weinig van zijn Nederlandse pendant verschilde, in het systeem terechtkwam De Nederlandse lange [y:] werd later aan het eind van de Middelnederlandse periode gediftongeerd tot [oey]. De geadapteerde [y:] van *juist* onderging, zoals te verwachten is, deze klankverandering. Het is duidelijk dat in het fonologische systeem van het Nederlands geen veranderingen worden veroorzaakt door deze aanpassing van de Franse [y]. Tabel 1 geeft een overzicht van de verschillende stadia van de ontlening een aanpassing.

Tabel 1. De adaptatie van fr *juste* op basis van fonetische gelijkenis

BRONTAAL UITSPRAAK (trad. *vreemde woord)*			**FONOLOGISCHE ONTLENING (traditioneel *bastaardwoord*)**	**constituent v.d. ontvangende taal**
uitheems			**niet-inheems**	**inheems**
fr spelling in de tijd van ontlening	**fr uitspraak bij de ontlening**	**hedendaagse fr uitspraak**	**EERSTE GEBRUIK EN ADAPTATIE (Tegelijk)**	
*ju**u**ste* 1337-1382	[j**y**stə] / [ʒ**y**stə]	[ʒ**y**st]	mnl <*juu**u**st(e)*> [j**y**:st(ə)] [ʃ**y**:st(ə)] / [ʒ**y**:stə]	nnl <*ju**i**st*> [j**oey**st]

3.1.2 Adaptatie op basis van de spelling

Het woord *parfum*, 'aangename geur', werd aan het begin van de 17e eeuw ontleend (Van der Sijs 2001: 1036). Het Franse woord bevatte de nasale klinker [oẽ][3]. Dit vreemde fonologische segment heeft zich in het Nederlands in twee verschillende richtingen ontwikkeld. In de volgende alinea's beschrijf ik de adaptatie van deze klinker op basis van de spelling. In het volgende deel ga ik in op de andere mogelijke ontwikkeling die het vreemde segment in dit woord onderging, namelijk integratie.

Nasale klinkers zijn sterk gemarkeerd en waren in de tijd van de ontlening afwezig in de inheemse Nederlandse fonologie. Bovendien stelden Crawford (2007: 8) en Peperkam en Dupoux (2003: 369, voetnoot 2) vast dat onder eentaligen de neiging tot aanpassing van vreemde segmenten aan de inheemse fonologie meestal sterker is dan bij tweetaligen. Het is gedeeltelijk eraan te wijten dat tweetaligen toegang hebben tot de segmentinventaris van de T2, in dit geval het Frans, terwijl monolingualen slechts één fonologische grammatica bezitten waarin dit vreemde segment geen vaste plaats heeft (LaCharité en Paradis 2005; Chang 2003: 8-9).

Als deze veronderstelling juist is dan is het te verwachten dat de adaptatie van de [oẽ] in *parfum* vooral in het noordelijke gedeelte van het taalgebied (ongeveer het tegenwoordige Nederland) plaatsvindt, waar Frans-Nederlandse tweetaligheid veel minder verspreid is dan in Vlaanderen. Dat is inderdaad zo. In het *Uitspraakwoordenboek* van Heemskerk en Zonneveld (2000: s.v.) dat op de noordelijk norm gebaseerd is, wordt alleen deze uitspraak aangegeven. Uit het onderzoek van Van Velde en Van Hout (2002) blijkt dat 87% van de noordelijke sprekers in het onderzoek de geadapteerde vorm [parfʏm] gebruikt. De adaptatie in het geval van *parfum* gebeurt op basis van de spelling. Dat wil zeggen de [oẽ] wordt vervangen door [ʏm] waarvan de letterreeks <um> de basis vormt. Het feit dat de nasaal in de geadapteerde uitspraak [m] en bijv. niet [n] of [ŋ] is ondersteunt dat er sprake is van spellinguitspraak en niet van fonetische gelijkenis. Het is duidelijk dat deze adaptatie (spellinguitspraak) niet bijdraagt tot de verandering van het inheemse klanksysteem.

Tabel 2. De adaptatie van fr *parfum* op basis van de spelling

BRONTAAL UITSPRAAK (trad. *vreemde woord)*			**FONOLOGISCHE ONTLENING (trad. *bastaardwoord*)**	**constituent van de ontvangende taal**
uitheems			**niet-inheems**	**Inheems**
fr spelling in de tijd van ontlening	fr uitspraak bij de ontlening	hedendaagse fr uitspraak	**EERSTE GEBRUIK**	**ADAPTATIE**
parfum 1611-1620	[paʁ'foẽ]	[paʁ'fɛ̃]	*parf**um*** [pɑr f'oẽ]	*parf**um*** [pɑrf'ʏm] / [p'ɑrfʏm]

3.2 Integratie

Naast adaptatie komt zoals gezegd ook integratie voor. Als een vreemd fonologisch segment geïntegreerd wordt in de T1, dan wordt het een zelfstandig deel van het fonologische systeem ervan. De integratie kan op twee niveaus plaatsvinden: op paradigmatisch en op syntagmatisch niveau. Integratie op het paradigmatisch niveau, dat wil zeggen op het niveau van de individuele segmenten, de bouwstenen van de taal die het systeem vormen, houdt in dat er een nieuw fonologische segment wordt ingevoerd in de T1. Dit proces wordt ook wel *fonologisch importeren* genoemd (vgl. Van Coetsem 1988). De integratie op syntagmatisch niveau, dat wil zeggen op het niveau van de patronen die de relatie tussen de fonologische segmenten bepalen, houdt in dat er een nieuwe segmentdistributie ontstaat, de bouwstenen worden op een andere manier geplaatst. Dit proces wordt ook *fonologische herdistributie* genoemd (vgl. ibid.).

3.2.1 Integratie op paradigmatisch niveau

In deel 3.1.2 heb ik voorgesteld hoe *parfum* in het noordelijke deel van het taalgebied aangepast wordt aan de Nederlandse fonologische systeem door het vervangen van de nasale klinker [oẽ] op basis van de spelling. In het zuidelijke gedeelte van het taalgebied, waar Frans-Nederlandse tweetaligheid heel gewoon is, ziet de situatie er echter anders uit. Uit het onderzoek van Van de Velde en Van Hout (2002) blijkt dat 95% van de

zuidelijke sprekers in het onderzoek in *parfum* de nasale variant gebruikt. In dit geval is er dus geen sprake van adaptatie, omdat de oorspronkelijke T2 segment [oẽ] wordt bewaard in de T1. In deze variant van de standaardtaal wordt dit segment geïntegreerd. Het wordt dus deel van de segmentinventaris van de moedertaalsprekers, zowel van die van een- als tweetaligen. Dat wil zeggen dat het fonologisch systeem van het Nederlands veranderd is, in de fonologische inventaris is er een nieuw foneem terechtgekomen. Op de positie die dit leenfoneem in het systeem inneemt, zal ik nog in de volgende alinea's ingaan.

Het feit dat integratie in het zuidelijke deel van het taalgebied plaatsvindt, is in overeenstemming met de observatie van Crawford (te verschijnen: 17-20), namelijk hoe vaker de sprekers van een gemeenschap in contact komen met de niet-geadapteerde fonetische vorm van een woord, hoe groter de kans is dat deze vreemde vorm niet aangepast wordt. Dit hangt in grote mate af van het aantal tweetaligen in een gemeenschap.

Als we nog meer Franse leenwoorden met een nasale klinker onder de loep nemen, dan wordt de hele situatie nog ingewikkelder. Van de Velde en Van Hout hebben de uitspraak van zeven Franse leenwoorden onderzocht (*br<u>an</u>che, mannequ<u>in</u>, ch<u>an</u>s<u>on</u>, <u>en</u>quête, parf<u>um</u>, restaur<u>ant</u>*). Daaruit bleek dat in het zuidelijke deel van het taalgebied in 90% en in het noorden in 58% van de gevallen de nasale uitspraak de norm was. Op basis hiervan kunnen we vaststellen (1) dat er tussen adaptatie en integratie nog steeds een competitie is, (2) dat er een significant verschil is tussen de attitudes in het noorden en het zuiden van het taalgebied. In het noorden is de weerstand tegen nasale klinkers nog iets groter dan in het zuiden.

Op basis van de dateringen van de ontlening van deze woorden (vanaf 1494 tot de 20ste eeuw) en de percentages in het onderzoek kunnen we ook de conclusie trekken dat de nasale Franse klinkers zich al lang en nog steeds handhaven in de taal. Dit suggereert dat deze klinkers met recht Nederlands genoemd kunnen worden.[4] Deze stelling lijkt echter in tegenspraak te zijn met het feit dat de gezaghebbende bronnen van de fonologische vakliteratuur deze klinkers als het ware terzijde schuiven met het label ‘leenfoneem’ terwijl de ‘echte’ inheemse klinkers uitvoerig beschreven worden (Booij 1981: 20, 206; Booij 1995:6; Collins en Mees 1999: 138; Gussenhoven 1999: 75; Rietveld en Van Heuven 1997: 75-78). Verder onderzoek is nodig naar het gedrag van deze leenfonemen om hun positie in het fonologische systeem van de T1 bevredigend te kunnen vaststellen.

Tabel 3. Integratie van fr *parfum* op paradigmatisch niveau

BRONTAAL UITSPRAAK (trad. *vreemde woord)*			**FONOLOGISCHE ONTLENING (trad. *bastaardwoord*)**	**constituent van de ontvangende taal**
uitheems			**niet-inheems**	**inheems**
fr spelling in de tijd van ontlening	fr uitspraak bij de ontlening	hedendaagse fr uitspraak	**EERSTE GEBRUIK**	**INTEGRATIE**
parfum 1669	[paʁ'foẽ]	[paʁ'fɛ̃]	*parfum* [pɑr f'oẽ]	*parfum* [pɑr f'oẽ]

3.2.2 Integratie op syntagmatisch niveau

Feit, ‘daad’, werd in de 13e eeuw ontleend aan het Franse *fait*, ‘idem.’ (Van der Sijs 2001: 941). De Franse uitspraak van het woord in die tijd was waarschijnlijk zoiets als [fait] (Herman 1966: 142). In het Oudnederlands, rond de 11e eeuw, werd de [f] afhankelijk van de fonologische omgeving stemhebbend (Van Bree 1987: 156-157; Van Loey 1970: 56-57). Door deze verandering werd de stem van de labiodentale fricatief voorspelbaar afhankelijk van zijn positie in het woord. Met andere woorden: de [f] en de [v] stonden in complementaire distributie. Door de verandering werd elke [f] aan het begin van het woord stemhebbend[5]. Toen *feit* ontleend werd, was [f] in de anlaut vreemd in de taal. De vreemdheid van deze klank was echter van een heel andere aard dan die van de nasale klinker in *parfum* (zie 3.1.1). Het Nederlandse klanksysteem bevatte wel een [f], alleen niet in deze positie. Net als in het geval van *parfum* waren er twee mogelijke strategieën tegen de [f] in anlaut. Het kon geadapteerd of geïntegreerd worden.

Laten we bekijken wat het resultaat van beide processen zou zijn. Adaptatie op basis van de spelling zou tot [f] leiden. Adaptatie op basis van fonetische gelijkenis zou in principe tot een stemhebbende [v] leiden. Merk echter op dat in tegenstelling tot de [oẽ] in *parfum* de [f] wel deel uitmaakt van de Nederlandse segmentinventaris, waardoor [f] eigenlijk een minder slechte kandidaat is. Door integratie blijft de [f] in anlaut stemloos aan het begin van het woord en verliest daardoor zijn

voorspelbaarheid. Met andere woorden, integratie betekent in dit geval geen verandering in de segmentinventaris, dus op paradigmatisch niveau, maar verandering in de Nederlandse fonotaxis, dat wil zeggen op syntagmatisch niveau. Dat is de strategie waarvan in het Middelnederlands gebruik werd gemaakt. De [f] was dus geïntegreerd in de anlautpositie, waardoor de Nederlandse fonotaxis veranderde. De distributie van de [f] en de [v] was niet meer voorspelbaar en de twee klanken zijn nu zelfstandige fonemen van het Nederlands, vgl. de minimale paren *vel-fel, vier-fier.*

Feit was uiteraard niet het enige Franse woord dat met een stemloze fricatief in de anlaut ontleend werd. Andere Franse voorbeelden die ook in het Middelnederlands werden ontleend zijn *faam, fabel, fiool, fontein, figuur, fijn, fortuin, fruit* enz. Het is duidelijk dat een zwaluw nog geen lente maakt, en de integratie van de [f] in anlaut in een paar woorden nog geen verandering heeft teweeggebracht in de Nederlandse fonotaxis. Het is door het grote aantal (niet alleen) Franse leenwoorden dat zo'n verandering zich kon voltrekken in de Nederlandse fonotaxis.

Tabel 4. Integratie van fr *feit* op syntagmatisch niveau

BRONTAAL UITSPRAAK (trad. *vreemde woord)*			**FONOLOGISCHE ONTLENING (trad. *bastaardwoord*)**	**constituent van de ontvangende taal**
uitheems			**niet-inheems**	**inheems**
fr spelling in de tijd van ontlening	fr uitspraak bij de ontlening	hedendaagse fr uitspraak	**EERSTE GEBRUIK**	**INTEGRATIE**
fait 1294	fait	fɛ	*feit* fɛit	*feit* fɛit

4 Samenvatting en conclusie

In deel 0 heb ik de twee mogelijke manieren van de adaptatie van vreemde fonologische segmenten beschreven. Zo'n segment kan of op basis van de fonetische gelijkenis of op basis van de spelling vervangen worden. Het eerste werd geïllustreerd met de vervanging van de [y] van *juste* door de Middelnederlandse [y:], het tweede door het vervangen van

de nasale klinker [õe] in *parfum* door [ʏm] in de noordelijke standaardvariant.

In deel 3.2 werd het proces van integratie beschreven, waarbij de vreemde segmenten niet aangepast maar geïntegreerd worden in de fonologie van de T1. Integratie kan op twee niveaus gebeuren: op het paradigmatische en op het syntagmatische niveau van de fonologie. Bij het eerste gaat het om het importeren, de een-op-een overname van een vreemd segment in de segmentinventaris van het Nederlands, zoals de [õe] in *parfum* in het zuidelijk deel van het taalgebied. Bij het tweede is er sprake van een distributionele verandering, een verandering in de fonotaxis van de T1. Dit werd geïllustreerd door de ontlening van woorden met [f] in anlaut, waardoor een nieuw foneemcontrast ontstond tussen de [f] en de [v].

Uit de beschrijving van de twee processen en de mogelijke categorieën ervan bleek dat zowel van adaptatie als integratie gebruik werd gemaakt in de geschiedenis van het Nederlands. Het is ook duidelijk dat alleen integratie heeft bijgedragen tot de verandering van het inheemse fonologische systeem.

Uit de analyse van de twee mogelijke ontwikkelingen van de nasale klinker in *parfum* is naar voren gekomen dat het helemaal niet eenduidig is of de taalgemeenschap tegenover een vreemd element voor adaptatie of voor integratie kiest. Het was ook duidelijk dat de strategie van de twee standaardvarianten anders is tegenover ontleningen aan het Frans. Er werd ook aangetoond dat dit verschil in grote mate met Frans-Nederlandse tweetaligheid in het zuidelijke gedeelte van het taalgebied samenhangt.

Ten laatste werd aangestipt dat het bepalen van de plaats van de geïntegreerde vreemde segmenten, bijv. die van de [õe] in *parfum*, binnen het fonologische systeem van de T1 een potentieel theoretisch probleem oplevert. Dit probleem heeft in de vakliteratuur nog weinig aandacht gekregen. Op dit gebied is dus zeker verder onderzoek nodig.

Bibliografie

BOERSMA, PAUL EN PAOLA ESCUDERO (2004). Bridging the gap between L2 speech perception research and phonological the2ory. In: *Studies in Second Language* Acquisition 26: 551-585.
BOOIJ, G. (1981). *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Het Spectrum: Utrecht/Antwerpen
BOOIJ, G. (1995). *The Phonology of Dutch*. In de serie The Phonology of the World's Languages Oxford: Oxford University Press
CHANG, CHARLES BOND (2003). *'High-Interest Loans': The Phonology of English Loanword Adaptation in Burmese*. Scriptie aan de Harvard University.
COLLINS, B. EN MEES, I.M. (1999). *The Phonetics of English and Dutch*. Leiden / New York / Köln: E.J. Brill.
DAVIS, S. (1995). Loanwords: Phonological Treatment. In: E.F.K. Koerner en R.E. Asher (red.s) *Concise History of the Language Sciences*, 2273-2276. Kidlington: Pergamon
CRAWFORD, CLIFFORD (2007). An Evolutionary Account of Loanword-Induced Sound Change in Japanese. In: *U. Penn Working Papers in Linguistics, Volume 10.1, 2007*
CRAWFORD, CLIFFORD (2007). The Role of Loanword Diffusion in Changing Adaptation Patterns: A Study of Coronal Stops in Japanese Borrowings. Te verschijnen in: *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory 16*.
GUSSENHOVEN, CARLOS (1999) Dutch. In: *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 74-77
HEEMSKERK, J. EN W. ZONNEVELD (red.) (2000) *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht: Het Spectrum.

HERMAN, JÓZSEF (1966). *A francia nyelv története*. Budapest: Gondolat kiadó.
KENSTOWICZ, MICHAEL (2001). The role of perception in loanword phonology. In: *Linguistique africaine 20*.
LACHARITÉ, D., EN PARADIS, C. (2005). Category preservation and proximity versus phonetic approximation in loanword adaptation. In: *Linguistic Inquiry 36*, 223-258.
PEPERKAMP, SHARON EN EMMANUEL DUPOUX (2003). *Reinterpreting loanword adaptations: the role of perception. ICPhS* 15: 367-370.
PEPERKAMP, SHARON (2005). A psycholinguistic theory of loanword adaptation. Te verschijnen in *Proceedings of the 30th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, ed. by M. Ettlinger, N. Fleischer and M. Park-Doob. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
RIETVELD, A.C.M. EN HEUVEN, V.J. (1997). *Algemene fonetiek*. Bussum: Dick Coutmho.
VAN BREE, C. (1987). *Historische Grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications
VAN BREE, C. (1996). *Historische Taalkunde*.2de druk. Acco: Leuven.
VAN COETSEM, FRANS (1988). Loan phonology and the two transfer types in language contact. In G.J. de Haan *et.al*. (red.) *Publications in Language Sciences*, 27. Dordrecht: Foris Publications
VAN DE VELDE, H. EN ROELAND VAN HOUT (2002). Uitspraakvariatie in leenwoorden. In: Ph. Hiligsmann & E. Leijnse (red.), n/f. *NVT-onderwijs en -onderzoek in Franstalig gebied, jg. 1*. Nijmegen: Vantilt, pp. 77-95.
VAN DER SIJS, NICOLINE (1996). *Leenwoordenboek*, Den Haag: Sdu Uitgeverij.
VAN DER SIJS, NICOLINE (2001). *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amseterdam/Antwerpen: L.J. Veen.
VAN LOEY, A. (1970). *Schönfeld's Historische grammatica van het Nederlands*. 8e dr. Zutphen: N.V.W.J. Thieme en Cie
VAN OOSTENDORP, M. (z.j.[1]). Klinkerkwaliteit en Rijmstructuur in het Nederlands. In: *Spektator* 14.7: 147-1.
VAN OOSTENDORP, M. (z.j.[2]). Leenwoordfonologie' in het Esperanto. In: *Spektator* 14.7:147-162.
WNT - *Woordenboek der Nederlandse Taal*. (1822-1998), 's-Gravenshage/Leiden; Online editie http://gtb.inl.nl/?owner=WNT

Eindnoten:

1 Ik er nu niet op in wat de ontwikkeling van de <j> in dit woord is. Het was in de 14e eeuw al gespirantiseerd in het Frans tot [ʒ]. Of de uitspraak van deze medeklinker nog de ongespirantiseerde versie weerspiegelt of het een spellinguitspraak is, doet niet ter zake hier. Het WNT vermeldt (het artikel is uit 1915) dat in de volkstaal de uitspraak *sjuust* ook bekend is. Dit wijst erop dat de moderne uitspraak op de spelling gebaseerd is.

2 Merk op dat adaptatie op basis van de spelling tot een korte [ʏ] had kunnen leiden. De hedendaagse uitspraak zou in dit geval [jʏst] zijn.

3 In de hedendaagse spreektaal is de nasale klinker [õe] samengevallen met de [ɛ̃], maar in de 17e eeuw waren deze nog verschillend.

4 Oostendorp (z.j.[1]: 4.3) signaleert dezelfde problematiek uit een ander invalshoek in verband met de andere leenfonemen, zoals de [ɛ:] en de [ɔ:].

5 Er waren een paar uitzonderingen, vooral klankschilderende en klanknabootsende woorden zoals *flakkeren, foei* of *flikkeren*.

Orsolya Varga

De vertaalopvattingen van Antal Radó en Dr. Antonius Angelus Weijnen op basis van hun werk *De kunst van het vertalen*

De kunst van het vertalen van Antal Radó uit 1909 kan het eerste Hongaarse vertaalwetenschappelijk werk genoemd worden. Het tracht een systematisch overzicht te geven van de aspecten, en het proces van het vertalen van literaire werken en probeert een antwoord te geven op de belangrijkste vragen ervan. Hij illustreert al zijn onderwerpen rijkelijk met voorbeeldmateriaal.

Antonius Angelus Weijnen werd in 1909 geboren en kreeg voornamelijk bekendheid als dialectoloog en variatietaalkundige. Zijn werk met dezelfde titel als dat van Radó is in 1946 verschenen en het is de eerste moderne Nederlandse monografie over dit onderwerp. Aan zijn werk ligt een zeer uitgebreide literatuurstudie ten grondslag. Hij vergelijkt vele bronnen uit vele periodes met elkaar om tot een soort historisch gegrondveste theorie van het vertalen te komen. Zijn werk is dus veel meer theoretisch gericht dan het praktische handboek van de als vertaler ook actief werkzame Radó.

Het werk van Radó is verschenen toen de grote dichter-vertalers van het tijdschrift Nyugat net begonnen waren met hun werk. In het begin van de twintigste eeuw is het aantal literaire vertalingen gedaald, en Radó klaagt er ook in het begin van zijn bundel over, hoeveel werk nog gedaan zou moeten worden op dit gebied. Hij somt op wat er allemaal ontbreekt in de Hongaarse vertaalliteratuur, en raadt zijn boek aan de jonge dichters aan: ze krijgen misschien zin om te vertalen, en hij kon ze helpen met zijn opmerkingen, adviezen. Het is de eerste beschrijving van het vertalen

waarin niet alleen concrete voorbeelden - ook op basis van de vertaalervaringen van de auteur - maar ook kritiek en analyse van talloze vertalingen een plaats krijgen.

Radó verdeelt *De wetenswaardigheden van het vertalen* in vier delen: het eerste deel gaat over het begrijpen en aanvoelen van het vreemde kunstwerk, het tweede over de materiïle getrouwdheid, het derde over de formele getrouwdheid, en het laatste bevat algemene opmerkingen die niet in de eerste drie hoofdstukken pasten.

Weijnen verdeelt zijn boek in zes delen:

1. Nut en noodzakelijkheid van vertaling
2. Moeilijkheid en onmogelijkheid van vertaling
3. Begripsbepaling van het vertalen
4. Eisen aan vertaling te stellen
5. De absolute waarde van deze eisen
6. Het vertalen van poïzie

Hoewel *Het begrijpen en aanvoelen van het vreemde kunstwerk bij het vertalen* vanzelfsprekend lijkt, toch kan men enorme literatuur lezen over misvertalingen. Radó levert een bijdrage aan deze literatuur met grappige voorbeelden. Weijnen doet ongeveer hetzelfde in het hoofdstuk *Eisen aan vertaling te stellen*, en haalt ook ‘verstandelijke’ fouten aan. Hoewel Radó schrijft dat een algemene regel van zijn tijd is dat men uit de oorspronkelijke taal moet vertalen, toch is het een gebruikelijke methode om uit de tweede hand te vertalen. Zelfs in de jaren twintig, dertig van de twintigste eeuw werden veel vertalingen gemaakt via een bemiddelende taal, of op basis van ruwe vertalingen. Er zijn zelfs voorbeelden van vertaling niet uit de tweede maar uit de derde hand. We kunnen later in een beroemde parodie van Frigyes Karinthy lezen, hoe bijvoorbeeld het woord *hart* in een door veelvuldige bemiddelingen ondergaan gedicht van Endre Ady... een salami van het merk Herz wordt (Karinthy 1979: 274-276). Ik moet opmerken dat het noodzakelijke compromis van de ruwe vertalingen tot nu toe een gangbaar verschijnsel is, weinige dichters beheersen immers zulke exotische talen als Chinees, Vietnamees, Perzisch of Georgisch.

Volgens Radó valt het ideaal, de beheersing van de vreemde taal als de moedertaal, nauwelijks te verwezenlijken. Zelfs onze eigen moedertaal is moeilijk te beheersen op zodanige wijze dat we er àlle verborgen fijnheden in aanvoelen. Het vermogen om het vertaalde werk aan te

voelen, bezitten volgens Radó alleen maar mensen die met poïtisch talent zijn gezegend en daarom kan een goede literaire vertaler uitsluitend een echte dichter zijn. De grootheid van de dichter is niet relevant, want een zwakkere dichter kan zich misschien nog beter aanpassen aan de persoonlijkheid van een ander. Zoals de vertaler Timagenes uit de literaire vertalersportretten van Dezső Kosztolányi, die nooit een origineel gedicht heeft geschreven, maar dag en nacht vertaalt: als hij goed gehumeurd is, drinkliederen, als hij slecht gehumeurd is, klaagliederen; en wanneer hij plotseling verliefd raakt op een meisje, wordt hij bezield: hij begint meteen een liefdesgedicht te vertalen voor zijn geliefde (Kosztolányi 2002:514).

Weijnen betwijfelt of het verfijnde dichterschap voor de vertaler wel nodig is. ‘Vertalen is toch een zaak van intellect’ - zegt hij - ‘Om het goed te kunnen doen moet men de zelftucht sterk ontwikkeld hebben. Men moet zich goed in een ander kunnen inleven’ (Weijnen 1946:55). Op dit punt denk ik eerder dat het inlevingsvermogen net zo goed een taak van het intellect is als die van het sentiment.

Radó roert een eeuwige kwestie van het vertalen aan, wanneer hij zelfverzekerd vaststelt dat in de goede vertaler een wetenschapper en een dichter zich moeten verenigen: wie slechts filoloog is, zal droge, schoolse, kleurloze vertalingen tot stand brengen, wie alleen dichter is, zal - opgetogen van zijn eigen scheppingsdrift - de vreemde tekst naar zijn eigen toon transponeren. Deze soort poetae docti zijn zo zeldzaam als witte raven. (De Hongaarse Mihály Babits en de Nederlandse Albert Verwey behoren tot deze soort dichters) In het hoofdstuk over het begrijpen en aanvoelen gaat Radó ook in op het belang van de moedertaalkennis. De vertaler moet in de eerste plaats zijn eigen taal op een meesterlijk niveau beheersen. Hij/zij heeft deze kennis nog sterker nodig dan de vertalers van Indo-Europese talen, want hij/zij is gedwongen op uit talen te vertalen, waarvan de geest, de structuur, de syntaxis afwijkt van die van het Hongaars. Daarom ‘worstelt de Hongaarse vertaler met veel meer serieuze technische moeilijkheden dan een vertalen van welke cultuurnatie dan ook’ (Radó 1909:31). Vanuit de andere kant beschouwd, zegt Weijnen hetzelfde, op basis van het werk van Postgate: hoe dichterbij twee talen staan, des te makkelijker de taak van het vertalen (Postgate 1922). Volgens Radó zijn in de loop van de tijd bepaalde regels en normen voor het vertalen uitgekristalliseerd en voor de vertaler is het de moeite waard om deze technische regels te leren, hij/zij zou zonder die regels immers mogelijkerwijs jaren in het duister kunnen tasten.

Onder materiïle getrouwdheid verstaat de Hongaarse auteur de onvervalste weergave van de inhoud en de gedachten van de oorspronkelijke tekst. Hij zegt met opzet gedachten en niet woorden, de oorspronkelijke gedachte wordt immers door het hechten aan de woorden meestal vervalst. Wat betreft het meest besproken onderwerp van de latere theoretische vertaalwetenschap, de equivalentie, haalt Radó Wilamowitz Möllendorf aan, die ervan overtuigd is dat er geen volledige equivalentie bestaat tussen overeenkomstige woorden van twee talen. Weijnen spreekt over onvertaalbare complexen die vanwege cultuurverschillen bestaan. Bijvoorbeeld: 'Geef ons heden ons dagelijks brood' is moeilijk te vertalen in de talen van volkeren die geen brood kennen.

De paradox van het vertalen - namelijk dat het theoretisch onmogelijk lijkt, maar in de praktijk worden er al 2000 jaar vertalingen gemaakt - kan mooi gedemonstreerd worden met de vertaling van de bekende Italiaanse zegswijze in het Hongaars en in het Nederlands:

Traduttore - traditore
A fordítás - ferdítés
Vertalen is verraden

Radó bespreekt de problemen van spreekwoorden en woordspelingen, de vertaaltransformaties als weglatingen, toevoegingen, en veranderingen, alsmede de kwestie van getrouwdheid aan de stijl van het origineel. Hij haalt ook vaak virtuoze vertaaloplossingen aan, geestige vertalingen van grappen, woordspelingen, ambiguïteiten. Hij waarschuwt de vertaler: het is niet wenselijk dat men ook in woordvolgorde en syntaxis trouw wil zijn aan het origineel, want wat in de ene taal natuurlijk klinkt, kan in de andere misschien houterig, kunstmatig voorkomen vanwege de structuurverschillen tussen beide talen. Tegen de genius van de moedertaal mag men niet zondigen. Toevoegingen en weglatingen zijn vrijwel onontkoombaar in alle vertalingen, maar men moet het juiste evenwicht vinden. Volgens Radó hebben de vertalers van vroeger te veel vrijheid genomen; de werken van de Fransen en de vertalers van de populistische school kunnen eerder omschrijvingen genoemd worden. Veel vertalers van de zeventiende-achttiende eeuw waren geneigd om de natuurlijke, eenvoudige tekst te verfraaien, uit te breiden. Zelfs bij Kazinczy vindt hij vaak voorbeelden voor het vervalsen van de stijl. De volgende woorden van Pindaros - in ruwe vertaling: 'az Eurotas mentén',

vertaalt Kazinczy op de volgende manier: ‘amerre Eurotas csapongva tölti habjait’. De vertalers van vroeger, maar ook zijn eigen tijdgenoten willen hun werk tot iedere prijs bloemrijker maken en ze vergeten dat daarmee het origineel van zijn kern beroven - de zgn. Belles infidèles.

Radó klaagt dat in de vertaalkritiek grote oppervlakkigheid heerst en er wordt vaak lichtzinnig vertaald. Hij hoort zelfs van uitstekende estheten dat een of andere vertaling ‘wondermooi’ is, zonder dat deze de vertaling met de originele zou hebben vergeleken. De formele getrouwdheid is volgens Radó geen doel, maar een middel. Het doel van de vertaler moet volgens Radó zijn: hetzelfde effect uitoefenen op het doeltaalpubliek als de originele dichter op het publiek van de brontaal. Weijnen is het daarmee bijna helemaal eens: hij vindt nl. ook dat de gewekte indruk identiek moet zijn aan de indruk die het oorspronkelijk maakte op hen voor wie de tweede taal de moedertaal is, maar die tevens een ruime kennis hebben van de taal waarin het origineel geschreven is.

En omdat de indruk zowel van de inhoud als van de vorm afhangt, moet men ook naar vormgetrouwheid streven. Maar moet men ook dezelfde vorm kiezen als waarin de originele tekst is geschreven? Dezelfde versmaat wekt namelijk niet dezelfde indruk in verschillende talen. Radó noemt onder andere het koorlied van de Griekse toneelstukken, dat Hongaarse oren in vormgetrouwe vertaling helemaal niet als vers waarnemen. Op zo'n manier manifesteert zich de vormgetrouwheid niet in het kopiïren van de vorm, maar in het weereven van de indruk die door de vorm is gewekt. Dit is de hamvraag van de literaire vertaling.

Mag men in versvorm geschreven werk in proza vertalen? De Fransen vertalen poïzie meestal in proza vanwege de aard van hun poïtische taal. In het Hongaars daarentegen staat er niets in de weg om de versvorm te bewaren. Radó verkondigt trots dat de Hongaarse taal zich soepel aan vreemde vormen aanpast, zelfs beter dan het Duits (!). Ter illustratie ‘vertaalt’ hij een gedicht van Vörösmarty (Oproep=Szózat) - alsof het een vreemde tekst zou zijn - in proza:

> ‘Óh magyar! Légy híve rendületlenül hazádnak, mert ez a te bölcsőd,
> mely ápol, és ez a sírod, mely eltakar.’

Sprekend over de gevaren van het negeren van de vormgetrouwdheid komt hij weer terug op het voorbeeld van dit gedicht. Hij herschrijft het virtuoos in verschillende versvormen. Het klinkt in distichon bij

voorbeeld als volgt:

> ‘Légy híve, oh magyarom, meg nem rendülve hazádnak:
> Ápol mint bölcsőd, mint a sífrod betakar.’

In emfatische [hangsúlyos] versvorm:

> ‘A hazádnak légy híve
> Rendületlen, oh magyar:
> Ez a bölcsőd, a mely ápol,
> Ez sírod, mely betakar.’

Of in een exotische Perzische vorm:

> ‘Hazádhoz te légy hű szilárdul, magyar:
> Ez bölcsőd, mely ápol, sírod, mely takar.’ (Radó 1909:88)

Radó probeert de lezer met deze stijloefeningen te overtuigen dat door het veranderen van de vorm het origineel een heel andere kleur krijgt, daarom is het bewaren van de vorm wenselijk. Zijn redenering is wel begrijpelijk, maar we hebben hier toch te maken met een logische blunder, want hij ‘vertaalt’ een fragment uit het Hongaars naar het Hongaars, en daarom veranderen er vrijwel uitsluitend de syntaxis en de woordvolgorde, maar de woorden zelf blijven bijna allemaal onveranderd in de overgeschreven versie. In een vreemde taal daarentegen kan al de keuze van de equivalente woorden, synoniemen, en de toon van het gedicht modificeren. De geestige voorbeelden van Radó lijken op het eerste gezicht virtuoze argumenten, maar als we het diepgaand doordenken, zijn die tamelijk misleidend.

In het deel over de vormgetrouwheid gaat hij gedetailleerd in op de praktijk van het vertalen van verschillende versmaten. Hij wijdt een kort hoofdstuk aan de antieke versvormen en een lang hoofdstuk aan de Oosterse en vooral de West-Europese versvormen. De auteur vindt dat de klassieke versmaten, hoewel ze door onze taal succesvol werden overgenomen, toch nog steeds gekunsteld klinken, ze hebben geen invloed op het grote publiek. Hij beroept zich weer op zijn lievelingsfiloloog, Möllendorf, die het binnenraken van de klassieke versmaten in de Duitse literatuur gewoonweg als een fout beschouwt. ‘Had Homeros, de blinde straatzanger, in een maat gezongen, waarvoor

zijn eigen oor niet gevoelig was geweest? En had János Arany eraan gedacht de geschiedenis van Toldi in hexameters te vertellen?' (Radó 1909:96). Het is echter een hachelijke vraag, als men klassieken vertaalt voor het grotere lezerspubliek, voor wie het raadzaam is om West-Europese of vaderlandse vormen te gebruiken. Als men voor vaderlands ritme kiest, wordt de vertaler makkelijk verleid om een te rustieke toon te gebruiken, en dat heeft het effect 'alsof Venus van Milo in nationale klederdracht [bokorugrós szoknya] zou worden aangekleed' (Radó 1909:101).

Na het bespreken van de voorwaarden van de materiïle getrouwheid en de vormgetrouwheid bespreekt Radó de overige eisen van het vertalen. Hij noemt op de eerste plaats de ongedwongenheid van de stijl. De vertaling moet vooral oppassen voor het vervreemden van de tekst - wat net kan gebeuren door het slaafse volgen van het oorspronkelijke. In dit verband citeert hij negatieve voorbeelden, waarin de vreemdheid van de woordenschat, de morfologie of de syntaxis opvalt. We weten over Kazinczy dat hij bewust vervreemdend heeft vertaald. Zelfs op het gebied van de syntaxis heeft hij ernaar gestreefd om de oorspronkelijke woordvolgorde in de doeltaal te bewaren. Deze opvatting heeft zich in Duitsland ontwikkeld vanaf het begin van de negentiende eeuw (Humboldt 1836, Schleiermacher 1838). Volgens Radó heeft de Hongaarse vertaalliteratuur deze 'verkeerde richting' al achter de rug. Dit is echter een heel moeilijke taak, 'de vertaler spartelt immers in dubbele boeien: zowel de inhoud als de vorm zijn (van te voren) gegeven, maar de vertaler krijgt toch het bevel: nu moet u zich soepel, ontspannen bewegen, zodat niemand die twee boeien bemerkt. In dit geval is het wel te begrijpen dat de schrijver struikelt over zijn voet, althans over zijn versvoet' (Radó 1909:134).

Radó vindt de strompelingen van de tekst ontoelaatbaar en hij moedigt tot geduld en volharding aan. Hij haalt hierbij Luther aan die zelf heeft verteld dat hij gedurende de Bijbelvertaling soms twee-drie weken één enkel woord aan het zoeken was. Mooie paradox: souplesse kan vaak alleen door hard werk bereikt worden; het is de *ars artem celare* van de vertaalkunst. Smaak en voldoende vrijheid zijn de sleutelbegrippen voor het verrijken van de taal. De 'helemaal vrije vertaling' heeft alleen bestaansrecht als het originele werk slechter is dan de vertaling. In deze gevallen moet de vertaler duidelijk aangeven of zijn/haar gedicht niet oorspronkelijk is maar een bewerking of imitatie. Nog vrijer dan de imitatie vindt Radó de zogenaamde 'aanpassing of naturalisatie'

[adaptálás] die in de Franse vertaalliteratuur heel gebruikelijk is. Maar de meerderheid van de naturaliserende vertalers verzwijgt zedeloos de namen van de oorspronkelijke auteur: in dit aspect hadden onze dichters in het begin van de negentiende eeuw ‘een heel groot geweten; ze hebben talloze versen bewerkt op deze manier, en zijn vergeten te bekennen dat die alleen gedeeltelijk hun eigen werken zijn’ (Radó 1909:141). Hij verwees daarbij naar het schandaal dat later als het Ilias-proces berucht werd. Ferenc Vályi-Nagy heeft bijna 200 regels van de Homerosvertaling van Kölcsey onveranderd overgenomen, en dat niet vermeld in de gepubliceerde uitgave. Ik merk op dat Vályi Nagy door Kazinczy in bescherming werd genomen, met de redenering dat de overname van regels eigenlijk van erkenning getuigt.

En wat ook vandaag - 100 jaar na de uiteenzettingen van de meningen van Radó - geschreven zou kunnen zijn, gaat over het gebrek aan de maatschappelijke en materiële erkenning van de vertalers, ‘...zij [de jonge schrijver-vertalers, O.V.] klagen erover dat om niet te spreken over het materiële succes dat niet eens gezocht mag worden op dit gebied - zij ook minder erkenning krijgen dan schrijvers van de meest middelmatige oorspronkelijke verzen’ (Radó 1909:150).

De rol van vertalingen is dubbel: op zich verrijkend voor de literatuur en ook inspirerend voor de oorspronkelijke literatuur. In het begin van de twintigste eeuw heeft graaf Apponyi in Berlijn gezegd: ‘als een maanbewoner hem zou vragen welke taal die moet leren om de cultuur van onze planeet te leren kennen, zou hij hem het Duits aanraden, omdat de meeste geschreven werken van de wereld in deze taal toegankelijk zijn’ (Radó 1909:161). Radó verlangt ernaar - wat jaloers kijkend op de rijkdom van de Duitse vertaalliteratuur - om niet gedwongen te worden talloze grote schrijvers door een Duitse bril te bekijken.

Het verschil tussen het werk van Weijnen en dat van Radó ligt vooral in het doel van het beschrevene. Weijnen wil een beginselleer geven over het vertalen, een soort wetenschappelijk, theoretisch getint boek, een enorme tableau van opvattingen en hij put uit heel veel bronnen uit veel verschillende periodes van de vertaalgeschiedenis. Radó daarentegen wil, zoals al gezegd werd, eerder zijn ervaringen opsommen in een normatief werk.

Bibliografie

Humboldt, W. von [1836]. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai.* Budapest: Európa. 1985.
Karinthy, F. *1979.* Így írtok ti. *II. kötet. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.*
Kosztolányi, D. 2002. *Nyelv és lélek.* Budapest: Osiris.
Radó, A. 1909. A fordítás művészete. *Budapest: Franklin Társulat*
Postgate, J.P. 1922. *Translation and translations: theory and practice*. London: G. Bell & sons, ltd.
Schleiermacher, F. [1838]. Over de verschillende methoden van het vertalen. In: (eds: Naaikens et al.) *Denken over vertalen.* 2004. Uitgeverij Vantilt. 41-53.
Weijnen, A.A. 1946. De kunst van het vertalen. Beginselleer. *Tüburg: W. Bergmans.*

Csilla Ziehier

Een psychologische benadering van EMOTIE-factoren

0. Inleiding

0.1 Doelstelling

Ik stel me in deze uiteenzetting de taak, de meest gangbare emotietheorieën op het gebied van de psychologie in studie te nemen en daaruit eventuele conclusies te trekken betreffende de inrichting van mijn linguïstische onderzoek. De studie is dus als een poging bedoeld tot een interdisciplinaire benadering van mijn te onderzoeken linguïstische onderwerp met name de metaforische conceptualisatie van EMOTIE-metaforen vanuit cognitief-semantisch aspect.

De directe aanleiding tot dit onderzoeksobject gaven mij linguïstische studies omtrent emotie uitdrukkende (vaste) verbindingen, zoals de analysen van de Nederlandse concepten ANGST[1] en MOED door Klimaszewska (1990), WOEDE door Verstraten (1992), het Duitse concept ANGST door Dobrovol'skij (1995), verder de onderzoekingen van het Engels door Lakoff/Johnson (1980) en Kövecses (1986, 1990). Op basis van het bestuderen van deze verhandelingen en mijn eigen vooronderzoek naar de metaforen van het Nederlandse en Duitse concepten VREUGDE/FREUDE ben ik benieuwd geraakt in de psychologische emotietheorieën (die tot mijn weten uit linguïstisch perspectief nog niet werden behandeld), ik vermoed namelijk dat zij in hoge mate kunnen bijdragen tot het betere begrip van de metaforische conceptualisatie van emoties. Onderhavige uiteenzetting is natuurlijk slechts een momentopname van mijn tot nu verrichte werk op dit gebied, dus een eerste poging tot de psychologische benadering.

0.2 Verantwoording van de psychologische benadering van een linguïstisch onderwerp

Mijn onderzoeksobject bevindt zich op het overlappingsgebied van taalwetenschap en psychologie, gezien het feit dat bij het onderzoek de cognitieve semantiek centraal zal staan. In de cognitieve wetenschappen wordt de mens als een complex informatieverwerkend systeem opgevat, een soort natuurlijke computer, waarvan verschillende gedeelten voor diverse taken verantwoordelijk zijn maar steeds met elkaar in verbinding staan. Laten we de basisbeginsels van de cognitieve semantiek en de semiotische driehoek - de uitgebreide taaltekenopvatting die aan de cognitieve semantiek ten grondslag ligt - kort in de herinnering roepen om de bijdrage van de psychologische inzichten te kunnen belichten. Resumerend wordt hier Moerdijk (1989:128) aangehaald, hij beschrijft de essentiële kenmerken van de cognitieve semantiek als volgt.

‘Men beschouwt de organisatie van de talige kennis als een onderdeel van de ruimere organisatie van onze kennis algemeen. (...) De betekenis van het woord wordt niet meer geacht te bestaan uit een set van noodzakelijke en voldoende, zuiver-semantische kenmerken, duidelijk te begrenzen. Betekenis wordt gezien als een conceptuele categorie, met een flexibele, prototypische structuur en vage grenzen. Ook daarbinnen wordt uiteraard de scheiding tussen semantische en encyclopedische kenmerken opgeheven. Het taalgebruik, waarnaar men zich wendt, berust evenzeer op wereldkennis van de taalgebruiker als op zijn semantische kennis, (...).’ (mijn onderstreping)

Bij onze ‘algemene/encyclopedische of wereldkennis’ horen natuurlijk in meer of mindere mate ook informaties over de psychologische processen, in dit geval in verband met de emoties. Ik ben er uiteraard van bewust dat niet iedereen over dezelfde informaties kan beschikken maar dit feit heeft niet als gevolg dat men willekeurig mag bepalen wat wel en niet bij de ‘algemene/encyclopedische of wereldkennis’ hoort. Daarom wordt hier als uitgangspunt een wetenschappelijke beschrijving gekozen. Een andere argumentatie met dezelfde resultaat: in het vervolgonderzoek wordt getracht om de talige conceptualisatie (B) van (C) (zie figuur 1.) ‘een entiteit in begrips- en ervaringswereld’ te beschrijven. (A) en (B) bevatten talige informaties, het object (C) wordt niet door de taalwetenschap maar in dit speciaal geval door de psychologie (en

fysiologie) bestudeerd en beschreven. Om een evenwichtig beeld van de semiotische driehoek te krijgen zal dus ook aandacht worden geschonken aan de psychologische inzichten.

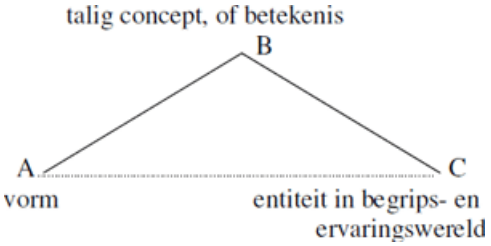

Figuur 1. De semiotische driehoek

0.3 Overzicht van de opbouw

Deze studie bestaat uit drie hoofdstukken. In het begin van elk hoofdstuk wordt kort de inhoud aangegeven, daarom zal ik hier slechts een eerste algemene indruk geven over deze uiteenzetting.

In het eerste hoofdstuk zal allereerst getracht worden een beknopte schets te geven van de hoofdlijnen en essentiële kenmerken van de gebruikelijkste psychologische emotietheorieën. Hoofdstuk twee is gewijd aan de gevolgtrekkingen: er volgt een opsomming van de psychologische inzichten in verband met emoties die vruchtbaar kunnen zijn voor het in te richten linguïstisch onderzoek. De verhandeling wordt in het laatste hoofdstuk afgesloten met een samenvatting van de conclusies alsmede de aanstipping van de nieuwe onderzoeksvragen en taken die tijdens de uiteenzetting met dit onderwerp zijn gerezen.

1. Emotie theorieën in de psychologie

1.0 Inleiding

Gezien het feit dat in het kader van deze uiteenzetting de nadruk wordt gelegd op de empirische wetenschap psychologie, worden de emotietheorieën van de filosofen Aristoteles[2] en Renee Descartes[3] buiten beschouwing gelaten, hoewel ze al stappen in de richting psychologie

deden. We vertrekken van het begin van de psychologie als een zelfstandige academische discipline.

In paragraaf 1.1 zal worden ingegaan op de problematiek rond de psychologische definitie van de term ‘emotie’. Aansluitend zullen in paragraaf 1.2 de verschillende emotietheorieën worden geclassificeerd en geschetst: in 1.2.1 wordt ingegaan op de zogenaamde fysiologische (periferie respectievelijk centrale), in 1.2.2 op de cognitieve opvattingen.

Tot slot zal hier een laatste voorbereidende opmerking worden vermeld. Er zal hier rekening mee worden gehouden dat deze studie hoofdzakelijk aan neerlandici wordt gericht en ik zelf ook geen psycholoog ben. Daarom zullen in dit kader slechts de termen worden ingevoerd en gehanteerd die voor de introductie van de theorieën nodig blijken.

Het begrip ‘emotie’

> ‘How is to define a feeling? It is something special and indefinable.’
> (Wittgenstein)
> ‘Mindenki tudja, mi az érzelem, amíg meg nem keil határoznia.’
> (Fehr/Russell)

De psychologie kampt met een even complex probleem als de taalwetenschap wat betreft de term ‘woord’: alle mensen weten wat woorden/emoties zijn, maar de wetenschappers zijn er nog lang niet over eens hoe ‘emotie’ zou kunnen worden gedefinieerd.[4] Van Vliet (2000) ziet de situatie als volgt: ‘Vaak wordt een hoofdstuk of paragraaf over emoties in een psychologieboek dan ook begonnen met de opmerking dat er binnen de psychologie geen term is die zo slecht is gedefinieerd en toch zo veel wordt gebruikt.’ Er werden zelfs voorstellen geformuleerd om het begrip ‘emotie’ helemaal te verwerpen (b.v. Duffy[5]).

Emotietheorieën uit verschillende psychologische invalshoeken

De complexiteit van het onderzoeksobject ‘emoties’ en de verschillende perspectieven binnen de psychologie brachten de meest uiteenlopende theorieën naar voren. Om de overzicht te behouden zal hier ten eerste een korte samenvatting en categorisering van de verschillende opvattingen staan.

Volgens Van Vliet (2000:13) is de meest gebruikelijke indeling: perifeer, centraal en cognitief. Deze theorieën kunnen op basis van de

belangrijk geachte aspecten van emoties worden ingedeeld in één-factor en meer-factor theorieën. De zogenaamde één-factor theorieën funderen op zuiver fysiologische aspecten[6]: in de centrale emotietheorie staan de hersensprocessen, in de perifere theorie de lichamelijke veranderingen centraal. In de cognitieve theorieën valt het accent op de laatstgenoemde lichamelijke verandering aangevuld met een tweede (twee-factor theorie) of derde (drie-factor theorie) 'cognitief' aspect.

De resterende opvattingen over 'emotie' kunnen aan de hand van de verschillende psychologische stromingen worden getypeerd (bv. behavioristisch, psychoanalytisch, fenomenologisch etc.) waarop in het kader van deze verhandeling niet gedetailleerder kan worden ingegaan.

Tabel 1. Emotietheorieën I.

theorie	één-factor/fysiologische theorieën	
	perifere emotietheorieën	centrale emotietheorieën
vertegenwoordiger	bv. James- Lange	bv. Wundt, Cannon-Bard
theorie	Meer-factor/cognitieve theorieën	
	twee-factor/affectieve emotietheorie	drie-factor emotietheorie
vertegenwoordiger	bv. Schachter Mandier	bv. Sartre Lazarus

1.2.1 De fysiologische emotietheorieën

1.2.1.1 De perifere emotietheorieën

De perifere emotietheorieën stellen dat emoties terugkoppelingen zijn van lichamelijke gewaarwordingen, de emotie wordt veroorzaakt door perifere[7] veranderingen.

De eerste voorstaander van deze theorie was de Amerikaan William James (1842-1910). Hij was overigens de eerste die een wetenschappelijk noemenswaardige emotietheorie heeft uitgewerkt.[8] Zijn theorie over emoties staat haaks op de alledaagse opvatting. Hij stelt namelijk dat we bv. verdrietig zijn doordat we huilen. Volgens James zijn de emoties niet de oorzaak maar het gevolg van lichamelijke veranderingen. 'My thesis (...) is that the bodily changes follow directly the PERCEPTION of the exciting fact, and that our feeling of the same changes as they occur IS the emotion.' Deze stelling werd met een aantal argumenten ondersteund. (Van Vliet 2000:7)[9]

Een argument uit het alledaagse leven. Iedereen heeft misschien al zulke situaties beleefd: men struikelt of valt bijna van de trap maar weet nog net overeind te blijven. Pas na het pakken van de helling of de arm van de dichtbij staande persoon voelt men de schrik. James beschrijft een andere vergelijkbare situatie: we trekken onze hand eerst snel terug als we iets heets aanraken, daarna voelen we pas pijn.

James stelt voor een sterke emotie in de herinnering te roepen en dan alle lichamelijke aspecten, die met de emotie in kwestie samenhangen (zoals zweten, harttrilling etc.) weg te denken. 'James stelt dat als we hierin slagen er niets over zal zijn: we hebben de emotie geheel "weggedacht".' (Van Vliet 2000:7) Met dit gedachte-experiment ziet James zijn emotietheorie en de prioriteit ven de fysiologische verschijnselen bewezen, hij betoogt namelijk dat er geen emoties zonder lichamelijke veranderingen bestaan.

James stelt dat de verschillende situaties ook tot verschillende fysiologische veranderingen leiden waaruit dan weer bepaalde emoties voortvloeien. Hij veronderstelt dus dat de emoties beschikken over verschillende fysiologische patronen.

1.2.1.2 De centrale emotietheorieën

De eerstvolgende psychologische emotietheorie na James heeft de

Amerikaanse fysioloog Walter Cannon (1870-1945) voorgesteld. Hij publiceerde in 1915 zijn werk *Bodily changes in pain, fear and rage* waarin Cannon de theorie van James bekritiseert. Bij de ontwikkeling van zijn emotietheorie maakt Cannon gebruik van de neurofysiologische onderzoeksresultaten die verzameld werden door Bard - daarom wordt deze theorie meestal genoemd als de 'Cannon-Bard theorie van de emotie'. De andere benaming 'thalamus-theorie' duidt op de hersenen die in het kader van deze opvatting een doorslaggevende rol heeft. De Cannon-Bard theorie uit op een aantal stellingen van de James-Lange theorie kritiek door drie tegenargumenten aan te voeren.

Cannon draagt met verwijzing naar het nieuwe fysiologische materiaal bewijzen aan dat de lichamelijke veranderingen niet tot emoties kunnen leiden. Hij stelt dat de kunstmatige prikkeling van perifere organen niet tot emoties leiden. Als men adrenaline bij proefpersonen inspuit worden ze lichamelijk wel actiever maar beleven geen 'echte' emoties. Hij acht ook bewezen dat bij de verbreking van de verbinding tussen de perifere (inwendige) organen en het centrale zenuwstelsel in het emotioneel gedrag geen veranderingen optreden.

Cannon ontkent in tegenstelling tot James dat iedere emotie beschikt over een specifiek patroon van lichamelijke veranderingen. De perifere organen zijn volgens hem weinig gevoelig en veel te traag voor de onderscheiding die de James-Lange theorie impliceert in verband met de fysiologische patronen.

De Cannon-Bard theorie wordt door van Vliet (2000:12) als volgt beschreven:

1) verschillende emoties zijn niet gerelateerd aan verschillende activatiepatronen maar alle emoties hebben eenzelfde activatiepatroon, en
2) emoties worden niet 'perifeer' opgestart maar 'centraal' namelijk door veranderingen in subcorticale hersenstructuren, en wel specifiek de thalamus.

Hoewel later de uitgeoefende kritiek van Cannon op de James-Lange theorie niet helemaal terecht bleek, en Cannon's eigen theorie ook veelal werd bekritiseerd - ze kon uiteindelijk ook de vraag niet beantwoorden wat emoties zijn - hebben ze de weg bereid tot het verder onderzoek naar emoties.

1.2.1.3 Onderzoekingen naar de fysiologische basis van emoties

Uit de voorafgaande paragrafen blijkt dat in de 'kinderjaren' van de emotietheorieën de fysiologische aspecten van de emoties volop in de schijnwerpers van de psychologen stonden. Laten we nu even kijken naar wat er in het lichaam gebeurt. Emoties activeren het vegetatieve (autonome/onwillekeurige) zenuwstelsel[10] dat uit een sympathisch en parasympathisch gedeelte bestaat met grofweg tegengestelde functies: stimulerend respectievelijk remmend. De meerderheid van de fysiologische veranderingen wordt veroorzaakt door het sympathisch gedeelte. Bij een alarm (dus vooral woede en angst) treden volgende lichamelijke manifestaties op om het lichaam voor te bereiden voor een noodreactie. (Atkinson 1997:310)

- De bloeddruk en het hartritme stijgen.
- De ademhaling wordt sneller.
- De pupillen verwijden.
- Het zweten neemt toe, terwijl de speekselproductie afneemt
- De bloedsuikerspiegel stijgt om meer energie ter beschikking te kunnen stellen.
- Het bloed stolt bij de wonden sneller.
- De bewegingen in het spijsverteringssysteem worden trager. De bloed stroomt uit de maag en darmen naar de hersenen en skeletspieren.
- Men krijgt kippenvel.
- Als de emotie weer verdwenen is, herstelt het parasympathische gedeelte de normale toestand van het lichaam.

De emotietheorie van James heeft - zoals al aangeduid - later een grote invloed uitgeoefend op de verdere onderzoekingen naar de hoedanigheid van emoties. In de hedendaagse discussies over emoties staan altijd ook nog vragen centraal waarover zich als eerste James heeft gebogen: 1. Beschikken alle emoties over een eigen fysiologisch patroon? 2. Veroorzaken gezichtsexpressies emoties of zijn ze een uiting van emoties?

Ekman/Levenson/Friesen (1983) pakten de kwestie omtrent het eigen fysiologisch patroon van de emoties op om de stellingen van de James-Lange theorie, Ax en Funkenstein[11] uit de jaren vijftig met moderne

methoden te verifiëren. De onderzoeksteam onderzocht zes verschillende emoties: woede, angst, verdriet, vreugde, verbazing en walging. Aan de hand van medische metingen van de veranderende hartritme, lichaamstemperatuur (temperatuur van de huid aan de vingers) en andere fysiologische aspecten betogen ze het volgende: 'The automatic activity produced distinguished not only between positive and negative emotions, but also among negative emotions.' (Ekman/Levenson/Friesen 1983:1208) Uit de metingen kan worden geconcludeerd dat die zes emoties beschikken over verschillende fysiologische patronen (zie diagram 1 en 2). Later hebben Levenson, Ekman, Heider en Friesen uitgewezen dat deze activatiepatronen universeel zijn.[12]

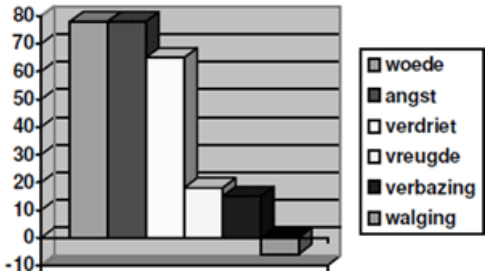

Diagram 1. Verandering hartritme[13]

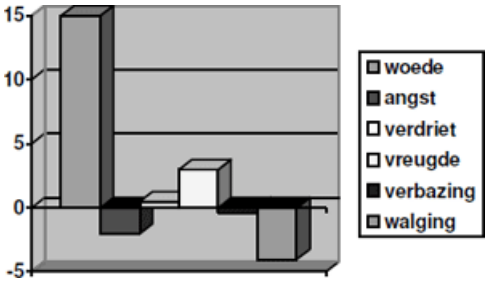

Diagram 2. Verandering huidtemperatuur[14]

De boven beschreven uitslagen van de door Ekman en zijn medewerkers ingerichte onderzoekingen zijn onbetwist van groot belang. Ze kunnen volgens veel wetenschappers echter niet als duidelijk bewijs

voor de James-Lange theorie worden aangezien en het is ook onwaarschijnlijk dat we op basis van de verschillen tussen de fysiologische patronen de emoties identificeren. Volgende feiten relativeren dus de bevindingen.

Er werd maar naar zes 'basisemoties' onderzoek gedaan. Ingeval van meer 'ingewikkelde' emoties (zoals tevredenheid, trots) zullen we waarschijnlijk tot minder significante uitslagen komen (ze zijn toch een speciaal geval van vreugde), daarom is het volgende punt doorslaggevend.. (? uitslaggevend bestaat niet denk ik)

De vooronderstelling kon nog niet worden gefalsifieerd dat de arousal[15] veel te traag is om de emoties te kunnen onderscheiden. (Atkinson 1997:315)

Voorts geldt nog altijd de stelling dat de kunstmatige prikkeling niet tot echte emoties leidt.

Om die redenen denken veel psychologen dat bij de onderscheiding van de verschillende emoties naast de arousal ook een verdere component, namelijk de cognitieve interpretatie een belangrijke rol speelt.

1.2.2 De cognitieve emotietheorieën

De eerste cognitieve emotietheorieën sluiten aan bij de perifere theorie, zij vullen de terugkoppeling van lichamelijke reacties aan met de cognities die de reacties interpreteren: men merkt lichamelijke beroering, dit wordt toegeschreven aan een bangmakende gebeurtenis een daardoor wordt men bang. Naast *arousal* speelt dus in deze theorieën een tweede factor, de cognitie een belangrijke rol. Representanten van deze invalshoek zijn onder anderen Mandler, Arnold en Lazarus. Een andere prominente vertegenwoordiger van de cognitieve emotietheorie, Frijda ontkent dat de arousal een noodzakelijke voorwaarde is voor emoties. Hij stelt de puur cognitieve aspecten centraal. Van Vliet (2000:24) vat het model van Frijda als volgt samen.

'(...) nadat de informatie is gecodeerd (analyse) volgt de taxatie of die informatie relevant is voor de persoon (vergelijking) en wat die persoon er wel of niet mee kan doen (diagnose). Het resultaat hiervan is het appel van de situatie. Op grond van dit appel wordt "berekend" hoe urgent, moeilijk of ernstig de situatie is (evaluatie). Vervolgens wordt er verandering in actiebereidheid gegenereerd (gedragsplanning) wat eventueel leidt tot fysiologische veranderingen en/of

gedragsveranderingen.'

Frijda betracht emoties als processen waar de uitgangssituatie aan de hand van 'beslissingsregels' wordt geanalyseerd. Vanaf de jaren tachtig zijn een aantal psychologen bezig met experimenteel onderzoek naar de cognitieve processen omtrent emoties (Scheer, Roseman, Smith en Ellsworth). Terugkerende vragen tijdens de onderzoekingen zijn of de cognities ('beslissingsregels') de emotionele respons wel of niet bepalen. Met betrekking tot deze kwestie is er ondertussen wel een consensus: de cognities determineren de emotionele beleving. In andere vragen - wat betreft bv. de verschillende 'beslissingsregels' - wordt de discussie nog echter verder gevoerd.

2. EMOTIE-metaforen uit psychologisch perspectief

2.0 Inleiding

De eerste, basale conclusie die als uitgangspunt voor iedere andere gevolgtrekking moet worden vastgelegd is dat op het gebied van de psychologie nog geen emotietheorie bestaat die algemeen wordt aanvaard. Deze op het eerste gezicht weinig vreugdevolle toestand mag ons echter niet ontmoedigen. Tijdens de psychologische pogingen tot de beschrijving van emoties zagen er verschillende aspecten de daglicht die wel impulsgevend zijn voor een linguïstisch ingericht onderzoek.

Na de bovenstaande schets van de psychologische emotietheorieën zullen in dit hoofdstuk de psychologische aspecten weer worden opgepakt die vruchtbaar kunnen zijn voor het cognitief-semantisch gebaseerde onderzoek naar EMOTIE-metaforen. De potentiële onderzoeksrichtingen worden met VREUGDE/FREUDE-, VERDRIET/TRAURIGKEIT-metaforen geïllustreerd. Om die reden zal ten eerste de hypothese worden aangestipt die in een vooronderzoek werd geformuleerd. Vervolgens worden vragen behandeld die tijdens de nadere uiteenzetting met de psychologische emotietheorieën mijn aandacht hebben getrokken.

2.1 Hypothesen van het VREUGDE-onderzoek

Op basis van de werkresultaten van mijn vooronderzoekingen naar VREUGDE stel ik de volgende werkhypothese op die in het vervolgonderzoek zal worden geverifieerd, gefalsifieerd of

gemodificeerd: in de metaforen rond de EMOTIE-concepten wordt vaak teruggegrepen op de fysiologische manifestatie van emoties, voornamelijk als er sprake is van een metaforisch beeld dat niet alleen maar typerend is voor de emotie in kwestie (bv. VREUGDE) maar ook op andere emoties algemeen slaat.[16] Om de werkhypothese op de proef te stellen zullen naast VREUGDE en VERDRIET ook andere EMOTIE-concepten uit dit perspectief worden bestudeerd. Met dit onderwerp zijn een aantal subsidiaire thema's verweven.

2.1.1 Fysiologie in de taal

Het zou interessant zijn de in de metaforen geconceptualiseerde fysiologische gewaarwordingen te analyseren. (Bv. EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING (zijn hart springt op van vreugde, zijn hart schiet uit de kom van blijdschap) en EMOTIE IS WAANZIN (buiten zinnen zijn van vreugde)). In verband met deze conceptuele metaforen kunnen de volgende vragen worden gesteld: Welke fysiologische symptomen worden onder woorden gebracht? Waarom juist deze? Verschuilen achter de conceptuele metaforen zoals HET HART IS DE ZETEL VAN GEVOELENS (bv. blijdschap vult zijn hart, zijn hart zwelt van vreugde) of OGEN ZIJN CONTAINERS VOOR EMOTIES (bv. zijn ogen fonkelen van wraak/woede/verlangen) ook fysiologische manifestaties?

Met deze vragen zijn we aangekomen bij een centrale stelling van Lakoff/Johnson (1980:19). ‘In actuality we feel that no metaphor can ever be comprehended or even adequately represented independently of its experiential basis.’ Lakoff en Johnson beweren dat voor de mens zijn eigen lichaam de meest basale en doorslaggevende ervaring is. Daar vloeit een andere vraag uit voort: beschikken de ‘abstractere’ conceptuele metaforen - die dus niet direct verwijzen naar een fysiologische verandering - (b.v. VREUGDE IS BOVEN[17], VREUGDE IS LICHT[18]) ook over een vergelijkbare ervaringsgrond?

Een andere boeiende vraag is of de theorie over de eigene fysiologische patronen van emoties (zie 1.2.1) door de metaforische conceptualisatie wel of niet kan worden ondersteund.

2.1.2 Cognitie in de taal

In de vorige paragrafen werden fysiologische aspecten behandeld die in

de fysiologische emotietheorieën een hoofdrol spelen. Uit een andere invalshoek zullen de metaforen ook worden geanalyseerd. In hoeverre zijn de door deze richting belangrijk geachte aspecten (situationele stimuli en appraisal, diagnose, evaluatie, gedragsplanning) in de talige conceptualisatie gerepresenteerd?

Tijdens mijn vooronderzoek naar VREUGDE en FREUDE kon ik vaststellen dat er metaforen bestaan die vreugde 'puur' en die speciale gevallen van VREUGDE/FREUDE uitdrukken. Deze metaforen kunnen naast VREUGDE/FREUDE ook nog worden gerelateerd aan andere concepten (zoals OPLUCHTING, LEEDVERMAAK, OPTIMISME/ZORGELOOSHEID/NAIVITEIT en GEHEIME HALTUNG, VERSPOTTEN)[19]. Ik wil in dit verband graag de vraag nagaan of de 'extra informaties' die de vreugde nader specialiseren verwijzen naar de talige conceptualisatie van enkele elementen van het cognitieve proces.

3. Conclusie

Tot besluit wordt samenvattend nog een keer de in de doelstelling gestelde vraag opgepakt. Met deze uiteenzetting beoogde ik de eerste stap te zetten tot de psychologische benadering van mijn linguïstische onderwerp. Aan de hand van de eerste kennismaking met de meest gangbare emotietheorieën heb ik impulsen gekregen tot mijn verdere onderzoekingen. Mijn werk wordt door het 'fragmentarische' psychologische beeld over emoties niet belemmerd. De bedoeling was hier immers niet de bestaande emotietheorieën kritisch te beschouwen en een zelfstandige theorie uit te werken maar de frequentste aspecten van emoties - waarmee zich de psychologen bezighouden - te vinden en daarvan uit taalkundig perspectief te profiteren.

Ik hoop dat de net genoemde onderzoeksideeën nog met een antaal andere mogelijkheden kunnen worden aangevuld.[20] Tijdens de verzameling en analyse van de metaforen ben ik hopelijk met deze psychologische achtergrondinformaties beter voorbereid en gevoelig gemaakt voor nog niet erkende samenhangen.

Bibliografie

Atkinson, R.L., Atkinson, R.C., Smith, E.E., Bem, D.J.: *Pszichológia*. Osiris, Budapest, 1997.
Dobrovol'skij, D.: *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik*. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome. Tübingen, 1995.
Dirven, R., Verspoor, M. (red.): *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*. Leuven, 2001.
Ekman, P., Levenson, R.W., Friesen, W.V.: Automatic Nervous System Activity Distinguishes Among Emotions. In: *Science* 221 pp. 1208-1210, 1983.
Van Vliet, H.: *Emoties. Een werkboek*. Plan B Publishers, 2000.
Kövecses, Z.: Metaphors of anger, pride and love. A lexical aaproach to the structure of concepts. In: *Pragmatics & beyond*, VII:8, Amsterdam/Philadelphia, 1986.
Kövecses, Z.: *Emotion concepts*. New York Inc., Berlin Heidelberg, 1990.
Lakoff, G., Johnson, M.: *Metaphors we live by*. Chicago/London, 1980.
Klimaszewska, Z.: *Verbale Phraseologie des Niederländischen*. Habilitationsschrift. 1990.
Moerdijk, A.: Benaderingen van metonymie. In: *Forum der Letteren* jg. 30, nr 2, pp. 115-134. 1989.
Oatley, K., Jenkins, J.: *Érzelmeink*. Osiris. Budapest, 2001.
Pléh, Cs.: *A lélektan története*. Osiris. Budapest, 2000.
Russel, J.A.: In Defense of a Prototype Approach to Emotion Concepts. In: *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 60, 37-47. 1991.
Van Vliet, H.: *Emoties. Een werkboek*. Plan Publishers, 2000.
Verstraten, L. Ph.: *Vaste verbindingen. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Proefschrift Leiden/Utrecht, 1992.

Eindnoten:

1 Met de hoofdletters wordt de traditionele notatie van concepten gevolgd.
2 In *De Anima* stelt hij ‘dat het oordeel of iets goed of slecht is, gepaard gaat met emoties (...)’ Van Vliet (2000:8) noemt het de eerste ‘cognitieve theorie’.
3 Volgens Descartes zijn emoties veranderingen in de *spiritus aminus* ‘teweeggebracht door een “indruk” van een object op de pijnappelklier.’ (Van Vliet 2000:8)
4 Zie hiervoor ook Oatley/Jenkins (2001).
5 ‘I am aware of no evidence for the existence of a special condition called “emotion” which follows different principles of action from other conditions of the organism. I can therefore see no reason for a psychological study of “emotion” as such. Emotion has no distinguishing characteristics. It represents merely an extreme manifestation of characteristics found in some degree in all responses.’ (Ontleend aan Van Vliet 2000:14) De namen die nog in deze context moeten genoemd worden zijn o.a. Skinner, Fantino en Stein&Rosen.
6 Om die reden noem ik de één-factor theorieën fysiologische theorieën. (Zie hiervoor tabel 1.)
7 Daar de veranderingen niet in de hersenen optreden wordt deze opvatting getypeerd als een perifere theorie.
8 De emotietheorie van James wordt heel vaak James-Lange theorie genoemd, omdat de Deense fysioloog Carl Lange in 1885 onafhankelijk van James een vergelijkbare opvatting naar voren heeft gebracht.
9 Ontleend aan Van Vliet (2000:16).

10 Het autonome zenuwstelsel maakt deel uit van het perifeer zenuwstelsel en regelt de spijsvertering, de bloedsomloop, de ademhaling, de stofwisseling en bepaalde klieren.
11 Zie verder hiervoor Atkinson (1997:314) en Ekman/Levenson/Friesen (1983:1208).
12 Zie Atkinson (1997:315).
13 Ontleend aan (Ekman/Levenson/Friesen 1983:1208), verandering hartritme/min. In 10^{-1}.
14 Ontleend aan (Ekman/Levenson/Friesen 1983:1208), graden in 10^{-1}.
15 Wat vereenvoudigd: fysiologische veranderingen. Zie verder Atkinson (1997).
16 De verbinding *vervuld zijn van...* kan gerelateerd worden aan 'vreugde' maar ook aan o.a. 'liefde', 'haat', 'zorg', 'verlangen', 'trots', 'wraaklust', 'angst', 'walging', 'gelukzaligheid', 'hoop' en 'waanhoop'.
17 Bijvoorbeeld *een gat in de lucht springen, Kop op!, springen van blijdschap, in de wolken zijn.*
18 Bv. *ergens wat zon brengen, het zonnetje in huis zijn, geluk uitstralen.*
19 Bv. *in zijn vuistje lachen* (Het tonen van de emotie wordt nader bepaald - niet openlijk getoonde triomfantelijke houding - en de mogelijke grond - de leed van een andere persoon - van de vreugde aangetoond.), *dat is een pak van mijn hart, alles door een roze bril zien, sich eins lachen, sich die Hände reiben, jdm. wird leicht ums Herz* etc.
20 Ik hoop naast het verband tussen de cognitieve semantiek en psychologische inzichten ook andere samenhangen (b.v. taalverwerving, taalverwerking etc.) met behulp van de interdisciplinaire benadering te kunnen ontdekken en uit te diepen.

Réka Bozzay

Hongaarse studenten aan de Leidse universiteit in de vroegmoderne tijd

Inleiding

De *peregrinatie* - reis en studie in het buitenland - begon al vóór de reformatie; de verschillende katholieke, kerkelijke organisaties maakten er gebruik van. Er is een enigszins overdreven veronderstelling dat tussen 1365 en 1526 alleen al aan de universiteit te Wenen 7000 studenten uit Hongarije studeerden, en aan de universiteit te Krakow in twee eeuwen tijd voor de slag bij Mohács 1500 studenten werden ontvangen. ‘Men moet er rekening mee houden’, schrijft István Rácz, ‘dat naast de protestanten ook katholieken buitenlandse universiteiten bezochten, maar niet in zulke mate als de volgelingen van het nieuwe geloof. Terwijl in de zeventiende eeuw 5000 protestantse jongelui aan buitenlandse universiteiten studeerden, bezochten slechts 3500 katholieken buitenlandse universiteiten. Deze laatsten reisden in een andere richting: zij studeerden aan de universiteiten te Wenen, Graz, Praag, Olmütz en Rome.’[1]

Waarom was het noodzakelijk om naar het buitenland te reizen en daar af te studeren? ‘De algemene vergadering van de gereformeerde kerkprovincie aan de overkant van de Tisza stelde in 1810 op’, dat ‘hier in het Collegium, waar de studenten enkele jaren studeren, er geen toebereidselen voor kunnen worden gemaakt, waarmee de studenten meteen in predikerdienst kunnen treden. Daarom hadden onze ijverige

voorvaderen al aan het begin van de Reformatie bevolen (en tot dan toe opgevolgd) dat onze studenten die in predikerdienst wilden treden, aan buitenlandse universiteiten moesten studeren. Zij moesten hun best doen om daar af te studeren, de noodzakelijke boeken te leren kennen en die boeken te verkrijgen.' De studenten hadden namelijk geen mogelijkheid om thuis aan universiteiten te studeren, omdat er geen protestante universiteiten, ja zelfs geen katholieke, met een vaste basis waren. Na verschillende Middeleeuwse pogingen - de universiteit van Lodewijk de Grote in 1367 in Pécs, de universiteit te Óbuda van Sigismund in 1389 en de universiteit in Pozsony (Bratislava) van Matthias in 1467 - legde Péter Pázmány het fundament van de eerste onafgebroken functionerende katholieke universiteit in 1635 in Nagyszombat. Zij is de voorloper van de Loránd Eötvös-Universiteit in Boedapest. Deze universiteit wordt door Dániel Ercsei (de beroemde professor van het college te Debrecen) de 'Hongaarse universitas', genoemd, die bijzonder was, omdat ze tot het begin van de 19de eeuw de enige universiteit in Hongarije was. Overigens konden hier geen protestanten ingeschreven worden.

In de tijd van de Hongaarse standenstaat waren de scholen de bemiddelaars voor het hoogste opleidingsniveau: de katholieke universiteit en de tot de verschillende kerkgenootschappen behorende academies. Deze laatste schoolsoorten waren instituten van hogeschoolrang, en het was typerend voor deze academies dat men daar een volledige filosofische en een gedeeltelijk theologische opleiding kon krijgen.

Protestante studenten moesten, indien ze aan een universiteit wilden studeren, niet alleen hun vaderland verlaten, maar ook de grenzen van de Habsburgse Monarchie, hoewel er wel meer universiteiten binnen de monarchie waren. Naast de onafgebroken werkende universiteiten te Wenen en Praag werden ten tijde van de Contrareformatie, nieuwe universiteiten gesticht: in Graz (1568), in Innsbruck (1677) en in Wrocław (1702). Al deze universiteiten waren echter in handen van de katholieken, en daarom mochten er geen protestanten studeren. In Zevenburgen wilde vorst Gábor Bethlen het Collegium te Gyulafehérvár een universitaire rang geven, wat niet lukte. Het idee van een protestante universiteit dook pas in de tijd van de Verlichting op, tijdens de heerschappij van Maria Theresia, maar kon pas later, in 1821, met de stichting van de protestante theologische faculteit aan de universiteit te Wenen, verwezenlijkt worden. Hiermee verloor de westelijke peregrinatie haar doel. Daarom kan deze gebeurtenis als tijdsgrens van de

culturele migratie gezien worden. Het is mogelijk dat niet de beslissing van de koning de achtergrond van de tolerantie tegenover godsdienst vormde, maar de vrees voor subversieve westelijke ideeën en financieel verlies.[2]

Als keuzemogelijkheid had zich de oplossing aangediend, zich met de inheemse collegia tevreden te stellen, en er niet aan vast te houden dat de prediker in het buitenland zou afstuderen. Dit feit zou echter niet alleen een terugval van het beroepsniveau hebben betekend, maar tevens het losraken van de protestante gemeenschap van het continent, ja zelfs de isolatie van de Hongaarse cultuur van de Europese geestelijke stromingen.

De politiek van de Habsburgers probeerde, met het invoeren van het paspoort in 1725, de protestante peregrinatie te beperken. Deze poging leverde geen resultaat op en in de protestante collegia werd de reis naar het buitenland als een integraal onderdeel van de inheemse opleiding gezien, waarbij de vereisten van de collegia aan de vereisten van de buitenlandse universiteiten werden aangepast.

Om de opleiding van de protestanten te verwezenlijken, moest aan de ene kant de inheemse kring, en aan de andere kant de kring van de Monarchie doorbroken worden.[3]

In de 16de-17de eeuw hebben de verschillende protestante kerken vele nieuwe universiteiten gesticht. In het Duitse Keizerrijk gaat het om Jena (1558), Halle (1694) en Göttingen (1737) - deze universiteiten waren luthers; in Schotland om Edinburgh (1583), in Zwitserland om Zürich en om Bern - gereformeerde universiteiten. Hierbij moet nog opgemerkt werden, dat in Nederland pas in de tijd van de Reformatie het fundament van de protestantse universiteitsstichting werd gelegd, en binnen driekwart eeuw werden zes gereformeerde universiteiten en hogescholen van niveau gesticht: Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614), Amsterdam (1632), Utrecht (1636) en Hardewijk (1648).[4]

1. Basis en hoger onderwijs in Leiden

Volgens Willem Otterspeer verschilde de Leidse universiteit niet alleen in haar organisatie en instituties, maar ook in haar vorm van het onderwijs van de Middeleeuwse universiteiten. Aan de universiteit van Parijs, maar ook aan verschillende andere universiteiten die naar het voorbeeld van deze universiteit werden gesticht, werden school- en wetenschappelijke kennis onderwezen. Het leermateriaal zelf was weinig

samenhangend en ordentelijk. De artesfaculteit was een heterogene eenheid die weinig binding had met andere vakken en nauwelijks met de hogere faculteiten verbonden was.

Willem van Oranje had reeds de bedoeling om niet alleen een universiteit, maar ook een school voor jongens, een ‘schola puerilis’, te stichten. In die school, zouden de jongelui onderwezen worden in de beginselen van het Grieks en het Latijn, de retorica en de logica. Deze plannen werden echter niet uitgevoerd. De stad beschouwde de stichting van een school als haar eigen aangelegenheid, en stichtte de grote of Latijnse school. Al snel na de stichting van de Republiek ontwikkelde de Latijnse school zich tot een vooropleiding van de universiteit. De Leidse universiteit vervulde in de eerste eeuw van haar bestaan daarom nog steeds de gemengde functie van Latijnse en hogeschool. Het onderwijs stond duidelijk in het teken van de artes. In de artes werden de meeste studenten ingeschreven, in de eerste vijfentwintig jaar gemiddeld vijfenvijftig. Een belangrijk probleem was echter dat zich bij de propedeuse nauwelijks hogere faculteiten aansloten. De inschrijvingen aan de universiteit in de jaren '70 van de zeventiende eeuw - vooral in de artesfaculteit - liepen terug. De curatoren en de universiteit herformuleerden daarom hun wensen: het Latijn moest worden verbeterd en er moest meer retorica en logica op de Latijnse school komen. Verder moest er voor de universiteit een toelatingsexamen worden afgelegd, een toelatingsbewijs voor de hogere faculteiten, en moest er controle komen op de vorderingen, via responsiecolleges. Ten slotte achtte men een streng examen vóór de promotie noodzakelijk.[5]

2. Studeren in Leiden

2.1 Het academisch jaar

Het academisch jaar begon op 8 februari en na dit begin kon men zich nog enkele weken lang laten recenseren. Het was de studenten toegestaan zich nog later in te schrijven: Hongaarse studenten lieten zich het hele jaar door inschrijven. Studenten die direct vanuit Hongarije naar Leiden kwamen, reisden bijvoorbeeld in de lente en kwamen in de vroege zomer aan, degenen die vanuit Duitse of vanuit andere Nederlandse universiteiten kwamen, lieten zich op andere tijdstippen inschrijven.

Onderwijsdagen en vakanties werden door statuten van de rector, door

assessoren en door curatoren in overleg met de burgemeester vastgelegd (§ 26).[6] De universiteit kreeg een kalender met vakanties en ‘heylige dagen’, die gebaseerd was op die van het Hof van Holland: 8 februari, twee weken met Pasen en twee weken met Pinksteren, in de zomer van 17 juli tot 31 augustus en twee weken met Kerstmis (van 22 december tot 6 januari). Regelmatig kwamen er nog enkele buitengewone, vrije dagen bij vanwege de enorme koude, een sectie in de anatomie, begrafenis etc.[7]

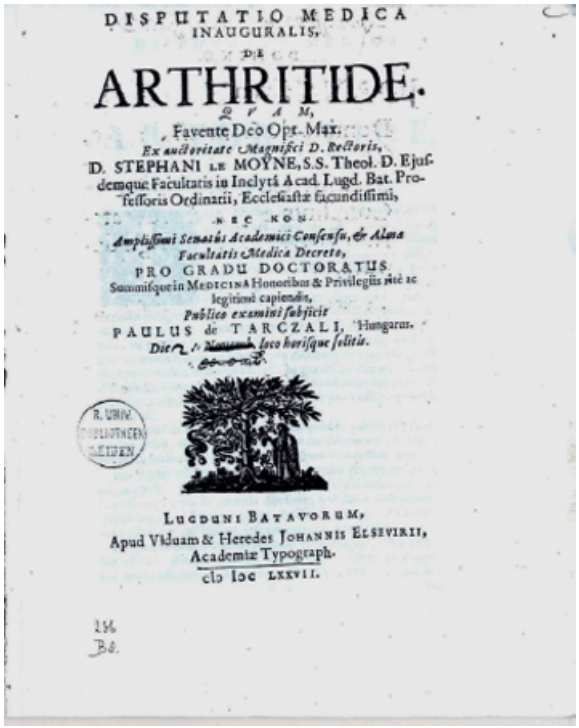

DISPUTATIO MEDICA
INAUGURALIS,
DE
ARTHRITIDE.
QUAM,
Favente Deo Opt. Max.
Ex auctoritate Magnifici D. Rectoris,
D. STEPHANI LE MOYNE, S.S. Theol. D. Ejusdemque Facultatis in Inclytâ Acad. Lugd. Bat. Professoris Ordinarii, Ecclesiastæ facundissimi,
NEC NON
Amplissimi Senatûs Academici Consensu, & Almæ Facultatis Medicæ Decreto,
PRO GRADU DOCTORATUS
Summisque in MEDICINA Honoribus & Privilegiis rité ac legitimè capiendis,
Publico examini subjicit
PAULUS de TARCZALI, Hungarus.
Die . . . Loco horisque solitis.

R. UNIV. BIBLIOTHEEK LEIDEN

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud Vïduam & Heredes JOHANNIS ELSEVIRII,
Academiæ Typograph.
clɔ Iɔc LXXVII.

196
Bd.

2.2. De lessen

De lessen waren zogenaamde '(prae)lectiones publicae'. Ze waren gratis toegankelijk voor iedereen die zich had ingeschreven (of zich had laten recenseren). Vanaf 1587 kende de universiteit een 'biljet', een 'series lectionum', dat elk jaar op 1 oktober en 1 maart vervangen werd.[8]

De gunstigste tijden werden gereserveerd voor gewone professoren; de buitengewoon hoogleraren hielden vroeg 's ochtends of laat 's middags college. 's Woensdags en 's zaterdags waren er geen gewone lessen; op die dagen vonden de disputen, tentamens plaats.[9]

Privaatcolleges werden meestal thuis gegeven, door privépersonen. Pas in 1608 bepaalden de curatoren dat niemand (aan de universiteit of buiten de universiteit) zonder toestemming van de rector privaatcolleges mocht geven. In 1612 werd dit besluit herhaald: wie er colleges wilde geven, moest hiervoor toestemming van de rector en van de curatoren krijgen, en deze colleges mochten alleen op woensdag en op zaterdag worden gegeven. In 1631 werd het niet-professoren door de curatoren en burgemeesters verboden, colleges te geven zonder toestemming van de rector en de betreffende faculteit.[10]

Uit de bronnen is bekend dat Hongaren bij particulieren leerden, die hen zelf lessen gaven. Gábor Haller leerde tijdens zijn verblijf in Leiden vreemde talen (Frans en Duits),[11] de meester, die hem les gaf, betaalde hij 12½ gulden. Een andere meester, de heer Cornu, gaf hij 3 daalders, omdat er aritmetica leerde.[12] Op een andere plaats schreef hij dat zijn meester 12 daalders kreeg voor de maandelijkse les.[13]

Zonder vergunning onderwees Sámuel Fáji thuis logica, iets waar professor Van Musschenbroek, hoogleraar aan de filosofische faculteit, bij de senaat over klaagde. De senaat gaf de pedel de opdracht, Fáji te verzoeken om studenten noch thuis, noch ergens anders te onderwijzen.[14]

2.3. Tentamina, disputaties, dissertaties

2.3.1. Magister, licentiaat, baccalaureaat

In de stichtingsoorkonde en in de statuten hadden de staten en de stadhouder voor het afstuderen aan de artes faculteit de magistergraad, en voor de andere faculteiten de doctorsgraad voorgeschreven. Vanaf 1580 werd de promotie tot het licentiaat, vanaf 1596 die tot het baccalaureaat ingevoerd,[15] maar tot nu toe zijn er geen verwijzingen te vinden m.b.t. de

Hongaarse studenten, dat deze de laatstgenoemde academische graad ook daadwerkelijk verkregen hebben.

2.3.2. Disputaties

'Naast "lectiones" en "praelectiones" maakten ook "disputationes" een vast onderdeel van het onderwijs uit. Bij deze "twistgesprekken", die als uitgangspunt een schriftelijk stuk hadden - gedrukt of ongedrukt - verdedigde een student ("defendens" of "respondens") een aantal stellingen tegen argumenten van andere studenten ("opponentes"), onder leiding van een preses, vrijwel altijd een professor. (...) De auteur van de stelling was meestal niet, zoals men lang dacht, de preses van de disputatie, maar de defendens zelf. (...) De functie van de preses was die van scheidsrechter. (...) Ze [de disputaties] vonden meestal plaats op woensdag of zaterdag, meestal 's morgens om negen uur, en aanvankelijk in het auditorium van de theologen, later ook in het auditorium van de juristen.'[16]

Disputen zijn gepubliceerd, zo weet men, over de studie van studenten bij bepaalde professoren -< onduidelijk geformuleerde zin. De studenten moesten de publicatie zelf financieren, maar vanuit universitaire bronnen zijn namen van Hongaren bekend die van de universiteit geld kregen voor de publicatie.[17] In de gedrukte disputen zijn namen van inheemse weldoeners opgesteld en carmina van de medestudenten ingebonden.

De praktijk van het disputeren maakte ook aan de Leidse universiteit een belangrijk onderdeel uit van de studie van Hongaarse studenten. De meeste twistgesprekken ontstonden op het gebied van de theologie, maar veel Hongaaren verdedigden ook filosofische en medische thesen; verder zijn er enkele natuurwetenschappelijke disputen bekend en we kennen ook een juridisch dispuut. Het was gebruikelijk dat studenten tijdens hun studie in Leiden in verschillende wetenschappelijke gebieden disputeerden, bijvoorbeeld Márton Karcagújszállási in de theologie,[18] in de natuurwetenschappen[19] en in de geneeskunde[20], of Sámuel Kölewséri junior in de natuurwetenschappen[21] en in de filosofie[22], of Pál Hunyadi in de theologie[23] en in de filosofie.[24]

2.3.3. Promotie

Het eerste doel van de buitenlandse studie was het verkrijgen van een academische graad. Er was een leeftijdsgrens van de promotie: in 1587 werd de grens op 25 jaar en twee jaar later op 28 jaar gesteld,[25] maar deze grens werd niet altijd streng gehandhaafd. Hoewel de

doorsneeleeftijd van Hongaarse peregrini in de tijd van hun inschrijving boven de 23 jaar was, waren de meeste promovendi jonger dan 28 jaar, Sámuel Köleséri junior was bijvoorbeeld pas 19 jaar tijdens zijn promotie (1681).

In de loop van de twee eeuwen, vanaf het moment dat de Hongaren in Leiden kwamen studeren, nam het totale aantal gepromoveerden - zowel Hongaren als niet-Hongaren - toe; tot het laatste kwart van de achttiende eeuw steeg dit aantal tot 44% van alle studenten.[26] Deze toename onder Hongaren niet te bewijzen; voor 1649 is er geen promotie bekend, tot de eeuwwisseling vonden er vijftien promoties plaats, uit de 18de eeuw zijn negen promoties bekend. De laatste Hongaar die zijn doctorsgraad verkreeg, was József Balogh, in 1779.

In het algemeen kan men vaststellen dat een promotie - als men het totale aantal Hongaarse peregrini bekijkt - er zeker niet altijd in zat. Toch is aan de data te zien dat ‘de betekenis van de promotie’ in de verschillende wetenschappelijke gebieden verschillend was. Aan de universiteiten van Franeker en Utrecht - net als aan de Leidse - promoveerden de meeste Hongaarse peregrini in de geneeskunde, terwijl er maar heel weinig inauguraaldissertaties in de theologie of filosofie bekend zijn. De oorzaak hiervan kan zijn dat, als een dominee in een gemeente ging werken, het behalen van een academische graad niet noodzakelijk was; een tentamen m.b.t. het domineeambt was ook voldoende.[27] De meeste tot nu toe bekende dissertaties werden in de zeventiende eeuw verdedigd; veel minder dissertaties zijn bekend uit de achttiende eeuw. Een verklaring hiervoor kan zijn dat men in de achttiende eeuw meer belangstelling toonde voor de natuurwetenschappen. Er kwam een specialisatie binnen de natuurwetenschappelijke vakken - ook in de geneeskunde. Verder garandeerde de graad van doctor de artsen een bredere, maatschappelijke waardering t.o.v. andere mensen met een medisch beroep, zoals vroedvrouwen en chirurgen. Alleen de gepromoveerde artsen mochten als stadarts werken. De maatschappelijke waardering kon een belangrijke reden voor de promotie zijn, omdat de meeste studenten geneeskunde niet altijd uit een adelsfamilie stamden. Onder de Hongaarse peregrini in Leiden waren de edellieden vooral juristen;[28] theologen die niet van adellijke afkomst waren, werden sinds de heerschappij van Gábor Bethlen in de adelstand verheven.[29]

In Leiden ontstaan de Hongaarse medische dissertaties in de tijd van Boerhaave (een uitzondering was de dissertatie van József Balogh, die in

1779 in de botaniek promoveerde), terwijl aan de twee andere universiteiten door de hele eeuw heen medische dissertaties werden verdedigd. Aan twee andere universiteiten - in Harderwijk en Groningen - zijn ook nog promoties van Hongaren bekend. In Harderwijk, waar minder Hongaren studeerden dan in Groningen, werden meer inauguraaldissertaties (7) verdedigd dan in Groningen (3), omdat hier de promotie goedkoper was. In vergelijking met de andere vakken promoveerden in Harderwijk de meeste studenten op geneeskunde.

Hoewel de meeste juristen in Leiden studeerden, promoveerde Gáspár Enyedi, in Utrecht in de rechten.[30] (Alle andere Hongaren die in de rechten promoveerden, zijn onbekend.)

De promoties van Leiden werden niet overal erkend; in Frankrijk werden, na aandringen van de staten, ook aan de studenten van Leiden dezelfde rechten door de koning verleend als aan de studenten van andere buitenlandse universiteiten.[31] In Hongarije werden de Leidse en ook andere Nederlandse promoties zonder enkele voorwaarde geaccepteerd.

3. Bestudeerde vakken

3.1. Verandering van de vakken in de loop van de tijd

Op grond van de immatriculatie- en recensielijsten werd vastgesteld dat het door Hongaren meest gekozen vak de theologie was, hoewel het aantal mensen dat in Leiden theologie studeerde vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw terugliep: van 1623 tot 1671 studeerden er 277 mensen aan de theologische faculteit, schreven zich daar van 1672 tot 1711 slechts 82 mensen in en in de daaropvolgende periode daalde dit getal tot 20. Een gelijke tendens kan ook bij de andere, universitaire immatriculaties worden vastgesteld, waarbij tevens een markante breuk tussen de tweede en derde periode van de Hongaarse peregrinatie in Leiden te zien is. In het hieropvolgende tijdperk bleef het aantal studenten ongeveer gelijk. Van een soortgelijke, maar niet zo drastische kloof schijnt ook bij de inschrijving aan de ‘artes’ faculteit sprake te zijn geweest; na de tweede periode lieten steeds minder studenten zich inschrijven. De registratie aan de rechtenfaculteit bleef buiten de laatste periode beneden de negen tot elf personen. De enige faculteit waar het aantal Hongaarse studenten toenam, terwijl aan de andere faculteiten steeds minder Hongaren studeerden, was de medische faculteit.

Het opvallend lagere aantal theologie-registraties kan verklaard

worden door de afnemende inschrijvingen, zowel aan de Leidse als aan andere Nederlandse universiteiten: omdat minder studenten zich lieten inschrijven en de overgrote meerderheid van de studenten sowieso theologie studeerde, schijnt het logisch te zijn dat ook het aantal theologen afnam. Het is interessant te onderzoeken wat de meerderheid van de niet-theologiestudenten aan de Leidse universiteit studeerde: ongeveer 2/3 van alle studenten studeerde rechten en 'artes' en bijna de helft van de toekomstige artsen werd in Leiden geïmmatriculeerd. Dit kan door de goede wetenschappelijke reputatie van de universiteit op alle disciplines komen, maar ook door de confessionele vrijheid[32] van de niet-theologen worden verklaard.

Hoewel Leiden de eerste protestante universiteit van de noordelijke provincies was, bleef het aantal theologen aan de universiteit lager - ca. 14-20% van alle registraties - vergeleken met de andere faculteiten.[33]

De volgende tabel laat het aantal studenten in de vijf tijdperken zien op grond van hun eerst gekozen vak. Tussen haakjes staat het aantal van de niet-geïmmatriculeerden.

Het aantal studenten op grond van hun studierichting

Vakken	1575-1622	1623-1671	1672-1711	1712-1758	1759-1795	totaal
theologie	0	276 (1)	82	61	46	465 (1)
rechten	0	9	11	8	2	30
geneeskunde	0	8	16(1)	14(1)	3	41(2)
natuurwetenschappen	0	1	0	0	1	2
'artes'	3	22	14	7(1)	2	48(1)
geen vermelding van een gestudeerd vak	1 (1)	18(6)	21	12	6	59(6)
totaal	4(1)	334 (7)	144 (1)	102 (2)	60	645 (10)

3.2. De studie van defilosofie

De filosofische faculteit was voor de filosofische disciplines verantwoordelijk - logica, fysica, ethica, en tot het midden van de zeventiende eeuw niet officieel onderwezen metafysica - maar ook voor Latijn, Grieks, wiskunde, Hebreeuws, geschiedenis en (in Leiden) Arabisch. De leden van de faculteit werden door de curatoren en burgemeesters gekozen en benoemd, en zij onderwezen als professor ordinarii en extraordinarii. 'Nadat de leerlingen zich aan de hand van Vergilius en Cicero, Homerus en Aristophanes de Latijnse grammatica eigen hadden gemaakt, volgde een jaar lang retorica, vervolgens een jaar dialectica, een jaar mathematica en een jaar fysica en ethica, allemaal aan de hand van klassieke auteurs.'[34]

Onder de Hongaarse studenten was de studie van de filosofie heel populair. Omdat ze van huis uit over grondige filosofische kennis beschikten, hoefden ze niet de hele propedeuse te volgen. Ze kenden Latijn en Grieks en leerden op de inheemse colleges klassieke auteurs kennen. Toen Hongaren zich in Leiden immatriculeerden of recenseerden, vermeldden ze vaak in de immatriculatielijsten in plaats van de filosofie een A ('Artium liberalium studiosus') of L ('Litterarum studiosus'), Ling. Orient. ('Linguarum Orientalium studiosus'), Polit. ('Politices studiosus'), Math. ('Mathematicae studiosus'), of Phys. ('Physices studiosus').

3.2.1. Filosofische disciplines

3.2.1.1. Geschiedenis en oosterse talen

Tot nu toe bleef er één historisch dispuut van János Szilágyi Püspöki bewaard over de oorsprong, de toename en de verschillende veranderingen van publieke zaken (*Disputatio politico De origine, incrementis & variis rerum Publicarum Mutationibus*), dit werd in 1655 onder het voorzitterschap van Georgius Hornius verdedigd.[35]

Aan de theologische, en later ook aan de filosofische faculteit, studeerde János Kőrösi Úri. In een brief wendde hij zich op 2 augustus 1763 tot de curatoren van de universiteit om hem de toegang tot de oosterse manuscripten van de bibliotheek te verlenen, waar hij een catalogus van wilde samenstellen. Verder heeft hij de curatoren verzocht oosterse talen te mogen onderwijzen.[36] Na rijp beraad besloten de curatoren en burgemeesters (na een bespreking met de professor J.J. Schultens en de bibliothecaris Gronovius) zijn verzoek af te wijzen.[37] Later werd Kőrösi Úri

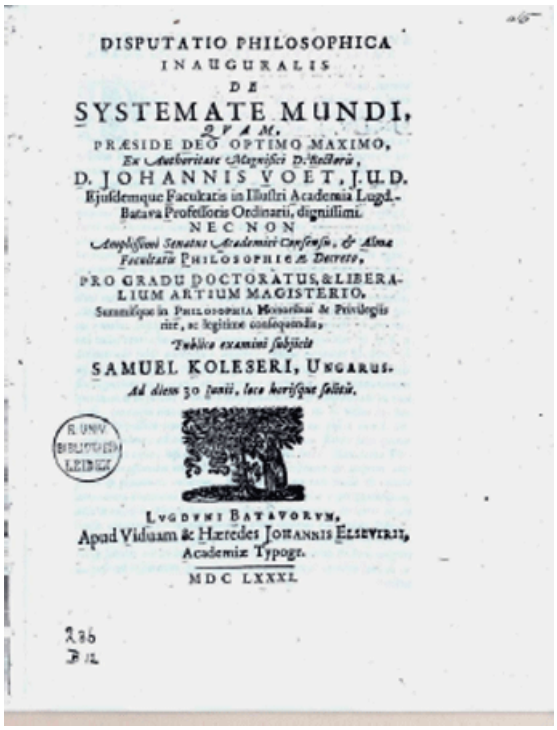

DISPUTATIO PHILOSOPHICA
INAUGURALIS
DE
SYSTEMATE MUNDI,
QUAM,
PRÆSIDE DEO OPTIMO MAXIMO,
Ex Auctoritate Magnifici D. Rectoris,
D. JOHANNIS VOET, J.U.D.
Ejusdemque Facultatis in Illustri Academia Lugd.-Batava Professoris Ordinarii, dignissimi.
NEC NON
Amplissimi Senatus Academici Consensu, & Almæ Facultatis PHILOSOPHICÆ Decreto,
PRO GRADU DOCTORATUS, & LIBERALIUM ARTIUM MAGISTERIO,
Summisque in PHILOSOPHIA Honoribus & Privilegiis rite, ac legitime consequendis,
Publico examini subjicit
SAMUEL KOLESERI, UNGARUS.
Ad diem 30 Junii, loco horisque solitis.

R. UNIV. BIBLIOTHEEK LEIDEN

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud Viduam & Hæredes JOHANNIS ELSEVIRII,
Academiæ Typogr.
MDC LXXXI.

236
B 12

van de universiteit Oxford verzocht of hij hier in de bibliotheek de oosterse manuscripten wilde catalogiseren.

3.2.1.2. Logica en ethica

De logica, waar alle studenten mee kennis moesten maken, was de basis voor de universitaire propedeuse. Het onderwijs bleef puur aristotelisch en bleef trouw aan het Organon. Een werk van Máté Csanaki uit 1625 is ook op deze wijze ontstaan. Csanaki schreef over de aristotelische logica van Keckerman, die zich in die tijd ook in de Hongaarse gereformeerde colleges verspreidde.[38] Aan de basis van een duidelijke verandering van de sterk aristotelisch gekarakteriseerde natuurfilosofie stond Adrianus Heereboord, die in 1640 tot professor van de logica werd benoemd. In zijn onderwijs bleef het uitgangspunt Aristoteles, maar reeds onder zijn voorzitterschap werden cartesiaanse disputen verdedigd:[39] Pál Diószegi Kalmár verdedigde in 1652 een disputatio logica over de ordening en combinatie van logische argumenten (*De ordine & combinatione argumentorum logicorum*) en in 1654 een voortzetting over de combinatie van de axiome (*De combinatione axiomatum*).[40] In datzelfde jaar disputeerde István K. Csengeri over de aanwending van het menselijk vernuft in de theologie (*De Usu rationis humanae in Theologia*),[41] Mihály K. Báthori argumenteerde over het verschil van de dingen (*De distinctione rerum*),[42] Sámuel Köleséri senior schreef in 1655 over de regels van de wetenschappen (*De Legibus Scientificis*)[43] en Bartholomeus Bausner hield in 1654 een metafysisch dispuut (*De Metaphysices Definitione*).[44]

In de ethica, een ander discipline van de filosofie, werd in 1628 Johannes Bodecherus Benningius - die jaren later voor de natuurkunde verantwoordelijk werd - tot professor benoemd.[45] Onder zijn voorzitterschap disputeerde bijvoorbeeld János Dániel Vargyasi in 1631 over de kracht (*De Fortitudine*).[46]

In de jaren '70 en '80 van de zeventiende eeuw zijn nog andere filosofische werken ontstaan die zich met theologische kwesties bezighielden. Onder Burcherus de Volder verdedigde bijvoorbeeld János Enyedi in 1671 een dispuut over de ziel (*De Anima Humana*),[47] Mihály Eperjesi over God (*De Deo*)[48] en disputeerde in 1681-1681 Sámuel Köleséri junior over het onderwerp ‘Tegen de Atheisten’ (*Contra Atheos*).[49] Ook schreef onder zijn leiding Sámuel Szatmárnémeti in 1682 over de standvastigheid van de ziel (*De Perenni Duratione Mentis*)[50] en Mihály Vári in 1684 over de natuur en modus van intellectuele zaken (*De Natura & Modo praesentiae Rerum Intellectualium ductu viae Analyticae*

investigatum).[51]

3.2.1.3. Natuurwetenschappelijke studies

Natuurwetenschappen waren, evenals natuurkunde, wiskunde, scheikunde, in het begin van de zeventiende eeuw geen zelfstandige disciplines; ze werden binnen de filosofie onderwezen. De nieuwe natuurwetenschappelijke ideeën en praktijken verschenen in de zeventiende eeuw en begonnen hun invloed ook in Leiden uit te oefenen. Ze hadden hun oorsprong in de 'physiek' of 'natuurfilosofie'. Op het continent was de filosofische faculteit als propedeuse voor de hogere wetenschappen bedoeld, haar materiaal was geschreven voor jongens van tien jaar en ouder.[52]

Onder de Hongaren in Leiden kozen ook velen voor de filosofie, maar bij alle acht[53] kan men zeker vaststellen dat ze zich ook met natuurwetenschappen bezighielden. Ze werden als studenten wiskunde of natuurkunde geïmmatriculeerd, hun gedrukte disputen zijn bekend of ze schreven - net als István Hatvani in zijn biografie - over astronomische experimenten. Leidse mechanici, die ook met de universiteit verbonden waren, waren belangrijk, ook in het Hongaarse natuurwetenschappelijke onderwijs: het Gereformeerd College te Sarospatak kocht van hen instrumenten voor natuurwetenschappelijke experimenten.

3.2.1.3.1. Natuurwetenschappers in Leiden en hun Hongaarse studenten

Het onderwijs van de fysica was oorspronkelijk nauw verbonden met de tekst van Artistoteles. De metafysica bleef een problematisch vak. Hoewel er al eerder metafysische stellingen verdedigd waren, ging de eerste cursus over de eerste twaalf boeken van Aristoteles' 'Metaphysica'.[54] Onder Hereboord disputeerde bijvoorbeeld János K. Debreczeni (1654) over de oorsprong van de vormen van het materiaal (*De Formarum Materialium origine*).[55]

In 1653 werd Johannes de Raey in de natuurkunde benoemd. Volgens zijn natuurfilosofische opvatting - die tegenover die Heereboord stond - waren de cartesiaanse ideeën belangrijk. János Köpeczi hield zijn dispuut in twee delen (1666) - onder het voorzitterschap van de Raey - over de kometen (*De Cometis*)[56] en István Pataki disputeerde over de zon (*De solis in Apogaeo, cum distat a Terra magis, calore intenso, & in Perigaeo, cum eidem propinquior est, volde reisso*)[57]. Onder zijn voorzitterschap disputeerde herhaaldelijk ook Márton Dési in 1666 over het zicht (*De Visu)*.[58] In het eerste deel van dit werk beschreef hij de lichttheorie van Descartes, in het tweede deel bekritiseerde hij de oude theorie, gebaseerd op

de voorstellingen van Descartes. De naam van Descartes verscheen niet in dit werk, vanwege de dubieuze beoordeling van de cartesiaanse ideeën in die tijd.[59]

Arnoldus Geulincx, die vanuit Leuven naar Leiden kwam, doceerde vanaf 1659 aan de filosofische faculteit. Zijn student, Pál Hunyadi, schreef bijvoorbeeld over een astronomisch bepaald verschijnsel - de eb (*De Reciprocatione Maris*)[60]; evenzeer op astronomische waarnemingen was het dispuut van Márton Szilágyi Tönkő gebaseerd; deze schreef in 1669 over de in het universum zichtbare lichamen (*De corpore in universum spectato*).[61]

In het natuurwetenschappelijk denken was het nieuw dat de wiskunde bij de beschrijving van natuurkundige verschijnselen werd betrokken. Onder Burcherus de Volder - die in 1670 aan de filosofische faculteit werd benoemd[62] - disputeerden twee Hongaren. Pál Derecskei nam de opdracht op zich, in zijn dispuut (*Exercitatio philosophica, coelum, siderumque lucidorum originem, & phaenomena, methodo synthetico-mathematica demonstrans*),[63] de oorsprong en het verschijnsel van de hemel voor te stellen, op grond van 'synthetisch-wiskundige' methoden. Hoewel er in deze disputen geen wiskundige elementen in hedendaagse begrippen te vinden zijn, kunnen deze disputen toch als wiskundige disputen worden geclassificeerd, omdat ze de meetbaarheid van de zich bewegende verschijnsels benoemen.[64] Verder disputeerde bij De Volder Sámuel Köleséri junior over het licht (*Disputatio mathematico-physica de Lumine*).[65] Dit werk baseert zich op vaste cartesiaanse ideeën, maar eigen opmerkingen of vaststellingen zijn er niet in te vinden. Zijn andere, natuurfilosofische dispuut over het systeem van de wereld (*De systemate mundi*)[66] bevat echter wel eigen overwegingen, omdat dit reeds zonder preses werd verdedigd. Hier werd de cartesiaanse werveltheorie bekend gemaakt, waarbij hij ook rekening hield met de gedachten die Copernicus en Galileï hadden over deze theorie. Mihály Vári verkreeg (in 1685) voor zijn dispuut over de metalen van de koningen (*De Metallo Regio*) de graad van doctor en werd magister van de vrije kunsten.[67]

Het begin van de experimentele natuurkunde is op het werk van Wolferdus Senguerdius terug te voeren. Op dinsdag experimenteerde hij in een laboratorium in aanwezigheid van studenten, op andere dagen onderwees hij metafysica en 'pneumatica'.[68] Onder zijn voorzitterschap disputeerde bijvoorbeeld Sándor Felvinczi in 1669 over de condensatie (*Absurditates Condensationis rigorosae & replicationis*).[69]

Toen Wilhelmus 's Gravesande in 1717 tot professor in de astronomie en wiskunde werd benoemd, maakte hij in zijn oratio inauguralis bekend dat hij

vooral natuurkunde zou onderwijzen. Op grond van zijn eigen verzameling van natuurkundige instrumenten doceerde hij thuis experimentele natuurkunde, vanaf 1724 onderwees hij 's woensdags in het voormalige laboratorium van Senguerdius.[70] Het boek van Petrus van Musschenbroek *Elementa physicae* baseert zich ook op experimenten en mathematische kennis. Zolang 's Gravesande een experiment alleen samenvattend behandelde, omdat hij het mathematisch niet kon verwerken, was voor Van Musschenbroek het experiment zelf belangrijk. 'Hij behandelde daarbij niet alleen het instrumentarium, maar ook de omstandigheden waaronder het experiment plaatsvond, de mate van nauwkeurigheid en de noodzaak van herhaling.'[71]

De Hongaarse natuurwetenschapper, arts en theoloog, István Hatvani beschreef in zijn zelfbiografie een astronomisch experiment. Op 25 juli 1748 observeerde hij met Van Musschenbroek, Johannes Lulofs (de opvolger van 's Gravesande) en met Aleman [Allamand] de eclyps. Lulofs werkte met de telescoop van Newton, Hatvani met de telescoop van Hevel, Van Musschenbroek met een thermometer en een barometer, Aleman paste op de slingerklok.[72]

3.3. De studie van rechten

Bij de studenten van de Universiteit Leiden speelde de studie van de rechten een belangrijke rol. Van de Hongaren werden in de 18^{e} eeuw slechts zeventien mensen aan de juridische faculteit geïmmatriculeerd, maar van alle Hongaren aan Nederlandse universiteiten studeerden de meeste Hongaren rechten in Leiden.

De studie van het Romeinse recht was en bleef de basis van het onderwijs in de juridische faculteit. Dit recht speelde nu eenmaal een zeer grote rol in de Nederlandse rechtspraktijk. Aan dit recht ontleende men de algemene regels voor de rechtspraak. Het 'Romeinse recht' bleef een ereplaats bekleden, daar men, met Hugo de Groot, overtuigd was dat hierin de wijsheid en de billijkheid hun zuiverste uitdrukking vonden. Naast het Romeinse recht werden in de loop van de tijd nog andere vakken onderwezen: het hedendaagse recht, het leenrecht (jus feudale) en het publiek recht (ius publicum), terwijl aan de filosofische faculteit soms de politica gedoceerd werd.[73]

De curatoren probeerden de beste juristen naar Leiden te halen. In de beginfase van de universiteit was Donellus een van de beroemdste juristen.

In zijn werk *Commentarii* gaf hij een unieke, volledige exegese van het hele corpus iuris. Met Bronckhorst, wiens naam met de stichting van de rechtenschool in Leiden was verbonden, en Tuningius en Cunaeus kreeg de faculteit een humanistisch karakter. Vinnius schreef bijvoorbeeld twee commentaren op de instituten van Justinianus. De belangrijkste jurist van de zeventiende eeuw was Hugo de Groot, die in 1613 zijn boek *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid* publiceerde, een boek uit de praktijk en voor de praktijk, geschreven in het Nederlands, een mengeling van Romeins en inheems recht.[74]

In de achttiende eeuw was Gerard Nood heel populair. Dankzij zijn werk oefende de school van de Franse humanist Cujacius invloed uit op het juridisch onderwijs in Leiden. De naam van Antonius Schultingius is met de beroemde, klassieke, juridische verzameling *De Jurisprudentis vetus ante-Justiniana* verbonden. Ook vader en zoon Vitrarius verleenden de Leidse rechtenfaculteit een goede reputatie.[75]

De grootadel studeerde rechten, en onder de Hongaarse rechtenstudenten was het aandeel van de adel dan ook relatief groot. Een louter juridisch dispuut kent men van János Nadányi, die de eerste Hongaar was die de theoretische betekenis van de ideeën van Hugo de Groot benadrukte, en zijn mening over de binnenlandse toestand in zijn dispuut over het recht van de vrede (*De Jure Pacis*) verkondigde,[76] die hij onder het voorzitterschap van Albertus Rusius in 1660 verdedigde.[77]

Nadat Mihály Albisi Csomós naar Hongarije terug was gegaan, wendde hij zich tot de Leidse Senaat om de titel van doctor der rechten te kunnen verkrijgen. Hij was student van het Staten College, maar toch schreef hij dat hij drie jaar lang rechten studeerde. De actuaris werd opgedragen, in de akten na te kijken wat men in dit geval had moeten doen. Op 21 december 1759 besloot de senaat dat deze vraag gerechtvaardig is, wanneer dit verzoek van de rechtenfaculteit, en niet van een particulier komt.[78]

3.4. Medicijnenstudie

De medische opleiding begon onmiddellijk na de stichting van de universiteit. De student moest zich, naast het mondelinge onderwijs in het gehele medische curriculum, in de eerste jaren ook bekwamen in het voor de vuist weg spreken en in het behandelen van twistpunten. Hij diende ook veel tijd te besteden aan het inspecteren en ontleden dan wel scheikundig behandelen van levende lichamen, planten en metalen. En tot slot moest hij, als gezel van een ervaren medicus, aanwezig zijn bij de behandeling van

zieken, zoals Hippocrates en Galenus voorschreven.[79] Deze opdrachten waren te veel voor Gerardus de Bont, de enige arts van de universiteit, en daarom werd de faculteit in 1581 met een nieuwe arts, Johannes Heurnius, uitgebreid. Enkele jaren later, in 1589, werd Petrus Pauw benoemd tot hoogleraar in de botanica en de anatomie. In 1620 werd het aantal professoren uitgebreid naar vier, en tot aan 1848 doceerden vijf à zes medische professoren aan de universiteit.[80]

De medische promoties bestonden uit twee delen: een tentamen en een dispuut, zoals de akten van de medische faculteit laten zien. Hoe de medische promotie in Leiden eindigde, is bekend door het diploma van Pál Dimjén. Daarin staat dat hij zich tot de medische faculteit wendde om daar zijn doctoraal examen af te leggen; later werd hij in de gehele geneeskunde geëxamineerd,[81] nadien disputeerde hij in 1689 over het ontstaan, de toename en de afname van de microkosmos (*De generatione, augmentatione & decretione microcosmi*).[82] Na zijn tentamen kreeg hij de vergunning overal het beroep te mogen uitoefenen.[83]

3.4.1. Hongaarse studenten aan de medische faculteit

Van de Hongaren studeerden er van 1625 tot 1778 in totaal 43 geneeskunde. Van twee van hen werd vermoed dat ze (naast een andere richting?) tegelijkertijd ook geneeskunde studeerden maar ze werden niet geïmmatriculeerd. Dit getal is in vergelijking met de theologen heel laag, maar het kan niet buiten beschouwing worden gelaten, omdat de helft van de Hongaarse studenten geneeskunde in Leiden studeerde. De medische studies werden vaker met een titel van doctor afgesloten dan de andere studierichtingen. Men kent zes medische disputen, die zich met verschillende, medische problemen bezig hielden; zestien Hongaren verkregen ook de graad van doctor. Het is belangrijk om hierbij te vermelden dat ook onder de filosofische disputen onderwerpen met een medisch karakter te vinden zijn.

3.4.2. Het geneeskundig onderwijs tot de jaren '70 van de 17de eeuw

3.4.2.1. Anatomie en scheikunde

In de 16e eeuw werden binnen de medicijnenstudies de belangrijkste resultaten geboekt in de anatomie en in de botanica. De professoren die in de beginjaren van de universiteit aan de medische faculteit onderwezen, hadden in Padua, Parijs en Bologna gestudeerd en daar de theorie van Hippocrates en Galenus leren kennen. Galenus was een Griekse arts die in Rome werkzaam was, en die de hippocratische handelwijze een plaats gaf

binnen een alomvattend systeem. Dat systeem verbond een, vooral op Aristoteles gebaseerde, filosofie met fysiologie en een systematische pathologie en therapie.[84] De medische voorstellingen van Gallenus werden in het werk van Vesalius *Fabrica* verbeterd, de kortere versie ervan werd door Pauw in Leiden voor het onderwijs gebruikt. In de winter verrichtte hij secties in het theater anatomicum. De secties waren bezienswaardigheden: op die dagen gingen de colleges niet door.[85]

Een breuk met de oude theorieën vond plaats tijdens het professorschap van Franciscus de la Boe Sylvius, 1658-1672, die hoofd was van de medische faculteit en van de zogenaamde 'chemische school'. Hij nam een standpunt in, dat niet alleen van de klassieke traditie, maar ook van de Paracelsus en van Helmint verschilde. Niet zonder belang was hierbij de invloed van Descartes en zijn volgelingen.[86] Met de werkzaamheden van Sylvius begon in 1658 een nieuwe periode in het onderwijs van de anatomie: Sylvius doceerde de theorie van Harvey over de bloedsomloop. In 1628 verscheen het standaardwerk van William Harveys over de bloedsomloop: *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*. In het begin hadden deze toentertijd revolutionaire ideeën meer tegenstanders dan volgelingen; onder deze volgelingen was evenwel Descartes te vinden. Op enkele punten week hij van Harveys theorie af, toen hij de onjuiste mening had, dat het uitstoten van het bloed vanuit het hart door het rythmisch uitrekken en samentrekken van het bloed in het hart door opwarming en afkoeling wordt veroorzaakt. De ideeën van Descartes, met daarin ook zijn vergissingen, werden door János Apáczai Csere in zijn *Magyar Encyclopaedia* overgenomen en verbreidden zich ook in Zevenburgen. De eerste Zevenburger die in 1654 tegen deze ideeën in een filosofisch dispuut optrad en onder het voorzitterschap van professor Adrianus Heereboord de theorie van Harvey verdedigde, was Bartolomaeus Bausner. Bausner geloofde nog, dat het bloed in de lever ontstaat, maar als reactie op Apáczais ideeën schreef hij dat het uitstoten van het bloed uit het hart ten gevolge van de systole gebeurt.[87] Een nauwkeurige beschrijving van de bloedvaten is te vinden bij de arst István Huszti Szabó, die in 1693 in Leiden studeerde.[88]

Een andere volgeling van Descartes was János Köpeczi. Nadat Köpeczi op 11 juli 1668 door de medische faculteit werd geëxamineerd,[89] promoveerde hij vijf dagen later met zijn dissertatio inauguralis *Disputatio medica inauguralis continens positiones varias per universam medicinam*.[90] Hij loofde daarin de scheikundige medicijnen en zei: 'De scheikunde is de enige wetenschap die de hoeveelheid van de medicijnen nauwkeurig bepaalt

en ons hun combinatie leert. Alleen met behulp van de scheikunde kan men effectieve, zekere en gewenste resultaten van de medicijnen verwachten.[91] Dit waren de opvattingen van de iatrochemische richting, die in Nederland door Helmont, en in het bijzonder in Leiden door De la Boe Sylvius werd gesticht.[92]

3.4.2.2. Klinisch onderwijs

Vanaf 1636 kwamen er ook studenten naar het Caeciliaziekenhuis, om daar patiënten te onderzoeken. Hier werden twaalf bedden voor de universiteit gereserveerd, en aan het ziektebed werden studenten onderwezen. Van de zieken werd de pols gevoeld en hun urine werd onderzocht. Professor Heurnius hanteerde een eigen, didactische methode: hij liet de studenten de patiënten ondervragen, om ten slotte zijn eigen oordeel te geven. Deze methode werd naderhand door De la Boe Sylvius verbeterd, zodat deze ook studenten een diagnose kon laten stellen.[93]

In de achttiende eeuw bleef de praktische behandeling van de patiënten een permanent belangrijk onderdeel van de medische opleiding. In het stadsziekenhuis werden in de achttiende eeuw ook Hongaren verpleegd. Aan het einde van de achttiende eeuw schreef echter Sámuel Csehszombati het volgende over dit ziekenhuis: *'Das Tollhaus und darin der für Clinicum eingerichteter* (sic!) *Kranken Saal für 24 Kranken* (sic!) *hat nicht viel zu sagen*.]rs[94]

3.4.2.3. De bloeitijd van het medisch onderwijs

In de 18de eeuw werd het onderwijs niet meer volgens de werken van de klassieke auteurs gedoceerd. Soms gaf Boerhaave een college over de aforismen van Hippocrates, maar tegelijkertijd zag men algemene uitdrukkingen als 'praxis medica', 'de re medica' en 'practica', uit de Series Lectionum verdwijnen.

In de 18de eeuw kwam het tot een differentiëring binnen de studievakken, door de invloed van de natuurwetenschappen en door de toename van technische middelen in het medisch onderzoek. De vakken van de medische propedeuse ontwikkelden zich in de laatste decennia van de 17de eeuw. Er werd een klein laboratorium voor het scheikundige onderzoek geopend, en binnen de medische faculteit kregen de chemici een eigen vakgroep. De natuurkunde was oorspronkelijk met de filosofie verbonden. Haar roemrijke periode werd bereikt onder 's Gravesande en Van Musschenbroek, later onder Allamand, Damen en Nieuwland. Hoewel deze discipline altijd buiten de medische faculteit bleef, had de natuurkunde het medisch onderwijs door

haar wetenschappelijk denken en de observatiemethode van de verschillende natuurverschijnselen beïnvloed.[95]

3.4.2.4. Anatomie

De Leidse anatomie was in de jaren '60-'70 van de 17de eeuw het domein van Drelincourt. Hij had veel ervaring met vivisectie en gebruikte daarbij ook de microscoop. Hij onderzocht de klieren, de milt, de hersenen, de blaas, de iris en het embryo. Ook deed hij experimenten met zenuwen en bloedvaten.[96] Onder zijn studenten bevond zich Márton Karcagújszállási, die op '*De Hepatico fluxu*' promoveerde.[97]

Voor de theoretische anatomie waren Lucas Schacht en Theodorus Craanen verantwoordelijk.[98] Onder het voorzitterschap van Schacht promoveerde György Kovács Tatai op 2 oktober 1670 op '*De Podagra*'[99], Pál Tarczali in 1677 op '*De Arthritide*'[100], István Fejérvári in 1684 op '*De Scorbuto*',[101] onder het voorzitterschap van Craanen en Senguerdius verdedigde David Spielenberger in 1685 zijn proefschrift met de titel '*De Morbis periodicis*'.[102]

Bij Bidloo doceerde György Vízaknai Bereck van 6 mei tot 5 juli 1694 anatomie. Vízaknai Bereck hield zich ook met de botanica bezig. Onder leiding van Bidloo promoveerde later ook Gottlieb Raenner, op 15 september 1702, op het proefschrift '*De Pleuritide*',[103] en op 9 november 1706 werd door Mátyás Henczidai '*De Podagra*' verdedigd.[104]

In het begin van de achttiende eeuw bereikte de universitaire geneeskundeopleiding zijn hoogtepunt met de benoeming van vader en zoon Albinus en Herman Boerhaave. Sámuel Pataki schreef in 1722 in zijn dagboek, dat hij bij de grootste artsen van zijn tijd studeerde: bij Boerhaave leerde hij over de medische instituties, belangrijke aforismen, scheikunde en botanica, bij Oosterdijk Schacht over onderzoek en verpleging van patiënten en bij Albinus over vivisectie van mannelijke en vrouwelijke lijken.[105]

Professor Albinus, die vergelijkende anatomie onderwees, liet de universiteit zijn verzameling van geconserveerde, voor het onderwijs bruikbare preparaten na. Over deze verzameling berichtte Sámuel Csehszombati, nog aan het eind van de 18de eeuw, in zijn dagboek het volgende: *'Leyden. (...) die durch seeligen Albinus mit vortrefflichen Anatomisch-Physiologischen Praeparaten und einer ansehnlichen & pathologischen Knochensammlung bereicherte Anatomische Säle, das schöne physikalische und auch Naturalien - Kabinet mit dem Botanischen Garten sind aller Achtung würdig. (...) Nerven u. Lymph. Praepar. Sind hier nicht zu sehen im Anat. Theater. Hier trifft man in Natur. Kabinet zwei*

ausgestopfte Meerkühen od. Hippopotamos.'[106] József Teleki bezocht in 1760, tijdens zijn reis in Nederland, in Leiden de zoon van professor Albinus, F.B. Albinus.[107]

Aan de Leidse universiteit werkte van 1701 tot 1738 Herman Boerhaave, die de medische faculteit aantrekkingskracht voor heel Europa gaf. Met hem begon de natuurwetenschappelijke uitbreiding van de geneeskunde. Zijn Zevenburgse studenten waren tussen 1717-1718 István Birthelius uit Hermannstadt, in 1722 Sámuel Pataki uit Klausenburg en in 1724 Johannes Fridericus Mylius uit Kronstadt. Die laatste legde zijn tentamen in de geneeskunde af op 9 augustus 1724,[108] en promoveerde op 24 augustus op zijn proefschrift *Dissertatio medica inauguralis morbos eorumque affinitatem ex incompletis motibus haemorrhagicis ortos, sistens*.[109]

Ook doctoren in de geneeskunde haastten zich naar Leiden, om bij Boerhaave te mogen studeren. In 1715 waren dit Ferenc Pápai Páriz junior en in 1722 András Ajtai en Andreas Wachsmann uit Hermannstadt. Na zijn studie in Halle en Leiden promoveerde Johannes Albrich uit Kronstadt in 1709 in Utrecht.[110] András Ajtai studeerde niet alleen bij Boerhaave, maar ook bij de Amsterdamse anatomieprofessor Ruysch, die door zijn anatomische preparaten bekend werd, en bij wie Ajtai het voorbereiden van deze preparaten wilde leren.[111]

Boerhaave was niet alleen bij Europese medici bekend en erkend, maar ook bij heersers en bij de adel. Van Sándor Teleki kreeg hij twee brieven, die door studenten werden overgebracht, waarin de graaf de ziekte van zijn vrouw beschreef. Boerhaave vermoedde *phthisis*, schreef haar ezelsmelk, licht eten en verse lucht voor. Verder gaf hij de zieke gravin medicijnen. Volgens zijn prognose kon deze ziekte dodelijk zijn, en inderdaad stierf Julia Bethlen kort daarna.[112] Via István Enyedi correspondeerde Sándor Teleki met Boerhaave, en toen Enyedi ziek werd, werd hem een medicijn voorgeschreven, dat hij in elk uur moest innemen.[113]

3.4.2.5. Botanica

De *hortus botanicus* werd kort na de stichting van de universiteit tot stand gebracht. Pauw was sinds 1589 buitengewoon hoogleraar in de botanica. De botanica speelde een belangrijke rol bij de vervaardiging van medicijnen, daarom werd deze een onderdeel van de medische faculteit. Tot aan het laatste kwart van de zeventiende eeuw zijn er geen, door Hongaren verdedigde, disputen of proefschriften in de botanica bestaan gebleven.

In 1678 werd Paulus Herman, die als arts van de Verenigde Oostindische Compagnie werkte en in Zuid-Afrika en op Ceylon planten verzamelde, tot

professor in de botanica benoemd. Onder zijn leiding promoveerde in 1689 Pál Dimien op *De generatione, augmentatione & decretione microcosmi.*'[114] Onder leiding van de botanische wetenschapper Petrus Hotton, verdedigde op 30 september 1701 Christian Joachim Schwab zijn proefschrift.[115]

Het belangrijkste, door een Hongaar vervaardigde, botanische werk was '*Specimen inaugurale botanico-medicum, sistens praecipuas plantas, in M. Transilvaniae principatu sponte et sine cultura provenientes, ac ibidem usu receptas*', geschreven voor József Balogh.[116] Na zijn studie kreeg Balogh een Nederlandse studiebeurs, en reisde naar Guyana, waar hij zich tot zijn dood met planten bezighield.[117]

3.5. Theologie

Na afronding van de propedeuse (het zogenaamde trivium) aan de middeleeuwse universiteiten, kon men zich in de geneeskunde, rechten of theologie specialiseren. De studies van de theologie behoorden tot de top van de universitaire studies.

In de vroegmoderne tijd werden universiteiten gesticht, met de bedoeling om - naar aanleiding van de verspreiding van het protestantisme - protestantse studenten de mogelijkheid van een universitaire studie te garanderen. De Noord-Nederlandse universiteiten hadden een duidelijk protestants karakter: aan deze universiteiten was de theologieopleiding van calvinistische aard.

3.5.1. Hongaren aan de theologische faculteit

Hongaarse, Zevenburgse studenten, werden vanwege staatsrechtelijke beslissingen, gedwongen om hun studies buiten het Hongaarse Koninkrijk, maar ook buiten het Habsburgse Rijk te volgen. De Nederlandse faculteiten der godgeleerdheid hadden in de vroegmoderne tijd een goede reputatie onder Hongaren en zij maakten het voor Hongaarse studenten mogelijk om in Nederland te studeren of zelfs, in enkele gevallen, de titel van doctor te verkrijgen. Veel immatriculaties van Hongaren aan Nederlandse universiteiten in de vroegmoderne tijd bewijzen dat de godgeleerdheid de belangrijkste studie was: tot 1795 lieten in totaal 1305 Hongaren zich aan Nederlandse theologische faculteiten registreren, in 27 andere gevallen vermoedt men nog meer registraties aan een theologische faculteit.[118]

Ook onder Hongaren in Leiden was de theologie het meest gekozen vak: 465 studenten kozen voor theologie als eerste vak en twaalf kozen voor theologie als tweede vak. 73% van alle Hongaren studeerde dus theologie in

Leiden. Dit getal is aanzienlijk, maar in vergelijking met andere universiteiten relatief weinig.

De studie aan de theologische faculteit werd in enkele gevallen met een promotie afgerond. In Leiden werd in zes gevallen de doctorsgraad toegewezen. Wat de disputationes exercitii gratia betreft, zijn in Leiden de meeste disputen in de theologie bekend. Het eerste dispuut werd op 20 oktober 1627[119] verdedigd en het laatste op 23 januari 1754.[120]

3.5.2. De theologie in Leiden

3.5.2.1. De gevolgen van de synode te Dordrecht voor de theologie in Leiden

De eerste Hongaarse student van de theologische faculteit werd in 1623 in Leiden geïmmatriculeerd. In die tijd werden dergelijke beslissingen door de Dordtse synode (1618/1619) beïnvloed. Deze synode werd bijeengeroepen om de theologische geschillen te beslechten en hierbij werden de volgelingen van Arminius, de remonstranten, veroordeeld.[121]

In 1619 werden de bursalen aangepakt. Besloten werd hen allemaal naar huis te sturen, om ze daar door een betrouwbare predikant te laten ondervragen. Alleen goede, contraremonstrantse studenten mochten terugkomen. Aan de theologische faculteit bleef alleen Johannes Polyander over; deze kreeg in 1619 echter Walaeus en Thysius naast zich en in 1620 werd Rivetus binnengehaald. Met hen kende de Leidse universiteit voorlopig een onberispelijk theologisch viertal, zuiver in de leer.[122] ‘Dit eensgezinde viertal, - Polyander, Walaeus, Thysius en sinds 1620 Rivet - dat in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw de theologische faculteit vormde, vernieuwde dan ook niet zozeer het onderwijs, maar gaf het wel een indrukwekkende basis. Oorspronkelijk zouden Thysius en Rivet het Oude Testament, Polyander het Nieuwe Testament en Walaeus de dogmatiek behandelen.[123] Onder deze professoren disputeerden ook studenten uit Hongarije: voor zover wij weten, werden onder het voorzitterschap van Rivetus zes, onder Walaeus zes, onder Polyander negentien en onder Thysius zes disputen van Hongaren verdedigd.

Na de Dordtse Nationale Synode werd, tot aan 1815, bij het verkrijgen van de titel van doctor in de theologische wetenschappen, de ondertekening van de ‘Formulieren van Eenigheid’ verplicht gesteld. In Leiden nam men het originele formule-concept over, zoals ook in Utrecht en Harderwijk, maar professor Polyandor formuleerde het en het werd later door hem en andere professoren ondertekend.[124] Door zes Hongaren die in de theologie promoveerden, werd dit formeel onderschreven: op 20 juli 1649 door

Mihály Tofeus, op 4 september 1664 door Bálint Köpeczi, op 4 mei 1665 door Mihály Rimaszombati, op 24 februari 1668 door Péter Lévai, op 18 juni 1669 door György Szentgyörgyi Beke, en op de laatste dag van april 1688 door Sámuel Kaposi Juhász. In de 18de eeuw komen er geen Hongaarse namen voor.[125]

In navolging van de dogmatiek van de Quattuorviri ontstond de zogenaamde 'Theologia traditativa', een diep in de traditie van de zestiende-eeuwse calvinisme gewortelde stroming. De volgelingen van deze traditie aan de theologische faculteit waren Jacobus Trigland, vader en zoon Spanheim, Johannes Hoornbeek en de 'novatores', Coccejus en zijn volgelingen. Trigland is vooral door zijn '*Kerkelijcke geschiedenissen*' (1650) bekend geworden, die hij als antwoord op de kerkgeschiedenis van Uytenbogaert schreef. Spanheim senior kreeg een goede reputatie door zijn disputen tegen de anabaptisten.[126] Onder het voorzitterschap van deze twee disputeerden Hongaren over kerkhistorische en over anti-anabaptistische onderwerpen.[127]

In 1634 stuurde Márton Tályai zijn boek '*Anatome Samosatenianismi*' aan de theologische faculteit.[128] De faculteit accepteerde het boek.

3.5.2.2. De invloed van Descartes en het optreden van Coccejus

De theologie kreeg een nieuwe richting door de benoeming van Abrahamus Heidanus, die tijdens zijn studietijd de filosofie van Descartes leerde kennen. Hij brak met de aristotelische, peripatetische behandeling van de dogmata, en wilde zich bevrijden van het demonstratieve formalisme, dat een vrij en zelfstandig onderzoek, zowel in de theologie als in de filosofie, onmogelijk maakte. Heidanus was de dogmaticus; na zijn dood (in 1686) werd zijn belangrijkste bijdrage op dit gebied, de *Corpus theologiae christianae*, gepubliceerd.[129] Onder zijn voorzitterschap disputeerden in de jaren '50 en '60 voor zover wij weten ten minste elf Hongaren over theologische onderwerpen.[130]

Op advies van Heidanus kwam Johannes Coccejus uit Franeker naar Leiden. Hij beïnvloedde niet alleen de Nederlandse, maar heel lang ook de Hongaarse, calvinistische theologie. Met Heidanus en Coccejus (de zogenaamde 'novatores') sloeg het theologieonderwijs een nieuwe richting in. De 'novatores' waren trouw gebleven aan de besluiten van de synode te Dordrecht, toch was er een wereld van verschil tussen hen en de theologen die zich aan de theologia traditativa vasthielden.

Het zogenaamde coccejanisme betrof niet alleen de kerk (dus de kleinste kringen) maar ook de scholen en het publieke denken, zowel in Nederland

als in Hongarije.[131] Coccejus' uitleg van de theologie als praktisch en niet als speculatieve wetenschap, zijn nieuw ontdekte foederaaltheologie en zijn verklaringen over het houden van de sabbat hadden een grote invloed op de Hongaarse studenten, net als zijn (soms overdreven) allegorische Bijbelverklaring.[132] Het leersysteem van Coccejus, het coccejanisme, bevatte eigenlijk geen nieuwe, theologische opvattingen (hijzelf noemde zich een trouwe volgeling van Calvijn), zijn leersysteem week echter op een bepaalde manier van de voormalige gewoonten af. Dit systeem zou baanbrekend in de theologie worden.[133]

Onder Coccejus disputeerden zowel in Franeker als in Leiden Hongaarse studenten. Aan de Leidse universiteit zijn meer dan 29 disputen bekend onder zijn voorzitterschap.[134] Aan de hand van hoe Jenő Zoványi in zijn boek over het coccejansime schreef, kunnen we afleiden dat de voormalige Hongaarse studenten van Coccejus, ook nadat zij thuis waren gekomen, contact met de professor hielden.[135]

De binnenoppositie tegen Coccejus en Heidanus kwam - aan de universiteit - van de kant van professor Johannes Hoornbeek, die in 1655 zijn opvattingen over het vieren van de sabbat schreef, en de ideeën van Coccejus tegensprak en zelf met dit schrift en boek '*Institutiones theologicae ex optimis auctoribus concinnatae*' een discussie inleidde. Andreas Essenius - theoloog uit Utrecht, en daarna weer Hoornbeek zelf, tastten Coccejus en Heidanus aan. Dit debat eindigde op 25 november 1659, met een verbod van de Staten van Holland: over de kwestie van de sabbat mag niet meer geschreven worden.[136]

Onder Hoornbeeks Hongaarse studenten die nog in Nederland onder het voorzitterschap van Hoorneek disputeerden (36 disputen zijn bekend),[137] en die, nadat zij naar huis waren gegaan, tegen de ideeën van Coccejus ageerden, bevonden zich de heftigste opposities tegen de coccejanische ideeën. István Eszéki, student van Voetius, de voorzitter van de scholastische partij in Utrecht, disputeerde in 1665 en 1666 meermaals in Leiden. Mihály Szatmárnémeti, de latere bisschop van de calvinistische kerk in Zevenburgen, die in 1666 twee keer onder het voorzitterschap van Hoornbeek disputeerde,[138] bood en publique tegenstand aan de ideeën van Coccejus.

De invloed van Coccejus is, minder door de disputen onder zijn voorzitterschap, maar veel meer door zijn ideeën, te zien Deze raakten in de Hongaarse theologie ingeburgerd. Werd de tweede helft van de zeventiende eeuw gekarakteriseerd door onenigheid tussen de coccejanen en anti-coccejanen, in de achttiende eeuw won het coccejanisme bijna aan alle

universiteiten. De meeste Hongaarse disputen van de jaren '70, '80 en '90 van de zeventiende eeuw ontstonden onder het voorzitterschap van de volgelingen van Coccejus: Valckenier, Christophorus Wittichius en Herman Wittsius. De geschriften van Coccejus vinden terug in de werken van Wittichius, die hij schreef, nadat hij vanuit Nijmegen naar Leiden was gekomen. Veel Hongaren en Zevenburgers disputeerden onder zijn voorzitterschap, ten minste 32 disputen zijn ons bekend. Maar ook bij Trigland junior[139] en la Marck,[140] vertegenwoordigers van de andere richting, disputeerden Hongaren.

3.5.2.3. De studie van theologie in de achttiende eeuw

Het begin van de achttiende eeuw werd vanuit theologisch oogpunt door twee coccejanen gekarakteriseerd. Salomon van Til (in 1702) en Franciscus Fabricius (in 1705) werden in Leiden tot professor in de theologie benoemd. In 1704 publiceerde Van Til het werk *Theologiae utriusque compendium cum naturalis, tum revelatae*, waarin hij als gematigd coccejaan optrad. Zijn grootste prestatie was dat hij de christelijke en de natuurlijke theologie uit elkaar hield.[141] Fabricius werd tot professor in de homiletiek beroemd. Johannes Wesselius, die Fabricius in zijn professorschap opvolgde, hield zich ook met homiletiek bezig.[142] Taco Hajo van den Honert volgde Van Til op, waardoor louter het coccejanische karakter van de universiteit werd versterkt. Van den Honerts methodologische werk *Theologia naturalis et revelata per aphorismos delineata* werd in het onderwijs gebruikt. Een ander coccejaan, Johannes van den Honert, hield zich met verschillende theologische vragen bezig; in het begin trad hij heel actief op tegen verschillende sektes, daarnaast schreef hij een dogmatisch boek (*Institutiones theologiae didactico-elencticae*), dat tot het verder verzwakken van de voetianisch-coccejanische discussie leidde.[143]

In de opleiding van Hongaarse-Zevenburgse theologen verloor de theologische faculteit in Leiden in de achttiende eeuw aan belang: er zijn slechts 113 studenten bekend, die (ook) theologie studeerden; dit getal is heel laag in vergelijking met Franeker, waar 624 studenten of met Utrecht, waar 508 Hongaren theologie studeerden. Buitenom het Staten College, waar Hongaren-Zevenburgers met een studiebeurs studeerden, bevonden zich in Leiden slechts 20 theologiestudenten. Zonder deze studiebeurs was Leiden voor de meeste theologiestudenten in de achttiende eeuw dus niet meer zo aantrekkelijk. Eén van de voormalige studenten van de Leidse universiteit, Mihály Szathmári Paksi, professor in Sárospatak, schreef zelfs in een brief aan Györgi Szathmári Király, dat hij zijn zoon advies had

gegeven, ook godgeleerdheid te studeren, en hem daarvoor niet naar Leiden maar naar Utrecht te sturen: '*Mijn belangrijkste oorzaken, die mij daartoe bewogen, dat mijn zoon naar Trajectum reist, waren de volgende: 1. Hij is de belangrijkste akademie na Lejda, en in vergelijking ermee, past men op het uitkiezen van de professoren. 2. In Leiden is de jeugd in grote aantal aanwezend, en de stad is luxorieuser, de woning is duurder. Wij hebben geen beurs.*'[144] Ook Zsigmond Dési, student van het Staten College, verlangde in 1716 naar Utrecht, omdat '*er exellente professoren zijn, naar wie ik graag wou luisteren*.'[145]

Over de wetenschappelijke activiteit van Hongaarse studenten in de achttiende eeuw is tamelijke weinig bekend, omdat er weinig meldingen van disputen overgeleverd werden. In het Staten College disputeerden theologiestudenten, zoals Imre Páriz Pápai bij Johannes Wesselius[146] en Zsigmond Dési[147] bij Taco Hajo van den Honert.

Leidse theologen hielden zich bezig met de publicatie van het werk van Péter Bod, voormalig student van het Staten College. Bod stuurde (in 1756) het manuscript van zijn werk *Historia Ecclesiastica reformationis Hungariae et Transylvaniae* naar professor Van der Honert, om het manuscript te laten drukken. Na de dood van de professor (in 1758) kreeg professor Daniel Gerdes in Groningen het manuscript in handen. Gerdes liet hiervan twee kleine delen drukken[148] en in zijn *Scrinium antiquarium* verschijnen. Bod achtte zijn werk slechts in de Leidse universiteitsbibliotheek in veiligheid. Met toestemming van de bibliothecaris Gronovius besloot hij daarom, om het manuscript in de openbare universiteitsbibliotheek in bewaring te geven.[149] Zestien jaar later wekte het werk opnieuw belangstelling, toen János Rétsey het voor twee maanden mee naar Utrecht wilde nemen, waarvoor hij toestemming van de curatoren kreeg.[150] Het hele werk werd in Leiden uitgegeven (1888-1890), onder leiding van de Leidse professor L.W.E. Rauwenhoff.[151]

3.6. Verdere werken van Hongaarse peregrini in Leiden

Naast de disputen en inauguraaldissertaties zijn er in Leiden ook andere wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke werken van Hongaarse peregrini gepubliceerd. Deze werken zijn in verschillende disciplines ontstaan: in de godgeleerdheid, de filologie en filosofie, in de geneeskunde, en ook kunnen ze als eigen, wetenschappelijke resultaten worden beschouwd, omdat ze - behalve het werk van Mihály Dobrai - zonder 'preses' verschenen.

Hierbij moet nog het niet-wetenschappelijke werk van István Nánási, Pharus Hungarico-Batava, worden genoemd, waarin hij zich lovend uitdrukte over het Staten College. Verder werden in Leiden werken van niet-Hongaren gepubliceerd, mensen die met het Hongaarse Koninkrijk of met het Zevenburgse vorstendom verbonden waren: het betrof twee publicaties van Johannes Henricus Bisterfeld (professor van het college te Weißenburg)[152], twee publicaties van de Boheemse dominee Miklós Drabik,[153] die later in Hongarije leefde, en tot slot de geschiedenis van de Zevenburgers, van de Zevenburgs-Saksische jurist Laurentius Toppeltinus.[154]

3.6.1. Vertalingen vanuit het Nederlands in het Hongaars

In dit hoofdstuk worden er geen nieuwe resultaten genoemd, omdat dit onderwerp onlangs in een proefschrift degelijk is beschreven.[155] Hier wordt alleen een korte samenvatting van vertalingen vanuit het Nederlands in het Hongaars gegeven. István Szokolyai Anderkó vertaalde zijn werk *Sérelmes lelkeket gyógyétó Balsamom*, dat bij Jan van Dorp verscheen. Dit boekje was in Hongarije heel populair. Tussen 1648 en 1790 werd het negen keer uitgegeven.[156] Szokolyai vertaalde het werk van de Delftse dominee Dionysius Spranckhuysen (*Geestelijcken Balsem voor een Siecke Ziele*), dat zelf een vertaling van de Engelse puritaan Robert Linaker was (*A confortable treatise for such as are afflicted in conscience*).[157] Van dezelfde vertaler verscheen in 1648 *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből eggybe-szedegettetott áhitatos könyörgések*.[158] Dit werk werd oorspronkelijk door een onbekende Duitser geschreven, en door Paulus de Leonard onder de titel '*Godtsalighe ghebeden, wt de boecken des Ouden Testaments*' in het Nederlands vertaald. Deze vertaling werd nadien door Szokolyai Anderkó in het Hongaars vertaald.[159]

4. Conclusie

Zoals de bovengenoemde voorbeelden laten zien, speelde de Leidse universiteit in de opleiding van Hongaarse protestante, maar ook in de opleiding van niet-protestante intellectuelen in de vroegmoderne tijd een heel belangrijke rol. Hoewel volgens het aantal Hongaarse studenten de Universiteit Leiden slechts de derde plaats kreeg in de rangorde van

Nederlandse universiteiten in de peregrinatio academica van Hongaren, bewijzen de wetenschappelijke activiteit van Hongaarse en Zevenburgse peregrini, dat het Hongaarse, geestelijk leven, ook door de Leidse universiteit, twee eeuwen lang deel uitmaakte van het Europese, intellectuele leven.

De Leidse universiteit speelde op twee terreinen een belangrijke rol: op de Hongaarse pergrinatio academica, en daardoor ook op het Hongaarse, wetenschappelijke leven. Aan de ene kant was de universiteit een bolwerk van de wetenschap: Hongaren studeerden, disputeerden en verkregen de graad van doctor aan de universiteit. De Hongaarse, geestelijke elite werd dus ook aan de Leidse universiteit opgeleid. Aan de andere kant legden Hongaarse studenten via hun studie contacten met Nederlandse intellectuelen van de vroegmoderne tijd. Deze contacten zijn bewijsbaar aan de hand van brieven aan professoren, inschrijvingen in de alba amicorum, dagboeken, etc.

In de negentiende eeuw veranderden de Hongaars-Nederlandse, intellectuele betrekkingen. De Universiteit Franeker, die de meeste Hongaren aantrok, werd gesloten, en in Leiden werd de studiebeurs van het Staten College opgeheven. Alleen de Universiteit Utrecht bleef voor Hongaren aantrekkelijk, vanwege de vele beursmogelijkheden. De geestelijke betrekkingen tussen Hongarije en Leiden, maar ook tussen Hongarije en de andere Nederlandse universiteiten, werden vanaf de negentiende eeuw dus losser, maar ze zijn nooit verdwenen.

Bronnen

Universiteitsbibliotheek, Universiteit Leiden

Archief van Senaat en Faculteiten
II. Archiven der Faculteiten
C1. Faculteit der Geneeskunde, Algemene administratie
414 - 418 'Actorum Facultatis Medicae Leydensis', 1651-1847.
462. Acta en Decreta Facultatis Philosophiae, 1671-1812.
Het Archief van Curatoren der Leidsche Universiteit
I. De Periode voor 1812
B1. Resolutiën, Missiven, Ordonnantiën, enz.
18-36. Net-resolutiën van Curatoren (en Burgemeesters), 1574-1811.
28-83. Bijlagen tot de resolutiën, 1574-1811.

Disputen

Disputatio theologica de angelo faciei Jehovae ad Jes. LXIII:9. prima & secunda. - ULB 240 C 12: 26.
Disputatio theologica de bonis operibus.- ULB 241 G 13: 27.

Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam

Het kaartensystem van Prof. S. van der Woude.

Debreceni Református Kollégium Könyvtára

R 695. Csehszombati Sámuel peregrinációs albuma.

Sárospataki Református Kollégium Levéltára

Zsoldos-gyűjtemény A XIII.

Gedrukte bronnen en literatuur

BARGE, J.A.J. (1934). Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit in de 18de eeuw. Leiden
BLOM, J.C.H. (1993). Geschiedenis van de Nederlanden. (Red. Lamberts, E.) Rijswijk.
BOZZAY, RÉKA--LADÁNYI, SÁNDOR (2007). Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918. Budapest

CLOTZ, HENRIKE L. (1998). Hochschule für Holland, Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche 1575-1619, Stuttgart
EEKHOF, A. (1921). De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw. Utrecht.
Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag (1995). (Hoofdred. Gosker, Margriet), Zoetermeer
Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759-1761) (1987) (Red. Tolnai, Gábor), Budapest
EREDICS, PÉTER (2006). 'Ime vészel itt kezedbe egy kitsiny, mindazáltal hasznos és épületes Múnkátskát.' Einleitende Anmerkungen zum Forschungsvorhaben 'Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der frühen Neuzeit.' In: Studiosorum et Librorum Peregrinatio. Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century. (Hg. Den Hollander, August; Monok, István; Postma, Ferenc) Amsterdam-Budapest
EREDICS, PÉTER (1999). Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert. In: In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500-1800. (Red. Arnoud Visser). Wassenaar
GRAAF, G. HENK VAN DE (1979). A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795. Kolozsvár
Haller Gábor naplója és iratai. (1862). In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötet (Red. Szabó, Károly), Kolozsvár, IX-XIV, 3-31.
Historia Hungarorum ecclesiastica, Tomus I-III. [Libri I-IV] (1888-1890). (Red. Rauwenhoff, L.W.E.), Lugduni-Batavorum
HUTTMANN, ARNOLD (2000). Medizin im alten Siebenbürgen. (Red. Robert Offner) Hermannstadt/Sibiu
LÓSY-SCHMIDT, EDE (1931). Hatvani István élete és művei 1718-1786. Debrecen
M. ZEMPLÉN, JOLÁN: A magyarországi fizika története 1711-ig, Budapest, 1961.
MOLHUYSEN, P.C. (1916). Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. Deel 2.: 8 Febr. 1610-7 Febr. 1647.
OTTERSPEER, WILLEM (2002). Groepsportret met dame. De vesting van de macht. De Leidse Universiteit 1673-1775. Amsterdam

OTTERSPEER, WILLEM: Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672. Amsterdam, 2000.
PATAKI, JENŐ (2004). Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. Piliscsaba, (Red. Izsák, Sámuel; Gazda, István)
Peregrinuslevelek: 1711-1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak (1980). (Red. Hoffmann, Gizella), Szeged
R. VÁRKONYI, ÁGNES (1997). Hungarian Students at European Universities in the 17th Century. In: Universitatis Budensis: 1395-1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of theFoundation of the University of Buda. (Red. Szögi, László; Varga, Júlia) Budapest
RÁCZ, ISTVÁN (1992). A magyarországi peregrináció szükségszerűsége és lehetősége. In: Politikai gondolkodás - műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulójára. Debrecen
RÁCZ, ISTVÁN (1995). Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen
RUESTOW, EDWARD G. (1973). Physics at seventeenth and eighteenth-century Leiden: Philosophy and the new science in the university. The Hague,
SZABÓ, KÁROLY-HELLEBRANT, ÁRPÁD (1898). Régi Magyar Könyvtár 3. kötet: magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Budapest
SZABÓ, KÁROLY (1990-1996). Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1-5. füzet (Onder de leiding van Borsa, Gedeon samengesteld door Dörnyei, Sándor en Szálka, Irma). Budapest
SZABÓ, MIKLÓS (1980). Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. (Red. Csetri, Elek; Jakó, Zsigmond; Sipos, Gábor; Tonk, Sándor), Bukarest
SZINNYEI, JÓZSEF.: Magyar írók, CD-ROM
WOLTJER, J.J. (1965). De Leidse universiteit in verleden en heden. Leiden
ZOVÁNYI, JENŐ (1980). A coccejanismus története: Tanulmány a protestáns theologia multjából / 1890, Budapest

Eindnoten:

1 *Rácz, István*: A magyarországi peregrináció szükségszerűsége és lehetősége. In: Politikai gondolkodás - műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulójára. Debrecen, 1992. p. 135. (eigen vertaling)
2 Ibidem p.134.
3 Ibidem p.135.
4 *Rácz, István*: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. p.234.-235.
5 *Otterspeer, Willem*: Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672. Amsterdam, 2000. p. 221-225.
6 *Molhuysen, P.C.*: Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. I. p. 57f (9. Mai 1578)
7 *Clotz, Henrike L.*: Hochschule für Holland, Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche 1575-1619, Stuttgart, 1998. p. 82-83.
8 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 228.
9 *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 82-83.

10 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. S. 231.
11 Haller Gábor naplója és iratai. In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötet (Hg. Szabó, Károly) Kolozsvár, 1862. IX-XIV.p. 10, 11, 13.
12 Ibidem, p. 20.
13 Ibidem, p. 24.
14 *Molhuysen, P.C.*: Bronnen. V. p. 217.
15 *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 85.
16 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 236.
17 Ferenc Száki '...wert voor de dedicatie van sijn tractaet met dertich gulden vereert.' - Het archief van curatoren der Leidsche Universiteit (verder AC) Net-resolutiën nr. 26 f. 179.
18 *Szabó*, Károly - *Hellebrant*, Árpád: Régi Magyar Könyvtár (verder RMK) 3. kötet: magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1898. nr. 2483, 2484.
19 *Szabó, Károly*: Régi magyar könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1-5. füzet (Onder de leiding van Borsa, Gedeon samengesteld door Dörnyei, Sándor en Szálka, Irma). Budapest, 1990-1996. (verder RMK III. pót.) RMK III/3. pót. Nr. 6582, RMK III/3. pót. nr. 6607.
20 RMK III. nr. 2523.
21 RMK III. nr. 3118.
22 Ibidem, nr. 3048, 3049, 3119, 3120.
23 Ibidem, nr. 2481, 2565, Van der Woude
24 Ibidem, nr. 2482.
25 *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 87.
26 *Otterspeer, Willem*: Groepsportret met dame. De vesting van de macht. De Leidse Universiteit 1673-1775. Amsterdam, 2002. p. 212.
27 *Graaf*, G. Henk van de: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795. Kolozsvár, 1979. p. 208.
28 Ik dank Dr. Robert Offner voor zijn mondelinge bijdrage.
29 Szabó, Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. (Red. Csetri, Elek; Jakó, Zsigmond; Sipos, Gábor; Tonk, Sándor), Bukarest, 1980. p. 158.
30 RMK III. nr. 2119.
31 *Clotz, H. L.*: Hochschule für Holland. p. 85.
32 Ibidem, p. 136.
33 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 210.
34 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 388.
35 RMK III. nr. 1939.
36 AC Bijlagen tot de resolutien, nr. 53. Op 3 augustus 1763
37 AC Net- resolutiën. nr. 34. S. 209-209v. Op 29 augustus 1763
38 RMK III. nr. 1387.
39 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 393.
40 RMK III. nr. 1806, 1896.
41 Ibidem, nr. 1891.
42 Ibidem, nr. 1838.
43 Ibidem, nr. 1936.
44 Ibidem, nr. 1888.
45 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 392.
46 RMK III. nr. 1456.
47 Ibidem, nr. 2563.
48 Ibidem, nr. 2564.
49 Ibidem, nr. 3048, 3049.
50 Ibidem, nr. 3192.
51 Ibidem, nr. 3296.
52 *Ruestow, Edward G.*: Physics at seventeenth and eighteenth-century Leiden: Philosophy and the new science in the university. The Hague, 1973. p. 10-11.
53 Franciscus Moller studeerde wiskunde (3 november 1643), Carolus Gondoffer studeerde natuurkunde (12. juni 1772), vijf natuurwetenschappelijke (wiskundige, natuurkundige) disputaties zijn bekend en István Hatvani hield zich met astronomie bezig.
54 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 391.
55 RMK III. nr. 1894.
56 Ibidem, nr. 2342. Prima (am 22 & 23. Juni); Secunda (am 26. Juni) - Universiteitsbibliotheek Leiden (verder UBL) Bijzondere Collecties (KL) - 236 B 2: 98.
57 Ibidem, nr. 2345.
58 Ibidem, nr. 2338.
59 *M. Zemplén, Jolán*: A magyarországi fizika története 1711-ig, Budapest, 1961. p. 201-202.
60 RMK III. nr. 2482.
61 RMK III. nr. 2493.

62 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 55.
63 RMK III. nr. 3191.
64 *Ruestow, E.G.*: Physics. p. 107-108.
65 RMK III. nr. 3118.
66 Voor dit werk verkreeg hij ook de titel van doctor aan de filosofische faculteit op 30 juni 1681. - Archief van Senaat en Faculteiten (verder ASF) Acta en Decreta Facultatis Philosophiae 1671-1812. nr. 462. p. 5.
67 ASF. Acta en Decreta Facultatis Philosophiae. nr. 473. S. 5.- RMK III. nr. 3354.
68 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 346.
69 RMK III. nr. 2479.
70 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 348.
71 Ibidem, p. 349.
72 *Lósy-Schmidt, Ede*: Hatvani István élete és művei 1718-1786. Debrecen, 1931. p. 210.
73 *Woltjer*, J.J.: De Leidse universiteit in verleden en heden. Leiden, 1965. p. 31.
74 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 357-360.
75 *Graaf, G H. van de*: A németalföldi akadémiák. p. 103.
76 *R. Várkonyi, Ágnes*: Hungarian Students at European Universities in the 17th Century. In: Universitatis Budensis: 1395-1995: International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda. (Red. Szögi, László; Varga, Júlia) p. 211.
77 RMK III. nr. 2114.
78 Molhuysen: Bronnen. VI. p. 439-441.
79 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 402.
80 *Barge, J.A.J.*: Het geneeskundig onderwijs, p. 9.
81 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415. S. 46.
82 RMK III. nr. 3562.
83 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. Nr. 415. p. 49. en *Pataki*, Jenő: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. Piliscsaba, (ed. Izsák, Sámuel; Gazda, István) 2004. p. 123-124.
84 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 349.
85 Ibidem, p. 189.
86 *Barge, J.A.J.*: Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit in de 18de eeuw. Leiden, 1934. p. 9-10.
87 *Huttmann, Arnold:* Medizin im alten Siebenbürgen. (ed. Robert Offner) Hermannstadt/Sibiu, 2000.102. - RMK III. nr. 1887.
88 *Huttmann, A.*: Medizin. p. 220.
89 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 414. S. 121.
90 Ibidem, p. 122.- RMK III. nr. 2433.
91 *Huttmann, A.*: Medizin. p. 104.
92 Ibidem, p. 103-104.
93 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 408-409.
94 Csehszombati Sámuel peregrinációs naplója. (zonder vermelding van het paginanummer).
95 *Barge, J.A.J.*: Het geneeskundig onderwijs. p. 13-15.
96 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 300.
97 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 414. S. 170. - RMK III. nr. 2593.
98 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 54.
99 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 414. S. 151. - RMK III. nr. 2525.
100 Ibidem, p. 221. - RMK III. nr. 2824.
101 Ibidem, nr. 415. S. 10. - RMK III. nr. 3293.
102 Ibidem, p. 16. - RMK III. nr. 3353.
103 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415. p. 149. - Niet in de RMK III.
104 Ibidem, p. 172. - Niet in de RMK III.
105 *Pataki, J.*: Az erdélyi orvoslás. p. 189-190.
106 Csehszombati Sámuel peregrinációs naplója (zonder vermelding van het paginanummer)
107 Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759-1761) (Red. Tolnai, Gábor), Budapest, 1987. p. 126.
108 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415. S. 261.
109 Ibidem, p. 262.
110 *Huttmann, A*: Medizin. p. 222.
111 *Pataki, J.*: Az erdélyi orvoslás. p. 164.
112 Ibidem, p. 167-169.
113 Peregrinuslevelek: 1711-1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak (Hg. Hoffmann, Gizella), Szeged, 1980. p. 174.
114 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 415, S. 46. - RMK III. nr. 3562.
115 Ibidem, p. 143. - RMK III. nr. 4299.
116 ASF Actorum Facultatis Medicae Leydensis. nr. 419. (zonder vremelding van het paginanummer).
117 *Szinnyei, József.*: Magyar írók, CD-ROM, Balogh József.

118 *Bozzay, Réka.-Ladányi, Sándor.*: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918. Budapest, 2007. p. 22.
119 RMK III. nr. 1409.
120 Het kaartensystem van Prof. S. van der Woude, UB, Amsterdam. Ik dank Prof. Sándor Ladányi, dat hij mij zijn verzameling ter beschikking stelde.
121 *Blom, J.C.H.*: Geschiedenis van de Nederlanden. (Red. *Lamberts, E.*) Rijswijk, 1993. p. 135.
122 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 282-283.
123 Ibidem, p. 419.
124 *M. Hermán, János*: De ondertekening van de 'Formulieren van Eenigheid' door de Hongaarse theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de zeventiende eeuw. In: Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. (ed. Gosker, Margriet), Zoetermeer, 1995. p. 131-133.
125 Ibidem, p. 134-135.
126 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 365.
127 RMK III. nr. 1514., 1656, 1705, 1707, 1753, 4138, RMK III/2. pót. 6285, 6287., 6288, 7166, RMK III. 1655, 1686, 1687, 1688, 1702, 1703, 1706, 1710, 2565, 2567, 3052, 3054., 3406, RMK III/2. pót. 6277., RMK III/3. pót. 6606., RMK III/4. pót. 7612.
128 *Eekhof, A.*.: De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw. Utrecht, 1921. p. 163.
129 *Otterspeer, W.*: Het bolwerk. p. 366.
130 RMK III. 1889, 1892, 1896, 1897, 2341, 2488, 2522, 2594, RMK III/3. pót. 6535, 6568,
131 *Ladányi, Sándor*: Die ersten ungarischen Studenten von Coccejus. In: Een boek heeft een rug. p. 152.
132 *Ladányi, Sándor*: Peregrination ungarischer reformierter Studenten. In: Universitatis Budensis: 1395-1995. p. 206.
133 *Ladányi, S.*: Die ersten ungarischen Studenten. In: Een boek heeft een rug. p. 152.
134 RMK III. nr. 1805, 1807, 1808, 1809, 1839, 1841, 1842, 1843, 1890, 1895, 1937, 1938, 2206, 2283, 2339, 2390, 2435, 2481, 2483, 2485, 2486, 2487, 2490, 2491, 2494, RMK III/3. pót. 6551, 6552, 6567.
135 András Szilágyi Tarpai, die op 3 en op 12 juli 1652 bij Coccejus disputeerde, schreef op 26 juli 1655 aan Coccejus, die hem op 14 april 1656 antwoorde. Zie: *Zoványi, Jenő*: A coccejanismus története: Tanulmány a protestáns theologia multjából / 1890, Budapest, 1980. p. 115.
136 Ibidem, p. 51-52.
137 RMK III. nr. 2115, 2139, 2140, 2207, 2247, 2248, 2249, 2251, 2285, 2284, 2340, 2343, 2344, 2346, 2347, 2348, 2349, RMK III/3. pót. 6438, 6506, 6507, 6510, 6511, 6512, 6513, 6514, 6516, 6517, 6518, 6534, RMK III/4. pót. 7690, 7691, 7692, 7693, 7694, 7695, 7696, 7697, 7698
138 RMK III. nr. 2347, 2348.
139 RMK III. nr. 1514, 1656, 1705, 1707, 1753, 4138, RMK III/2. pót. 6285, 6287, 6288, RMK III/4. pót. 7166, van der Woude.
140 RMK III. nr. 4139, 4140, 4724, RMK III./ XVIII. 546, 1753, 1754, RMK III/4. pót. 7103, 7174v an der Woude.
141 *Graaf, G.H. van de*: A németalföldi akadémiák. p. 129-130.
142 *Otterspeer, W.*: De vesting van de macht. p. 231.
143 *Graaf, G H. van de*: A németalföldi akadémiák. p. 139.
144 '1. Az Hollandusok[na]k Lejda után leg főbb Academiájok az,'s ahozképest a' Professorok meg válogatásában inkább vigyáznak arra. 2. Lejdában mind számosabb, mind fényesebb lévén az Ifjúság, sokkal drágább a lakás: Beneficiumunk semmi nints,' Sárospataki Református Kollégium Levéltára (verder SRKL) A XIII. nr. 4372. 10. op 20 januari 1770.
145 'mivel ottis igen jeles Professorok vannak, a kiket hallani igen kévánnék' Peregrinuslevelek. p. 97.
146 Disputatio theologica de angelo faciei Jehovae ad Jes. LXIII:9. prima & secunda. - ULB 240 C 12: 26.
147 Disputatio theologica de bonis operibus.- ULB 241 G 13: 27.
148 Sámuel Teleki spoorde op 24 juni 1762, in een brief aan Daniel Gerdes, de Groningse professor, vriendelijk aan, het manuscript eindelijk uit te geven. Zie: *Postma, F.*: Frustula Telekiana. In: Emlékkönyv. p. 215-218.
149 AC 34. S. 236v-237. 16. Mai 1768.
150 AC 35. S. 40 und AC 60 zonder vermelding van het paginanummer op 6 december 1784.
151 Historia Hungarorum ecclesiastica, Tomus I-III. [Libri I-IV] (Red. Rauwenhoff, L.W.E.), Lugduni-Batavorum, 1888-1890.
152 RMK III/2. pót. 6210, 6328.
153 RMK III/3. pót. 6532, 6533.
154 RMK III. 2391.
155 In 2006 verdedigde Péter Eredics zijn proefschrift met het onderwerp Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der frühen Neuzeit.

156 *Eredics, Péter*: Ungarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer nieder-ländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert. In: In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and the Netherlands 1500-1800. (Ed. Arnoud Visser). Wassenaar, 1999. p. 77.
157 Ibidem, p. 77-78.
158 *Eredics, Péter*: 'Ime vészel itt kezedbe egy kitsiny, mindazáltal hasznos és épületes Múnkátskát.' Einleitende Anmerkungen zum Forschungsvorhaben 'Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der frühen Neuzeit.' In: Studiosorum et Librorum Peregrinatio. Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century. (Hg. Den Hollander, August; Monok, István; Postma, Ferenc) Amsterdam-Budapest, 2006. p. 33.
159 Ik dank Dr. Péter Eredics voor zijn mondelinge bijdrage.

Alexandra Kecskés

Dierenmetaforiek in de Tachtigjarige Oorlog

> ‘Er is nauwelijks iets zoo belangrijk voor het verstaan van een tijd als het komische, dat die tijd voortbracht.’
> Johan Huizinga

1. Inleiding

Toen ik met een Erasmusbeurs bij het Meertens Instituut begon stage te lopen[1], had ik nog geen enkel idee waar ik mijn afstudeerscriptie over wil schrijven. Ik kwam naar Nederland met de bedoeling iéts over *Het 16de-eeuwse Nederlandse lied* te schrijven, maar verder wist ik helemaal niets over het onderwerp.

Zonder systeem en thematiek begon ik verschillende boeken van de Meertensbibliotheek te lezen en ik moest niet lang wachten. Op een gegeven ogenblik kwam ik het proefschrift van Johan Verbeckmoes[2] tegen die in zijn werk over de lachcultuur van de 16de en 17de eeuw schreef. Het thema sprak me erg aan. In een hoofdstuk vertelde hij over spotnamen, o.a. de dierensymboliek in politieke liederen tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Zijn voorbeelden waren meestal gebaseerd op autobiografische bronnen zoals dagboeken, opschriften maar ook vaak op kronieken en literaire bronnen uit deze tijd. Voor het hoofdstuk in kwestie ging hij uit van de stelling: *de spotnamen van de oorlogsliteratuur beschikken over een diepe culturele achtergrond*. De mensen die deze gebruikten, hebben die niet uit de lucht gegrepen. De dierensymboliek van de verzamelde bronnen is in geen geval ad-hocverschijnsel of toeval, maar gevolg van een bewuste en grondig opgebouwde keuze. Het hoofdstuk maakt echter geen melding over de oorlogsliederen. Hoewel -

volgens mijn onderzoek tot nu toe - is het wel de moeite waard ook dit bijzondere genre onder de loep te nemen.

De 16de-eeuwse Nederlandse cultuur - met bijzondere aandacht voor de Tachtigjarige oorlog - wemelt van politieke liederen. Zelfs van politieke liederen waarin dierennamen als spotmiddelen voorkomen.

Het feit dat er van die stormachtige jaren een reeks liedboeken overgeleverd werden waarin gebruik wordt gemaakt van verschillende soorten humor, verbaast vandaag weinigen. Met een enige psychologische voorstudie wordt het ieder al snel duidelijk dat humor toen als een communicatiemiddel functioneerde. Om de politieke, religieuze en economische spanningen de baas te kunnen, uitte het volk zijn mening in maatschappijkritische, satirische en soms spottende liedjes. Volgens de Amerikaanse wetenschapster Natalie Zeamon Davis diende het lachen om zonder schuldgevoel geweld tegen anderen te kunnen gebruiken.[3] Deze houding is toch helemaal niet algemeen. Hoewel het volgens de boven genoemde theorie allemaal vanzelfsprekend lijkt, vinden wij weinig volkeren in Europa die hun mening op een zodanig heftige en geraffineerde manier onder woorden brachten mét behulp van muziek.

2. Van arend tot wolf, oftewel het Bestiarium van de Tachtigjarige oorlog

Aap en kat, papegaai en wolf, vos en arend: geen dier ontsnapte als het over spot ging op het 16de-eeuwse oorlogstoneel. De dierensymboliek werd vaak en met voorliefde gebruikt. In een reeks liederen komen zij tevoorschijn, af en toe in vorm van verschillende stijlfiguren (zoals personificatie, allegorie, vergelijking, etc.), soms in fabels verhuld of ondubbelzinnig verklaard. Er zijn enkele dierennamen waarbij de keuze gemakkelijk te begrijpen is, zoals de kat of het kalf. De eerste was een spotnaam voor de katholieken en het idee kwam vanzelfsprekend van de woordvorm.[4] Dit is het geval bij het kalf, waarmee de calvinisten bespot werden. Deze soort gelijkenis is niet bij elke dierennaam aan te wenden. Juist daarom veronderstel ik dat die bij Verbeckmoes genoemde thesis (over de diepe culturele achtergrond van de spotnamen) ook bij de liederen geldig moet blijven. Op basis van deze veronderstelling wil ik dus mijn werkstuk opbouwen.

Mijn onderzoek baseert zich grotendeels op de liederen van het

Geuzenliedboek[5] en op liederen en refereinen van de verzameling van Blommaert[6]. Er kwam maar ook een reeks liederen voor die bij het Meertens Instituut als losliederen geregisteerd staan. Deze zijn met de hulp van de titel of trefwoord (zie literatuurlijst) in de Nederlandse Liederenbank[7] terug te vinden.

Eerst wil ik me met de dierenkoning, het belangrijkste symbool van de Nederlandse geschiedenis, bezighouden. De leeuw komt in de liederen van de Opstand met weinig uitzondering in een positieve rol voor. Hij symboliseert het vaderland, de voor zijn vrijheid vechtende Nederlanden, de prinsgezinden. In het beroemde *Nederlandse Gedenck-Clanck* van Adrianus Valerius wordt met het leeuwensymbool de geschiedenis van de opstand in zes prenten vereeuwigd. Het bijzondere aan die prenten is, dat de andere personages van de oorlog (zoals de paus, Filips II, de hertog van Alva, kardinaal Granvelle, etc.) er allemaal als mens afgebeeld worden.

De paus, Filips II, Hertog van Alva, Granvelle, (...) rond de Nederlandse Leeuw[8]

Onder de tachtig liederen van het liedboek heb ik er maar één gevonden waarin de leeuw voorkomt:

Waer datmen sich al keerd of wend,
End'waermen loopt of staet;
Waer datme*n* reyst of rotst, of rend,
End'waermen henen gaet.
Daer vintmen, 'tsy oock op wat Ree,
d'Hollander end'de Zeeuw',
Sy loopen door de woeste Zee,
Als door het bosch de **Leeuw.**[9]

De meeste verwijzingen naar de koning der dieren zijn van losliederen of refreinen afkomstig. In het volgende lied met de beginregel: *Sweert niet, ick wilt wel ghelooven*, komt de leeuw in een allegorische vorm voor. De kikvorsen symboliseren de Geuzen, terwijl de leeuw voor de Nederlanden staat. Deze twee vechten samen tegen de Spaanse ooievaar (Spanje) en de arend (Filips II).

Uwe Mayers souden dwinghen
Ons/ die ghy **Kickvorssen** heet/
Oft het ons waer lief oft leet/
In de woeste Zee te springhen/
(...)
Kruypt doch weder in u Schelpen:
Want de **Leeu** is op de baen
Om den **Arent** te verslaen.[10]

Dit lied is ook in het Geuzenliedboek te vinden. Net zo, als het volgende, *Nieu Liet*, met de beginzin: *Verblijt ghy Papegaeyen reene*. De leeuw staat hier weer voor de prinsgezinden.

Wel, snel, die zullen fel
Den **Leeu** temmen, die es rebel[11]

In het volgende pamflet verschijnt de leeuw als vertegenwoordiger van de Nederlanden tegenover de vreselijke westelijke haan (=Frankrijk):

Van een magrigen Haan,
Die in 't Westen kwam staan,
En wiens kraayen
Schrik ging zaayen
Tot al heel by de Maan.

In het Noord stond een **Leeuw,**
Geen zoo groot in eeuw,
Noch zoo heldig,

Maar geweldig
Bang voor tHaangeschreeuw.

In het Geuzenliedboek vinden wij één lied waar de leeuw niet in zijn gewone rol verschijnt. Hier wordt hij met de moed van hertog van Alva vergeleken:

Doe quam Ducdalf moordadich
Als een Leeu wreet en seer fel,
Hy was dit lant seer schandich,
Want hy achten al tvolck rebel, (...)[12]

Zoals het hier goed te merken is, symboliseert de leeuw niet altijd de vaderlandse kracht, maar deze rol kunnen wij nog lang niet negatief interpreteren. In het algemeen probeert het volk zich met de leeuw te identificeren, zijn gevoelens, bedenkingen en vrees uit het door het gebruik van een dierensymbool in de liederen.

Maar waarom viel hun keuze juist op de leeuw? Dit dier, samen met de adelaar, de stier en de slang is een overlevering van de oud-Aziatische dierensymboliek.[13] Dit werd met de tijd door de Grieken, Romeinen en de Germanen overgenomen. Het symbool van de leeuw, als gedaante van macht, moed en verschillende bewonderenswaardige eigenschappen werd ook in de Bijbel opgenomen. De leeuw, die zijn welpen door zijn gebrul tot leven terugroept is een symbool voor Christus.[14] Naast de Bijbel werden deze dierensymbolen met grote zekerheid ook uit Aesopus' fabels overgenomen, hoewel daarbij nog geen sprake was van dubbelzinnige verwijzingen.[15] De dieren waren gewoon middelen om de moraal van het verhaal door te geven. In de Nederlandse kunst vinden wij de sporen van de leeuw eerst in de heraldiek terug. Op een zegel van Graaf Dirk VII in het jaar 1198 verschijnt dit symbool het eerst.[16] Tijdens de kruistochten droegen de Nederlanders een groen kruis als onderscheidingsteken, maar niet lang daarna beginnen de edelen de leeuw als nationaal teken te gebruiken. De oorzaken zijn duidelijk. Zo begint de carrière van de Nederlandse leeuw, die - dankzij Willem van Oranje- het nationaal symbool der 17 Verenigde Provinciën werd. (Op het statenzegel is er een gouden leeuw met 17 pijlen te zien.) Na het ondertekenen van de Unie van Utrecht werd het statenzegel gemodificeerd (i.p.v. 17 pijlen zijn er slechts 7).

In de beroemde natuurencyclopedie van de Vlaamse auteur Jacob van Maerlant lezen wij ook enkele, vandaag meestal grappige weetjes over de

koning der dieren. In *Der naturen bloeme* werden leeuwen beschreven - op basis van de geschriften van Solinus en Augustinus - als trotse, oprechte dieren, die met open ogen slapen en hun sporen in het zand met hun staart wissen.[17]

Zoals de leeuw mag de arend ook niet ontbreken in de 16de-eeuwse liederen. Deze vogel symboliseert de keizer van de Heilige Roomse Rijk van die tijd. In de vroegere liederen komt dus Keizer Karel V en na de troonovername Filips II voor. In de zeven liedjes die ik met dit trefwoord vond, verschijnt de arend in twee verschillende rollen.

In het eerste lied (uit het jaar 1543) gaat het over Keizer Karel die als een arend uit zijn nest gevlogen is. Zoals bekend, reisde de keizer vaak rond in zijn rijk om de zaken in eigen handen te kunnen houden. Over zo'n rondreis wordt er in dit historielied gezongen:

> Ons keyser dat edel greyn
> Mach wel den **aernt** certeyn.
> Doen in zijn wapen staen
> Den edelen **aernt** reyn
> Die sietmen int ghemeyn
> Bouen alle wolcken gaen
> Dan daelt hi neder saen
> inder zee rasch onbelaen
> Ende daer so haelt hi eyn
> visch om sijn ioncxkens cleyn
> Den hoghere te verslaen[18]

Drie van de zeven liederen beschrijven de twist tussen Keizer Karel en Willem van Gullik. Karel V. werd er overal als ‘ons Keyser’ benoemd, wat het vertrouwen van het volk in zijn keizer illustreert. Hierbij krijgt de arend dus een positieve connotatie:

> Den **Aren** is stout int vlieghen
> Met zijn vedere wijt
> Hi sal den lelyen verdrijuen
> Die Ghelders bloeme ter spijt
> Om dat si op ons draghen haet ende nijt.
> Sy meynden wi waren des Keyser quijt
> Maer neen godt danck den heere
> Hy comat hen den crijch verleeren.[19]

In het vroeger beschreven lied *Sweert niet, ick wilt wel gelooven* verschijnt er naast de leeuw ook de arend, maar in dit geval symboliseert

hij Filips II, die de liefde van het Nederlandse volk niet echt wist te winnen.

> Kruypt doch weder in u Schelpen:
> Want de **Leeu** is op de baen
> Om den **Arent** te verslaen.

De symboliek van de arend in de liederen is duidelijk. Het is geen wonder dat deze vogel met zijn koninklijke rol koketteert. De arend werd al sinds de Heilige Augustinus tot koning over alle vogels gekozen. Zijn eigenschap om recht in de zon te kunnen kijken, werd als goddelijk beschouwd en met Christus geïdentificeerd. Buiten de Bijbel verschijnt hij nog in antieke culturen (Egyptische, Griekse, Romeinse kunst).

Vanaf de 12de- 13de eeuw werd hij een populaire figuur in de heraldiek. In de loop der tijd verandert hij veel qua vorm en kleur, maar zijn betekenis is universeel: macht, soevereiniteit en imperium.[20]

Om nog even bij de koningsdieren te blijven, zet ik mijn werk met de kat voort. De levensloop van dit vandaag zeer geliefde huisdier was in de loop der tijd niet zo verheven, als dat van de leeuw of de arend.

De oudste bronnen over de kat zijn van Egypte afkomstig. Tot 3500 voor Christus werd de kat er als een god vereerd en vaak zelf gemummificeerd.[21] De oude Egyptenaren dachten dat de katten het land tegen rampspoed beschermen. De stad Bubastis werd als kattenheiligdom in de geschiedenis opgenomen. Maar niet alleen de Egyptenaren waren door de kat gefascineerd. In de Germaanse mythologie kreeg ze ook een dankbare taak. Freya, de godin van vruchtbaarheid, liefde en schoonheid liet haar wagen door wilde katten trekken.

De positie van de kat in de middeleeuwen was echter minder aangenaam. Met de verbreiding van het christendom trachtten de geestelijken alle heidense gewoontes uit het alledaags leven te verjagen. Op die manier was er geen plaats meer voor hekserij. En omdat de kat - het dier van de duisternis - als een vaste bondgenoot van een heks beschouwd werd, wachtte haar een afschuwelijke periode. Bovendien geloofde men toen dat in de fascinerende ogen van de kat de blik van de Satan te zien was. Het feit dat katten door hun jachtinstinct meestal in de nacht actief zijn, geluidloos sluipen en ook in de duisternis goed zien, boezemde ook niet direct veel vertrouwen in.

In de Nederlandse geschiedenis werd er vaak melding gemaakt over ‘katkwellende’ gebeurtenissen. Het West-Vlaamse Ieper wordt tot op

heden wegens de beroemde Kattenstoet bezocht. Deze middeleeuwse gewoonte gaat op tijden van de heksenvervolging terug. Om de stad van die gevaarlijk beesten te bevrijden, werden de katten van de Belforttoren geworpen. In 1549 werd er tijdens een Brusselse processie een kattenorgel meegevoerd, waarin een twintigtal katten zaten. Zij waren door een touw aan het orgelregister verbonden. Bij het spelen klonk er een grotesk, afschuwelijk gemiauw.[22] Dertien jaar later, bij het onthaal van de hertog Alencon werd er een buskruitvuurwerk met levende katten georganiseerd. Gezien deze gebeurtenissen blijkt dat de *kat* niet het liefste koosnaampje was, als het over spot ging. In de oorlogsjaren werden het vaak als scheldnaam voor de katholieken gebruikt, niet alleen vanwege de woordklank, maar meer nog om de negatieve lading van de kat weer te geven.

In de liederen heb ik tot nu toe maar twee verwijzingen naar dit dier gevonden, maar ik ben ervan overtuigd dat er met de tijd nog meer zullen opduiken. Het ene staat in de verzameling van Blommaert, het andere in het Geuzenliedboek.

> Den zeven en twintichsten Octobris binnen de Ghentsche sate
> Wierden veel **Catten** en **Papegaeyen** door my ghevanghen,
> Die ic noyt ontslaect en heb, al hadden zy er naer verlanghen.[23]

In het lied werd het nieuwe Gentse stadsbestuur aangeduid[24], waardoor het graafschap Vlaanderen onder het gezag van Gent, Brugge en Ieper kwam. Met *kat* werden de katholieken, met *papegaai* de geestelijken bespot.

In het Geuzenliedboek lezen we een volledig op spot gebouwd lied over de missen van de katholieken. De schrijver van het lied grijpt alle gelegenheden aan om deze ceremonie belachelijk te maken. Hierbij maakt hij gebruik van dierennamen; naast het paard en de hond krijgt de kat ook haar plaats.

> Tspel is uut van sulcken Sot,
> Hy wort ontschorst ontbonden:
> Als een gelapten Rock vermot
> Si is de Misse bevonden,
> Cleyn van waerden; op der Aerden
> Sal voor **Paerden, Catten** en voor **Honden**.

De opstandelingen bezaten een rijke fantasie. Niet alleen de katten dienden om de katholieken belachelijk te maken; de aap kwam ook al tamelijk snel uit de mouw.

In een referein[25] uit het jaar 1566 werden alle partijen van de religieuze conflicten met dierennaam aangeduid. Het kalf symboliseert de calvinisten, Simmeken (of aap) Luther of zijn aanhangers, de Papegaey de katholieken. Dat al deze namen met grote letters geschreven worden, toont dat hier werkelijk om een (min of meer) verdekte toespelingen gaat.

De eerste verwijzingen naar de aap (=Marteko) zijn in de werken van Eduard de Dene, Broer Cornelis en Jan Coens te lezen in de tweede helft van de 16de eeuw.[26] Martico, Martinisten, Simmeken, Mertijn, aap waren de minst vriendelijke scheldnamen die door katholieke schrijvers gebruikt werden om Luther zelf of de protestanten belachelijk te maken. Het idee kwam waarschijnlijk uit het Reynaertverhaal, waar de aap Mertijn heette[27]; de klankassociatie met Maarten Luther lag voor de hand.

Deze dieren waren niet alleen voor schrijvers een ideaal middel, ook op schilderijen werden ze afgebeeld als symbool voor dwaasheid. Op een schilderij van Bruegel zijn er twee apen aan een ketting te zien. En omdat deze dieren als zinnebeeld van de gebondenheid van de mens aan zijn lagere driften voorgesteld worden, is het niet onmogelijk dat het schilderij een politieke betekenis heeft.[28]

Bij de ‘aap-liederen’ neem ik weer het Geuzenliedboek als de voornaamste bron. Tot nu toe heb ik drie liedjes gevonden waarin dit dier voorkomt.

> Oproer en twist was doen voor handen,
> Want de Ghemeynte vry, woudender blyven by,
> Dat Parma beloeft had de Nederlanden,
> Dat om tgheloove bly, sou sijn gheen tyranny.
>
> Sy meyndet wel met ghewelt te houden,
> Oock een **Marteken** snel, met al sijn Apenspel,
> Tscheen dat hijt van herten oock willen souden,
> Maer twas den ouden rel, hy deedn dander ghequel[29]

Met ‘een Marteken’ werd hier vermoedelijk Egmond bedoeld.

In het volgende lied zijn een heleboel dieren opgesomd: de leeuw, de papegaai, de arend, de pauw, het kalf, de varken, het winterkoninkje en ook de aap. Het is nu nog tamelijk moeilijk om alle dieren te

identificeren. Enkele zijn gemakkelijk te herkennen, de rest wacht nog op verder onderzoek. In de volgende strofe verschijnt de aap:

> Den **Leeu** zouct zijn adresse
> Aen het **Calf** ende het **Vercken** mê.
> De **Simme** dede d'eerste lesse,
> 't En moght den **Papegaey** in vrê
> Niet zien; want hy es wel ter talen,
> Bemint van Spaingnaerts ende walen.[30]

Om mijn verhaal weer met een vogel voort te zetten, ga ik proberen de oorsprong van de papegaai in de opstandliederen te analyseren. Zoals enkele van de boven genoemde diersoorten, heeft deze spotnaam ook te maken met de woordklank. Papegaai werd namelijk door de protestanten tegen de papen oftewel priesters, pastoren, zelf voor de paus gebruikt. De spotnaam maakte snel een buitenlandse carrière (papegaai is in het Frans papegay, papegaut), maar in de Nederlandse literatuur ontbreken er ook geen beschrijvingen van hem. In de Politieke Balladen van Blommaert vinden wij de volgende regels:

> Madam van Parma die is ghelegen
> In het Nederlandt, bysonder in Branbandt
> En heeft daer een **Papegaeyken** creghen,
> Dat haer na zijn handt, geset heeft seer vailliant.[31]

Verder werden tegen de aanhangers van de paus de volgende termen verzonnen: papisten, papouwen, papen, etc. Een verklaring voor het gebruik van de papegaai in de Opstandliederen kan misschien Maerlants *Der naturen bloeme* leveren, waarin een verhaal over Paus Leo werd verteld. Het artikel in dit boek baseert zich op het werk van Solinus en Jacobus van Vitry. Er werd over een beleefdheidsgeschenk, een sprekende papegaai voor Paus Leo, geschreven, die bij de eerste ontmoeting de paus twee keer achter elkaar begroette. Dit vond de paus zo grappig dat hij daarna graag met zijn vogel zat te praten.

In een ander verhaal schreef men over Karel de Grote die bij het oversteken van de zee in Griekenland door de papegaaien als ‘keizer’ begroet werd. Later daarna werd hij werkelijk keizer van de Heilige Roomse Rijk. Met de opgesomde verhaaltjes in het achterhoofd is het meteen duidelijk waarom de papegaai meer een symbool is dan een gewone gelijkenis tussen twee woorden.

Om het rijtje van drie religieuze partijen van de Tachtigjarige Oorlog volledig te maken, ga ik met het kalf door. Zoals eerder gezegd was de aap een symbool voor de aanhangers van Luther, de papegaai voor de katholieken, en het kalf was het zinnebeeld van de calvinisten.

Net als bij de twee andere dieren werd bij *kalf* ook een klankallusie gemaakt: calvinisten. In een Gents refrein:

> Den Leeu die wert van 't **Calf** geschent.[32]

(De leeuw symboliseert hier de stad Gent.)

Bovendien werd het kalf in de satire van de Ieperse rederijker Claude de Clerck genoemd, waar op de Dortse synode Calvijn gegeten werd.[33]

In het vroeger beschreven *Verblijt ghy Papegaeyen reene* verschijnt het kalf als volgt:

> Den **Leeu** zouct zijn adresse
> Aen het **Calf** ende het **Vercken** mê.
> De **Simme** dede d'eerste lesse,
> 't En moght den **Papegaey** in vrê
> Niet zien; want hy es wel ter talen,
> Bemint van Spaingnaerts ende walen

In een ander lied, *O edel Maeght van Ghendt* zijn de vertegenwoordigers van de drie partijen aanwezig:

> 't Scheen als den **Papegaey** waer vervloghen
> Dat dan den Weyten zau zijn ghepaeyt.
> De groote **Catten** zijn wech ghetoghen.
> Daer up dat by ooc heeft ghecraeyt,
> Maer 't **Calf** maecketer al verdraeyt
> Te Ghent;
> Want daer allom zynen naet naeyt;
> Den **Leeu** die wert van 't **Calf** geschent.[34]

De meeste liedjes met het kalf behandelen de Gentse gebeurtenissen in het jaar 1577. Zo is het in de Blommaert verzameling bij het lied: *Bemerct nu uwen val al.* De thematiek is sterk antikatholiek, propagandistisch. De katholieken werden hier niet met hun gewone spotnamen genoemd, maar voor de calvinisten staat toch weer het kalf:

> Bemerct nu uwen val al,
> Ghendts Calvinist ghetal; (...)

Ghy **calversteerten** voort, hoort;
Vertrect nu rechte voort
Uut Ghendt, die schoone stede, (...)

Een heel belangrijk dierpaar moet nog vermeld worden. Hun beider geschiedenis gaat heel ver in het verleden terug: het schaap en de wolf. In de liederen komen ze bijna elke keer samen voor. De wolf is het enige roofdier in Europa dat behalve voor grotere dieren (bv. voor het schaap) ook voor de mens een gevaar betekende. In de Oudheid verscheen hij in talrijke fabels als belichaming van de bijgelovige gewoontes. In Maerlants beroemde encyclopedie werd dit dier met de woorden van Heilige Ambrosius beschreven: 'Wolven zijn altijd mager, omdat ze hun voedsel niet kauwen. Het kunnen menseters worden wanneer ze een lijk vinden en ervan eten, want daarna kunnen ze de heerlijke smaak van mensenvlees niet meer vergeten en wagen ze er zelfs hun leven voor.'[35] In de Bijbel staat de wolf voor allerlei ondeugden: toorn, roofzucht, zelfs voor ketterij (omdat hij de Kerk van haar schapen berooft). Christus vergelijkt hem met de Satan.[36] Na een zulke negatieve introductie in de symboliek is het geen wonder dat de wolf ook in de opstandliederen als vijand van het volk betiteld wordt. Zolang de wolf het kwaad symboliseert, blijft de ander - trouw aan zijn rol in het bekende spreekwoord - onschuldig als een lam. Het koppeltje werd o.a. in het volgende lied vereeuwigd:

Maer wacht u wel ghy **Schapen**
Voor den **Wolff** loos ende vals,
Die door sijn boose knapen
Heeft moordadich met wapen
D'Herder ghebracht om hals.[37]

Met de wolf wordt hier waarschijnlijk Filips II, met het schaap het Nederlandse volk en met de herder Willem van Oranje bedoeld. Hij werd namelijk 1584 vermoord (het lied dateert uit 1588.)

In Valerius' *Gedenck-Clanck* verschijnt het wolf-schaap paar ook:

Ick hoor de **Wolf** is by de **Schaap**,
Daer is gekomen eenen Paep,
Met toelaten vande Staten,
In ons vrye Land.[38]

3. Besluit

Zoals u kon lezen, is de Nederlandse liedcultuur heel rijk aan dierensymbolen. Met mijn werkstuk deed ik een poging om enkele voorbeelden uit, wat je een *oorlogsliederenbestiarium* zou kunnen noemen, voor te stellen en hun oorsprong en achtergrond te duiden. De genoemde dieren bezitten allemaal een lange voorgeschiedenis, dus de hypothese dat de keuze niet toevallig op hen viel, lijkt me bewezen te zijn. Er zijn nog een reeks dierensymbolen die in het kader van verder onderzoek op analyse wachten o.a. de vos, de gans, de ooivaar en de koekoek. Met het ontdekken van de dierensymboliek der oorlogsliederen komen we misschien wat dichterbij een facet van de mentaliteit van de 16de eeuw mensen en een helderde zicht op de cultuur van de Lage Landen.

Bibliografie

Primaire literatuur

Liederen en liedboeken

Blommaert, P., *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift*. Gent:Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen.

De Leeuw, C., *Christeliycke Plicht-Rymen. Om te singen of te leesen door Cornelis de Leeuw Edammer*, 1649.

De Schrickelijcken gruwelijcken Blixem des bans door den Paus van Romen teghen den [...] Exemplaar bij het Meertens Instituut, Amsterdam met siglum: Veer SGB1600.

DEN VERMAKELYKEN OPDISSER, tweede deel. Den Haag, 1677. Geraadpleeg 12.11.2008. Beschikbaar via http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=19494&lan=nl

Een devoot ende profitelijck boecxken, inhoudende veel ghestelijcke Liedekens ende [...]. Haarlem, 1889. Geraadpleegd 27.10.2008. Beschikbaar via http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=3983&lan=nl

Een Nieuw Lied van een wonderlycken stryd tusschen een groote Haan, en een sterke Leeuw, zedert Jaeren op veel plaatzen van Europa, in de oopen lucht, gezien. Pamflet van de Koninklijke Bibliotheek Nederland, Record ID: 27616, Pamflet nummer: 11173a.

Een nieu Liedeken vande wilde vogelen strijt, Die sy onder een hebben, maer singhen Godt lof altijt. 1621. Exemplaar bij het Meertens Insituut, Amsterdam met de code: 3978 FK loslied 17e eeuw 174.

Een Nieu Liedeke van een jonge Dochter die binnen Brussel levendich gedolven is ... [...]. Exemplaar bij het Meertens Instituut, Amsterdam met siglum: NiLiedeken JDB1597.

Een pasqvil genampt Pater Arentz lof, Tegen 't viervoetig stof. Pamflet

van de Koninklijke Bibliotheek Nederland, Pamflet nummer: 2162.
Geuzenliedboek. Enschede: Van de Steeg, 1944.
Handschrift Brussel. Overgeblevene Dichtstukken van Claude de Clerck, gebooren Rymkonstenaer 1618-1634. 1813.
Lied-boeck Dieryck Volckertzoons Koornherts: nu verbetert en verryckt. Exemplaar bij het Meertens Instituut, Amsterdam met siglum: Coornhert LB1582.
T'DOR WERD GROYENDE. DEN GROOTEN HERTOGHE VAN MOSKOVIEN Antwerpen, 1672, Exemplaar bij het Meertens Instituut, Amsterdam met siglum: Bie GHB1672
Valerius, A., *Nederlandtsche gedenck-clanck*. Haarlem: Erven Valerius, 1947.
Van Duyse, F., *Het oude Nederlandsche Lied. Deel II.* Antwerpen:De Nederlandsche Boedhandel, 1572. Geraadpleegt 12.11.2008. Beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/duys001oude02_01/colofon.htm
Van der Heijden, *Dit is een suverlijc boecxken in welcke staen scone leysen ende veel scone [...]* Exemplaar bij het Meertens Instituut, Amsterdam met siglum: SuB1508, 1977.
Vellekoop, K.,Wagenaar-Nolthenius, H.; met medew. van Gerritsen, W.P. en Hemmes-Hoogstadt, A.C. *Het Antwerps liedboek: 87 melodieën op teksten uit 'Een schoon liedekens-boeck' van 1544*. Amsterdam, 1972.

Secundaire literatuur

Beyen, M., Verbeckmoes, J. red. *Humor met een verleden.* Leuven: Universitaire Pers, 2006.
Blockmans, W., *De tweekoppige draak, het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de-16de eeuw.* Geraadpleegd 12. 11.2008. Beschikbaar via https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/1446/1/351_037.pdf
Bremmer, J., Roodenburg, H., red. *Homo Ridens. Humor van de oudheid tot heden.* Amsterdam: Boom, 1999.
Davids, C.A. 'Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen'. *Groniek: Historisch tydschrift. Een menselijke geschiedenis* 126 (1994): 8-19.
Davids, C.A. 'Dieren, dierensymboliek en dierenboeken in de

middeleeuwen'. *Groniek: Historisch tydschrift. Een menselijke geschiedenis* 126 (1994): 20-31.
De Boer, Van Herwaarden, Scheurvogel, *Middeleeuwen.* Groningen: Wolters-Noordhoff, 1989
De Bruin, M. 'Geuzen- en antigeuzenliederen'. *Een muziekgeschiedenis van Nederlanden.* Grijp, L.P. (red.). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
Dekker, R., ed. *Humor in geschiedenis en kunst.* Hilversum: Verloren Uitgeverij, 1996.
De Mooij, C., red. *Vastenavond-Carnaval. Feesten van de omgekeerde wereld.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 1992.
Foote, T., *De wereld van Breugel.* N.v. Het Parool, 1970.
Forstner, D., *Die Welt der Symbole.* Innsbruck: Tyrolia Verlag, 1961.
Grijp, L.P. 'De receptie van geuzenliederen in het bijzonder in de contrafactuur'. *De zeventiende eeuw: Van geuzenlied tot Gedenckclanck* 10 (1994): 266- 75.
Grijp, L.P. 'Het geuzenliedboek in de Gouden Eeuw'. *De zeventiende eeuw: Van geuzenlied tot Gedenck- clanck* 10 (1994): 117-31.
Grijp, L.P. 'Muziek voor Munster. Muziek en liederen ter gelegenheid van de Vrede van Munster' *De zeventiende eeuw* 13 (1997): 209-21.
Kuijper, J., *De heraldiek in bouwkunst en aanverwante vakken.* Amsterdam: L.J. Veen, 1910.
Leendertse, M.J., *Valerius' Gedenck-Clanck*. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1930.
Maerlant, J., *Der naturen bloeme.* Geraadpleegd 12.11.2008. Beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/maer002dern01_02/
Nuffel, H. 'De opstand van de Nederlanden in de literatuur' *Opstand en Pacificatie in de lage landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent.* Gent, 1976.
Pallearts, T., Geentjes, E., *Magie, hekserij en volksgeloof.* Kapellen: Uitgeverij Pelckmans, 1986.

Pleij, H., *De blauwe schuit.* Muidenberg: Dirk Continho, 1979.
Schenkeveld, R. (red.) 'Anna Bijns. De ster van de rederijkers'. *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
Sicking, L. 'De integratie van Holland' *Geschiedenis van Holland tot*

1572. de Nijs, T. (red.). Hilversum: Verloren, 2002.
Te Lintelo, B.H.A., *Ketters en papen in Twente. De Reformatie en de Katholieke herleving in Twente 1580-1640.* Hengelo: Uitgeverij Broekhuis, 1988.
Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie.* Bussum: Fibula-Van Dishoeck.
Van de Sande, A. 'Decadente monniken en nonnen. Aard en functie van een antipapistisch motief' *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme.* Monterio, M. (red.). Rosendaal: Kok-Kampen, 1993.
Van Vaernewyck, M., Vanderhaeghen, F. (ed.), *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568.* Geraadpleegd 12.11.2008. Beschikbaar via
http://www.dbnl.org/tekst/vaer003vand01_01/index.htm
Vennik, R., *Familiewapens, oorsprong en betekenis.* Rotterdam: Wilkerdon, 1988.
Verbeckmoes, J., *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw.* Nijmegen: SUN, 1998.
Viaene, A. 'Martico, Marticoyen en Marticalveren'. *Biekorf* 48 (1947): 17-19.
Verbeckmoes, J., *Schertsen, schimpen, schaterlachen. Het komische in de cultuur van de Spaanse Nederlanden (16de, 17de eeuw).* Leuven, 1996.
Viaene, A. 'Papegaai, Marteko en Kalf in partijnamen uit de Hervormingstijd'. *Biekorf. westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore* 66 (1965): 79-86.
Visser, D., *De Nederlandse vlag in heden en verleden.* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1990.
Zijderveld, A.C., 'De wereld op haar kop en de taal overstemd. Over humor, lachen en werkelijkheid'. *Groniek. Gronings historisch tijdschrift* 98 (1987): 9-32.
Zijderveld, A.C., *Sociologie van de zotheid. De humor als sociaal verschijnsel.* Meppel: Boom Meppel, 1971.

Eindnoten:

1 Hierbij wil ik de hulp en de ondersteuning van de medewerkers van het Meertens Insituut, in het bijzonder Ellen van der Grijn en Louis Grijp hartelijk bedanken. Ik ben hun dankbaar voor de mogelijkheid om bij het Meertens Instituut stage lopen te kunnen.
2 Verbeckmoes, J., *Schertsen, schimpen, schaterlachen. Het komische in de cultuur van de Spaanse Nederlanden (16de, 17de eeuw)*, (Leuven, 1996)
3 Verbeckmoes, J., *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw, (*Nijmegen: SUN, 1998), 145.
4 Ook in de 19de eeuw in Vlaanderen werden katholieken *kattenkoppen* genoemd.
5 *Geuzenliedboek*. Enschede: Van de Steeg, 1944.
6 Blommaert, P., *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift*. Gent: Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen.
7 http://www.liederenbank.nl/
8 Valerius, A., *Nederlandtsche gedenck-clanck*, (Haarlem: Erven Valerius, 1947), 15 p.

9 Valerius, A., *Nederlandtsche gedenck-clanck*, (Haarlem: Erven Valerius, 1947), 222.
10 Liedeken op de wijse: Lieve dochter vol van jeuchde. In: *Een pasqvil genampt Pater Arentz lof, Tegen 't viervoetig stof*. Pamflet van de Koninklijke Bibliotheek Nederland, Pamflet nummer: 2162.
11 Nieu Liet. Op den voys: 's Maendaegs 't ierste van der weke. In: Blommaert, P., *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift, (*Gent:Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen)
12 Een Nieu liedeken vande seven Hoofden oft Gouverneurs, op de wyse: Op u betrou ick Heere, etc. In: *Geuzenliedboek*. Enschede: Van de Steeg, 1944.
13 Kuijper, J., De heraldiek in bouwkunst en aanverwante vakken, (Amsterdam: L.J. Veen, 1910), 97.
14 Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*, (Bussum: Fibula-Van Dishoeck), 204.
15 Timmers, 203.
16 Visser, D., *De Nederlandse vlag in heden en verleden*, (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1990), 37. In het graafschap Vlaanderen dook de leeuw nog vroeger op: Filips van den Elzas had er al een in zijn zegelring in 1162. (http://docs.vlaanderen.be/channels/hoofdmenu/vlaamseoverheid/wapen.jsp)
17 Maerlant, J., *Der naturen bloeme.* Geraadpleegd 12.11.2008. Beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/maer002dern01_02/
18 Een schoon Liedekens. Boeck inden welcken ghy in vinden sult. Veelderhande [...] Online beschikbaar via www.liederenbank.nl met het siglum: AntwLb1544
19 Een nyeu liedeken (1544)
20 Kuiper, 91
21 Pallearts, T., Geentjes, E., *Magie, hekserij en volksgeloof*, (Kapellen: Uitgeverij Pelckmans, 1986), 150 p.
22 Verberckmoes, 196.
23 Den oorlof van graef Jan Van Ghendt/ ghemaect ende beschreven door den hooghgeleerden Doctor D. Pasquillus Ecstaticus/ anno 1579. In: Blommaert, P., *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift, (*Gent: Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen), 22.
24 Blockmans, W., *De tweekoppige draak, het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de-16de eeuw.* Geraadpleegd 12. 11.2008. Beschikbaar via https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/1446/1/351_037.pdf
25 't Es zeer leelick dat 't Calf hem maect zoo breed. In: Blommaert, P., *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift.* Gent:Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen.
26 Viaene, A. 'Martico, Marticoyen en Marticalveren'. *Biekorf* 48 (1947): 17.
27 Viaene, A. 'Papegaai, Marteko en Kalf in partijnamen uit de Hervormingstijd'. *Biekorf. westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore* 66 (1965): 79-86.
28 Foote, T., *De wereld van Breugel.* N.v. Het Parool, 1970.
29 Een nieu Liedeken. Op de Fransoysche wyse: La Vile Regne est accouche, cest d'ung perroque. In: *Geuzenliedboek,(* Enschede: Van de Steeg, 1944)
30 Nieu Liet. Op den voys: 's Maendaegs 't ierste van der weke. In: Blommaert, P., *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift*, (Gent:Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen)
31 Een nieu Liedeken. Op de Fransoysche wyse: La Vile Regne est accouche, cest d'ung perroque. In: Blommaert.
32 O edel maeght van Ghendt. In: Blommaert.
33 Biekorf, 82 p.
34 Liet. op den voys: De werelt es nu al in roere...In: Blommaert.
35 Maerlant, J., *Der naturen bloeme.* Geraadpleegd 12.11.2008. Beschikbaar via http://www.dbnl.org/tekst/maer002dern01_02/
36 Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie,(* Bussum: Fibula-Van Dishoeck), 204.
37 Een nieu Liedeken vande geschiedenissen van den Jare 1588 tot xcvij. Op den Voys van d"Liedeken vanden Prince van Conde, beginnende int Francoys, Vueliles mon Dieu par ta grace, Moy preserver de malheur.
38 Ay, hoor eens buerman liever kaer, Stem: 'tEngels Malsims. In: Valerius, A., *Nederlandtsche gedenck-clanck*,(Haarlem: Erven Valerius, 1947)

Bas Lohman

Traditionele religieuze groeperingen in de Russische en Nederlandse literatuur: perceptie en werkelijkheid
Een verkenning

1. Inleiding

Tegen de achtergrond van voortdurende secularisering maken traditionele religieuze gezindten in Europa geen makkelijke tijden door. Binnen traditionele religieuze groeperingen heersen ideeën die vaak sterk afwijken van de consensus in de hedendaagse maatschappij. Kenmerkend voor - in ons geval christelijke - traditionele gemeenschappen is dat ze trouw blijven aan wat zij beschouwen als fundamentele christelijke leerstellingen en waarden, waardoor ze weinig mee veranderen met de samenleving waarvan ze deel uitmaken. Bijgevolg worden ze steeds meer als archaïsch en wereldvreemd beschouwd, wat soms kan leiden tot conflictsituaties met hun naaste omgeving. Als reactie op conflicten kiezen deze groeperingen heel vaak voor isolement, ze trekken zich terug uit de samenleving voor zover dat mogelijk is om hun traditionele levenswijze te behouden. Deze situatie heeft geleid tot het ontstaan van gesloten gemeenschappen waartoe buitenstaanders moeilijk toegang krijgen en

waarover in brede lagen van de bevolking heel weinig bekend is. Deze stand van zaken geeft aanleiding tot het ontstaan van allerlei misverstanden, vooroordelen of zelfs een vijandige houding. Ze hebben wat men noemt ‘een slechte pers.’

Het is vanzelfsprekend dat zulke geïsoleerde milieus waarover zo weinig bekend is voor de buitenwereld al snel heel intrigerend kunnen zijn en niet zelden een zweem van geheimzinnigheid hebben. De afgelopen eeuwen zijn er schrijvers geweest die bewust gebruik hebben gemaakt van deze situatie en hebben gekozen voor een setting van hun romans of verhalen in het gesloten milieu van een religieuze gemeenschap. Vaak zijn de hoofdpersonages lid van zo'n onbekend milieu. Zo'n raadselachtige omgeving voegt meteen iets exotisch toe aan een werk en speelt vaak ook een belangrijke rol in de handeling. In Rusland was zo'n setting het milieu van de oudgelovigen, in Nederland het milieu van orthodoxe protestanten.

Een problematische factor bij de uitbeelding van reëel bestaande religieuze milieus in literatuur is dat een stuk van de werkelijkheid geïncorporeerd wordt in fictie en dat daarmee de wereld van de roman banden blijft houden met de werkelijkheid buiten het literaire werk. Als een schrijver een werkelijk bestaande religieuze gemeenschap *als zodanig* in zijn werk opvoert, mag het beeld dat hij van die groepering schetst worden getoetst aan de werkelijkheid, temeer omdat de schrijver impliciet een beroep doet op de kennis van de wereld van de lezer.

In dit artikel wil ik ingaan op wie de oudgelovigen en wie de orthodoxe protestanten*[1] zijn en hoe zij zijn uitgebeeld in respectievelijk de Russische en Nederlandse literatuur. In verband met de noodzaak zich te beperken zal bij de oudgelovigen en hun voorstelling in de Russische literatuur het accent gelegd worden op het oeuvre van P.I. Mel'nikov, wat de orthodoxe protestanten en hun weergave in de Nederlandse literatuur betreft op Jan Siebelink en zijn roman ‘Knielen op een bed violen.’ Gezien eerdergenoemde noodzaak zich te beperken is afgezien van het opnemen van illustrerende citaten uit literaire werken.

2.0 Beschrijvingen en karakteristieken

2.1 Oudgelovigen

Oudgelovigen zijn Russische christenen die in het midden van de 17de eeuw los zijn komen te staan van de hiërarchie van de Russisch-orthodoxe kerk uit protest tegen hervormingen die toen werden doorgevoerd door patriarch Nikon. De hervormingen behelsden voornamelijk wijzigingen in riten en teksten en hadden het doel de Russische traditie te uniformeren met de toenmalige Grieks-Byzantijnse traditie. De voorstanders van deze hervormingen gingen ervan uit dat de Russische kerk door onjuiste vertalingen en fouten van incompetente kopiisten in het verleden af was gaan wijken van de overige oosters-orthodoxe kerken. De tegenstanders betwistten dit en bestreden de juistheid en de rechtmatigheid van deze hervormingen. In 1666-1667 kwam het tot een schisma, waarbij de oude riten en teksten werden vervloekt en de oppositie in de ban werd gedaan. Degenen die trouw bleven aan de oude Russische ritus worden ‘oudgelovigen’ genoemd en zij bestaan tot op heden. Binnen de oudgelovigen is er een fundamentele tweedeling tussen priesterlijke en priesterloze oudgelovigen.

2.1.1 Priesterlijke oudgelovigen

Priesterlijke oudgelovigen komen voort uit de conservatieve oppositie en houden vast aan een voortzetting van het kerkelijke leven van vóór de hervormingen. Deze priesterlijken hebben een kerkelijke hiërarchie en kennen alle sacramenten en daarmee staan ze relatief dicht bij de ‘reguliere’ Russisch-orthodoxe kerk zoals wij die kennen. In vergelijking met de ‘reguliere’ Russische kerk zijn de oudgelovigen evenwel aanzienlijk strenger in hun vasthouden aan oude oosters-orthodoxe tradities en kerkelijke discipline.

2.1.2 Priesterloze oudgelovigen

Priesterlozen komen voort uit de radicale oppositie. De gedachtewereld van de priesterlozen wordt gekenmerkt door antiklerikale en eschatologische stemmingen. Deze oudgelovigen zijn van mening dat door de hervormingen de ware kerk op aarde is opgehouden te bestaan en dat de antichrist al op aarde is verschenen, zij het niet fysiek, maar ‘in de

geest.' Zij erkennen geen enkele geestelijkheid of kerkelijke hiërarchie op aarde; behalve de doop en de biecht kennen ze geen sacramenten. Iedere gemeenschap kiest, geheel democratisch, haar eigen geestelijk leidsman en komt bijeen in gebedshuizen voor gezamenlijk gebed. De priesterlozen hebben onwrikbare en niet zelden nogal uitgesproken geloofsopvattingen en onderbouwen hun standpunten met citaten uit de bijbel, de kerkelijke canon en werken van de grote kerkvaders. Door afwezigheid van kerkelijke hiërarchie en apocalyptische tendensen werd de theologie 'gepopulariseerd' en als gevolg van theologische meningsverschillen ontstonden er talloze gezindten en zelfs sekten met de meest radicale leerstellingen en strenge leefregels. In dit opzicht doen priesterloze oudgelovigen denken aan protestanten.

2.1.3 Vervolgingen

Nadat de oudgelovigen in de ban waren gedaan, brak er een periode van vervolgingen aan die ruim 200 jaar heeft geduurd. De oudgelovigen werden zowel ideologisch als fysiek bestreden door zowel de staat als de staatskerk, die daarbij gebruik maakte van de machtsmiddelen van de overheid. De oudgelovigen hadden geen burgerrechten en feitelijk waren ze illegaal in eigen land. Door de vervolgingen waren de oudgelovigen gedwongen een min of meer clandestien bestaan te leiden en zich terug te trekken in eigen kring. Veel oudgelovigen kozen voor een leven in afgelegen gebieden in de Oeral en Siberië waar ze hun geloof vrijer konden belijden. Door de vervolgingen ontstond er een zeer gesloten milieu waarin een diep wantrouwen bestond jegens buitenstaanders.

2.2 Orthodoxe protestanten ('bevindelijk gereformeerden')

2.2.1 Definitie en oorsprong

De orthodoxe protestanten, vaker 'bevindelijk gereformeerden' genoemd, vinden hun oorsprong in de 17de eeuw uit een calvinistische vroomheidsbeweging, de zgn. Nadere Reformatie. De Nadere Reformatie legde sterk de nadruk op de doorwerking van de Bijbelse boodschap in alle facetten van het dagelijks leven, zowel in de leer als in de concrete levenswandel. Ook in Engeland was destijds een dergelijke groep, bekend onder de naam Puriteinen. In de context van de bevindelijk gereformeerden duidt 'gereformeerd' aan dat deze groepering vasthoudt

aan de Bijbel zoals deze in de reformatorische traditie wordt geïnterpreteerd. ‘Bevindelijk’ wil zeggen dat het gevoel, de beleving van de Bijbelse boodschap ervaren met het hart, een belangrijke rol speelt in het theologisch denken van deze protestanten. Dit is het zaligmakend geloof, dat door God geschonken wordt en dat boven het verstandelijke geloof (aanvaarding van de Bijbel) gesteld wordt. Formeel gaat het hier om één richting binnen het Nederlandse calvinisme, maar ze bestaat uit meerdere kerkgenootschappen en binnen deze gemeenschappen zijn er in de praktijk plaatselijk kleine verschillen in opvattingen. Daarnaast zijn er zgn. conventikels, autonome gemeenschappen van gelovigen, los van enig kerkverband, waarin meer extreme opvattingen kunnen heersen.

2.2.2 Karakteristieken

De ontkerkelijking is één van de meest markante ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving van de 20de eeuw. In een wereld van euthanasie, homohuwelijk en wet gelijke behandeling zijn de bevindelijk gereformeerden geneigd zich terug te trekken in eigen kring en stellen aandacht - met name in de media - niet op prijs. Men probeert een zekere distantie tot de moderne buitenwereld te bewaren, maar men maakt wel deel uit van de hedendaagse maatschappij. Men is ‘in de wereld, maar niet van de wereld.’ In hun milieu is de Bijbel onverkort bekleed met absoluut, goddelijk gezag en is hij de basis voor de ware leer en een goede levenswandel. Opmerkelijk is dat bevindelijke gereformeerden hun geestelijke ervaringen verwoorden in een eigen taalgebruik; dit taalgebruik is sterk beïnvloed door de Statenvertaling en wordt door henzelf ‘de Tale Kanaäns’ genoemd. Veel gezaghebbende publicaties uit de 17de eeuw worden nog altijd gelezen in 17de-eeuws Nederlands en velen kunnen dit Nederlands, inclusief de Gotische belettering, zelfs moeiteloos lezen. Het dagelijkse leven is doordesemd met gebed, Bijbellezingen en psalmzingen. Veel zaken die doorsnee protestanten de laatste decennia minder streng in acht nemen, worden hier onverkort in ere gehouden:

- de zondagsrust wordt streng in acht genomen;
- men gebruikt bij voorkeur de Statenvertaling uit 1637 met haar archaïsche Nederlands;
- men verwerpt moderne exegese en moderne theologie;
- de man is hoofd van het gezin en de vrouw heeft meestal een andere taak dan de man (ze zijn wel gelijkwaardig maar niet

gelijk);
- mannen en vrouwen kleden zich naar hun geslacht;
- men wijst televisie, bioscoopbezoek en modern vermaak af;
- sommigen wijzen verzekeringen en vaccinatie af.

2.3 Verschillen en overeenkomsten

Laten we ons goed realiseren dat op de meeste fundamentele punten orthodoxe protestanten en oudgelovigen lijnrecht tegenover elkaar staan; ze maken deel uit van twee totaal verschillende tradities: het calvinisme met zijn 'Sola Scriptura' en rationalisme[2] enerzijds en de oosterse orthodoxie met haar verankering in de kerkelijke overlevering en mystieke geloofsopvattingen anderzijds. De overeenkomsten die er zijn, zijn dan ook voornamelijk secundair, maar daarmee niet minder relevant en zeker niet minder belangwekkend.

Voor beide zijn de volgende zaken, die nauw met elkaar samenhangen, kenmerkend:

1. dominantie van het geloof en geloofszaken in het alledaagse leven;
2. conservatisme in geloofsopvatting en levenshouding;
3. sterk traditionalisme, historisch besef;
4. strenge sociale omgangsvormen;
5. sterk arbeidsethos;
6. afwijzen van zaken die in de rest van de maatschappij aanvaard zijn;
7. distantie tot de omringende wereld, isolatie in verschillende mate;
8. onbekendheid en misverstanden over de denominatie in de maatschappij.

3. Perceptie van deze minderheden door derden

3.1.1 Oudgelovigen

Zoals reeds gezegd werden de oudgelovigen lange tijd bestreden en gediscrimineerd. Men verweet hun star conservatisme, een obscurantistisch geloof in rituelen, een onvermogen zich te ontwikkelen. Inmiddels heeft wetenschappelijk onderzoek aangetoond dat de oude Russische ritus niet ontstaan is door fouten bij het overschrijven of

vertalen en is de zaak van de oudgelovigen gerehabiliteerd; de banvloek over de oude riten en teksten is in 1971 opgeheven. maar een aantal stereotypen blijft evenwel bestaan.

Sommigen Russen, onder wie de schrijver en publicist Aleksandr Isaevič Solženicyn (1918 - 2008), zijn van mening dat de oudgelovigen een bijzonder slag mensen waren: ‘Lang is een bepaald Russisch karakter bewaard gebleven in het afgezonderde milieu van de oudgelovigen - hun kunt u noch bandeloosheid verwijten, noch ontucht, noch luiheid, noch onkunde om zich bezig te houden met industriële, agrarische of koopmanszaken, noch kunt u hun ongeletterdheid verwijten en laat staan onverschilligheid ten opzichte van geestelijke kwesties’ (A.I. Solženicyn, ‘Rossija v obvale,’ Moskva, 1998). Vaak blijft onderbelicht dat de oudgelovigen een cruciale rol gespeeld hebben bij het in cultuur brengen van enorme gebieden aan de rand van het voormalige Russische rijk; veel steden in die nieuwe gebieden zijn in de 18de eeuw gesticht door oudgelovigen (o.a. Klincy, Chvalynsk).

3.1.2. Bevindelijk gereformeerden

De bevindelijke gereformeerden zijn in hun bestaan nooit vervolgd of van staatswege gediscrimineerd. Het zijn voornamelijk de media die verantwoordelijk zijn voor de beeldvorming over deze groep; hun rol wordt door de orthodoxe protestanten als twijfelachtig beschouwd. Ze krijgen veel kritiek om hun geslotenheid en hun conservatieve standpunten die door velen als onaanvaardbaar worden beschouwd in onze tijd. Tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog liet een aantal predikanten uit hun kring zich leiden door de gedachte van apostel Paulus dat alle gezag door God is ingesteld, wat soms neerkwam op een loyale houding t.o.v. de nazi's. Hoewel het volgens de bevindelijk gereformeerden de meeste predikanten juist actief zijn geweest in het verzet, heeft de collaboratie destijds veel kritiek losgemaakt. Ook uit protestantse kring krijgen ze kritiek te verduren; sommige protestantse theologen zijn van oordeel dat de bevindelijk gereformeerden zouden zijn afgeweken van de ware Bijbelse leer, geen Bijbelse manier van leven zouden hebben en dat hun leer zelfs ketters is. De bevindelijk gereformeerden moeten vechten tegen stereotypen: de vermeende onwil zich te laten inenten, het naar verluidt veelvuldig voorkomen van seksueel misbruik, hun levenswijze die voor moderne Nederlanders streng en

ouderwets aandoet. De media zijn geneigd juist op deze zaken de aandacht te vestigen.

4. Uitbeelding van deze minderheden in de literatuur

4.1.0 Klassieke versus moderne literatuur

Om te kijken hoe de oudgelovigen worden uitgebeeld moeten we ons wenden tot de klassieke 19de-eeuwse literatuur, in de moderne literatuur komen geen oudgelovigen voor, enkele gevallen waarin ze slechts genoemd worden daargelaten. Met de bevindelijk gereformeerden is het juist omgekeerd: de kritische beschrijving van hun milieu heeft juist haar intrede gedaan in de naoorlogse Nederlandse literatuur.

4.1.1 Uitbeelding van oudgelovigen de Russische literatuur

In de 19de-eeuwse Russische literatuur zijn drie schrijvers die gebruik hebben gemaakt van het oudgelovigenthema: Pavel Ivanovič Mel'nikov (synoniem Andrej Mel'nikov-Pečjorskij) (1818 - 1883) en in beduidend mindere mate Nikolaj Semjonovič Leskov (1832 - 1895) en Dmitrij Narkisovič Mamin (synoniem Mamin-Sibirjak) (1852 - 1912).

Leskov heeft het prachtige verhaal ‘De verzegelde engel’ (1873) geschreven, een intrigerend relaas over een geconfisqueerde icoon dat geheel is gesitueerd in een milieu van priesterloze oudgelovigen. Met een grote kennis van zaken en zelfs liefdevol worden de oudgelovige personages door de schrijver geportretteerd; het zijn personages met een eigen psychologie, een eigen karakter, een eigen wereldbeeld. De groep priesterlozen is een collectief van metselaars dat door het land trekt en zijn diensten aanbiedt. Het zijn *round characters*. Geen enkele keer glijdt Leskov af in stereotype voorstellingen. De schrijver laat de oudgelovigen aan het woord en laat hun vertellen over hun tradities en leefregels. Leskovs oudgelovigen zijn eenvoudige, vrome en hard werkende Russen, ze zijn geen sektariërs. Een *leitmotiv* is evenwel de rechteloze en illegale positie van de oudgelovigen; ze moeten hierdoor allerlei kronkelingen maken om hun doel te bereiken. Dit alles is des te opmerkelijker, omdat hij het verhaal geschreven heeft in een periode waarin de vervolgingen van de oudgelovigen nog geen einde genomen hadden. Hij heeft wel een

knieval moeten maken voor de geest des tijds: aan het eind van het verhaal gaan alle oudgelovigen in zijn verhaal over tot de staatskerk als gevolg van een wonder dat achteraf geen wonder blijkt te zijn. Deze bekering tot de staatskerk heeft hij moeten toevoegen van de uitgever, die het verhaal anders niet wilde publiceren.

In de roman ‘Privalovskie milliony’ (1883) van Mamin-Sibirjak worden de hoofdpersonages gesitueerd in een oudgelovigenmilieu in de Oeral. De Oeral is bij uitstek een gebied waar nog steeds veel oudgelovigen leven; de schrijver kwam uit de Oeral en kende de streek en de plaatselijke bewoners dientengevolge goed. In de roman wordt dan ook veel informatie gegeven over locale zeden en gewoonten. De keuze om van zijn helden oudgelovigen te maken is niet toevallig: veel oudgelovigen waren ondernemende en welvarende mensen en onder hen waren vermogende fabrikanten. De uitbeelding van de oudgelovigen in deze sociaal bewogen roman krijgt weinig diepte. Wel wordt de lezer duidelijk gemaakt dat het oude geloof is iets dat heeft afgedaan en dat het gedoemd is weg te kwijnen naarmate de modernisering van de maatschappij zal vorderen.

In de inleiding is al gesteld dat de oudgelovigen gesloten gemeenschappen vormden waarvan maar weinig bekend is. Als men in Rusland al iets weet over de oudgelovigen, verwijst men vaak naar de romans van Pavel Mel'nikov. Mel'nikov was essayist, etnograaf en schrijver en heeft in die hoedanigheid veel kennis verzameld over de oudgelovigen die hij verwerkt heeft in zijn romans en verhalen. Mel'nikov was echter ook ambtenaar die ambtshalve belast was met het bestrijden van de oudgelovigen. Hij was de overtuiging toegedaan dat het oude geloof voortkwam uit een gebrek aan ontwikkeling en dat zijn verdwijning daarom een kwestie van tijd was; deze grondhouding is bepalend voor het perspectief van de verteller. In zijn bekende romans ‘V lesach’ (1871 - 1874) en ‘Na gorach’ (1875 - 1881) en vooral in zijn minder bekende ‘Očerki popovščciny’ (1864) wordt een zedenbeeld van de oudgelovigen geschetst dat gekwalificeerd kan worden als tendentieus: ze worden geportretteerd als strenge gelovigen, maar hun inachtneming van oude tradities en strenge regels blijkt een façade te zijn, waarachter de hypocrisie hoogtij viert. De lezer leert de personages kennen door de handeling, maar ze worden niet geponeerd als mensen met hun eigen psychologie of levenshouding, het zijn eerder episodische personages die

dienen als een soort mozaïeksteentjes waarvan Mel'nikov een groot tableau maakt, het zijn voornamelijk *flat characters*. Een aantal keren voert Mel'nikov reëel bestaande mensen in zijn werken op, vooraanstaande figuren in oudgelovigenkringen, wier negatieve karaktertrekken hij op satirische, hyperbolische wijze ten tonele voert. Deze personages worden consequent eenzijdig geportretteerd als dragers van bepaalde menselijke gebreken: de een is een dronkenlap, de ander gaat zich te buiten aan seksuele uitspattingen, een derde is een principeloze geldwolf. Satirisch aangescherpte uitbeeldingen van reële personen zinken weg in de biografische context van Mel'nikovs proza, waardoor een suggestie van historische waarheidsgetrouwheid gewekt wordt. Bronnenonderzoek heeft verder aangetoond dat Mel'nikov gebruik maakte van onbevestigde geruchten die hij als plausibele informatie presenteerde. Deze procedés dienen steeds één doel - discreditatie.

4.1.2 Uitbeelding van orthodoxe protestanten in de Nederlandse literatuur

In de Nederlandse literatuur zijn de schrijvers in wier werk het orthodoxe protestantisme een prominente plaats inneemt Jan Wolkers (1925 - 2007), Maarten 't Hart (1944), Maarten Biesheuvel (1939) en Jan Siebelink (1938). In de Nederlandse literatuur heeft de uitbeelding van de streng protestantse omgeving altijd een autobiografisch karakter en overheerst het retrospectieve aspect. Wolkers, Biesheuvel en 't Hart zijn schrijvers die nadrukkelijk dit milieu gebroken hebben en zich er negatief dan wel ironisch over uitlaten; in sommige gevallen spreekt men zelfs van een ‘afrekening.’ Bij Wolkers en Biesheuvel is de uitbeelding van dit milieu episodisch en niet zelden humoristisch of ironisch gekleurd, zoals bij Wolkers in ‘Terug naar Oestgeest’ (1965). Bij 't Hart treedt het orthodox protestantse milieu meer op de voorgrond en vervult het bovendien voor een deel de rol van setting van de handeling. De toon bij 't Hart is scherper: hij verwoordt de streng protestantse omgeving op een manier die zijn negatieve houding verraadt en hij kan soms fel polemiseren met het geloof, waarvan een aantal scènes uit zijn werken getuigen. Vaak is er sprake van een zekere paradox: enerzijds hebben de schrijvers hun oude godsdienstige milieu verlaten, anderzijds verliest het niet aan actualiteit: herinneringen aan die omgeving en religieuze thema's blijven terugkeren.

Jan Siebelink heeft in zijn veelbesproken boek ‘Knielen op een bed

violen' (2005) zeker geen afrekening met het streng protestantse milieu voor ogen gehad. Zijn sterk autobiografische roman is geconcipieerd als een liefdevolle poging zijn vader en diens innerlijke wereld te in kaart te brengen en te begrijpen. Siebelinks vader bewoog zich in een zogenaamd conventikelmilieu, een informeel verband van antikerkelijke protestanten met veelal extreme geloofsopvattingen. De extreme geloofsovertuiging van zijn vader werkt destructief op zijn gezin en op zijn sociale functioneren. Op de site van de NS Publieksprijs wordt het boek omschreven als 'een onthutsend, meeslepend verhaal over godsdienstwaanzin en vaderliefde.' En inderdaad, er komen aangrijpende scènes voor in de roman, die bovendien een inkijk geeft in een wereld waarmee de moderne Nederlander volstrekt onbekend is, waardoor er een vervreemdingseffect kan ontstaan: de seculiere lezer kan de psychologie en de daaruit voortvloeiende handelingen geen plaats geven in zijn bewustzijn omdat de romanpersonages, gelet op hun levensovertuiging, een sterk afwijkend referentiekader hebben.

Ondanks Siebelinks milde toon en diens sympathie voor het geloof, ondanks dat velen zich realiseren dat een roman een vertekend beeld geeft van de werkelijkheid, heeft de roman kritiek gekregen uit reformatorische kring. Men vraagt zich af in hoeverre het beeld dat Siebelink schetst als representatief kan worden voor het calvinisme in het algemeen. In de eerste plaats zou het boek een aantal feitelijke onjuistheden bevatten - onjuistheden die wellicht vooral door diegenen kunnen worden vastgesteld die het milieu in kwestie van binnenuit kennen. Hoewel Siebelink zelf beweert dat hij alle gebeurtenissen uit zijn jeugd waarheidsgetrouw heeft opgetekend, twijfelt men aan de betrouwbaarheid van Siebelinks herinneringen, die juist de autobiografische elementen in de roman vormen. Men wijst hierbij op het gegeven dat herinneringen aan gebeurtenissen in de loop der tijd kunnen worden bijgekleurd: ze kunnen als positiever of negatiever worden ervaren. De redacteur van het Reformatorisch Dagblad, W.B. Kranendonk, schrijft aan het einde van zijn recensie over deze roman: 'De roman draagt, wellicht onbedoeld, bij aan karikatuurvorming van calvinisten.' (RD, 22 oktober 2005) Opmerkelijk is, dat Jan Siebelink zelf de kritiek van deze calvinisten niet van de hand wijst: hij geeft toe van de wereld waarin zijn vader zich bewoog maar weinig te begrijpen: 'En ik denk dat ze gelijk hebben. Ik ben niet gekend door God, dus kán ik het niet beschrijven. Ik trek me hun kritiek zo aan, omdat mijn vader ook zo dacht.' (Intermediair 11, 16

maart 2006, p. 21) Anderzijds beroept Siebelink zich op zijn artistieke vrijheid als romancier: ‘De wetten van een roman eisen nu eenmaal dat ik rottige dingen [...] aanzet, mooie dingen wegsnoei.’ (idem)

5. Conclusies

5.1 De beschrijving van traditionele religieuze minderheden is in de Nederlandse literatuur in prominenter aanwezig dan in de Russische.

Voor deze omstandigheid zijn meerdere redenen aan te wijzen. In Rusland is religie na 1917 gedurende drie generaties hoegenaamd een non-issue geweest en daarmee heeft ze geen expliciete uitdrukking gevonden in de moderne Sovjet-Russische literatuur, althans niet in die vorm en in die mate zoals in de klassieke literatuur uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw wordt aangetroffen. Daarnaast zijn de oudgelovigen vandaag de dag een zeer marginaal verschijnsel, in tegenstelling tot de 19de en het begin van de 20ste eeuw, toen volgens volkstellingen minimaal tien procent van de Grootrussen oudgelovigen waren en ze een economische factor van betekenis waren geworden.

In de Nederlandse literatuur is de het streng protestantse milieu actueel geworden in de jaren '60 en '70, toen op de golf van ingrijpende maatschappelijke veranderingen het afrekenen met religie doordrong in de werken van meerdere toonaangevende schrijvers. Deze periode wordt gekenmerkt door de ontluikende secularisering (lees: ontkerkelijking) van de Nederlandse samenleving en het ontstaan van de zgn. generatiekloof, beide nieuwe fenomenen in de toenmalige Nederlandse maatschappij. Door deze ontwikkelingen kreeg het streng protestantse milieu en het beschrijven en verwerken daarvan actualiteit en bekendheid, temeer, omdat de strijd met religie die deze schrijvers verwoordden herkenbaar waren voor velen in de toenmalige Nederlandse samenleving. De enorme respons die Siebelinks roman ‘Knielen op een bed violen,’ gekregen heeft en die in augustus 2008 zijn 46^{e} druk beleefde, is in deze context exemplarisch.

5.2 Nergens is de beschrijving van het religieuze milieu ondubbelzinnig positief.

De manier waarop vertegenwoordigers van religieuze groeperingen

worden beschreven, varieert van neutraal-welwillend (Leskov, Siebelink) naar ironisch-humoristisch (Wolkers, 't Hart) tot karikaturiserend-negatief (Mel'nikov). Opmerkelijk is dat Nederlandse schrijvers soms familieleden ontzien, wat wellicht is terug te voeren op het autobiografische element.

5.3 De uitgangsposities van de schrijvers verschillen.

Hoewel Russische schrijvers veel kennis hebben van het religieuze milieu dat ze in hun werken als setting gebruiken, maken ze zelf geen deel uit van dat milieu; ze zijn en blijven buitenstaanders. Nederlandse schrijvers komen juist wel voort uit het milieu dat ze beschrijven en kennen het van binnenuit; sterker nog: het is zelfs de reden dát dit milieu in hun werken voorkomt. De beschrijving van de religieuze omgeving heeft meestal een autobiografische inslag.

5.4 De negatieve houding van de schrijvers verschilt.

Bij Russische schrijvers, in het bijzonder bij Mel'nikov, is er sprake van een vooringenomen houding: niet alleen als schrijver, maar vooral ook als mens is hij behept, net als Mamin-Sibirjak, met een typisch 19de-eeuws vooruitgangsoptimisme, wat hem versterkt in zijn vooroordelen: het oude geloof is ten dode opgeschreven, het zal geen stand houden in het licht der vooruitgang.

Nederlandse schrijvers hebben vaak traumatische ervaringen en frustraties opgedaan in hun jeugd die zich in het bewuste milieu afspeelde. Om deze reden wordt er soms wel eens gesproken van een ‘afrekening’ met dat streng protestantse milieu. Ze geven te kennen dat ze zich los hebben gemaakt uit dat milieu of veroordelen het impliciet.

5.5 De gebruikte literaire procedés komen vaak overeen.

Historisch en literair onderzoek heeft aangetoond dat Mel'nikov bewust feiten manipuleert. Door zijn grote kennis van zaken die hij in zijn werken etaleert, kan hij camoufleren hij dat hij fictie presenteert als werkelijkheid. Mel'nikov hanteert een levendig en kleurrijk, maar tegelijkertijd badinerend en suggestief taalgebruik, waarmee hij impliciet zijn eigen houding ten opzichte van zijn personages te kennen geeft.

Nederlandse schrijvers streven naar een onverbloemende, naturalistische weergave van de werkelijkheid en daarbij bewijst het

autobiografische aspect als toegevoegde authenticiteitswaarde grote diensten. Het gaat niet alleen om de feiten zelf, maar ook op de wijze waarop ze beschreven worden, waarbij al dan niet humoristisch of ironisch taalgebruik wordt toegepast, dat soms kan leiden tot zekere karikaturalisering van dat milieu.

5.6 Bij Mel'nikov en Siebelink komen gebruikte procedés overeen.

Mel'nikov geeft in zijn romans verzonnen namen aan bekende figuren in oudgelovigenkringen en voert die vervolgens op als romanpersonages, waarbij de persoonlijkheden uit de realiteit uiteraard herkenbaar zijn voor de oudgelovigen; deze personages worden negatieve eigenschappen en handelingen toebedeeld met het doel hen te discrediteren.

Siebelink heeft dit procedé voor een deel toegepast in ‘Knielen op een bed violen’: de in bevindelijke kringen bekende predikant ds. J.P. Paauwe (1872 - 1956) heeft model gestaan voor de in de roman voorkomende ds. Poort. Ook de namen van de colporteurs Mieras en Taverne zijn afgeleid van de namen van in bevindelijk gereformeerde kring bekende predikanten. Zij krijgen evenwel geen ondubbelzinnig negatieve eigenschappen toebedeeld, hoewel de aanhangers van ds. Paauwe zich hebben gestoord aan de beschrijving van de fictieve ds. Poort door Siebelink.

6. Afsluiting

Zoals reeds gezegd is een problematische factor bij de uitbeelding van reëel bestaande religieuze milieus in de literatuur dat een stuk van de werkelijkheid geïncorporeerd wordt in fictie. In hoeverre een schrijver die een werkelijk bestaande religieuze gemeenschap *als zodanig* in zijn werk opvoert, af mag worden gerekend op de mate waarin zijn gecreëerde beeld van die gemeenschap overeenkomt met de werkelijkheid, blijft open voor discussie: waar eindigt artistieke vrijheid en waar begint de relatie van het literaire werk met de realiteit - een relatie de die staat voor de geloofwaardigheid van het werk?

Er is in deze kwestie echter nog een andere partij: de lezer. Maar de lezer staat niet alleen met zijn perceptie, de lezer is kind van zijn tijd. Hoe een traditionele religieuze groep door de hedendaagse lezer wordt opgevat hangt daarom niet alleen af van de manier waarop de schrijver die

gemeenschap opvoert, maar ook van het wereldbeeld van de lezer. En dat wereldbeeld van de lezer is, zoals bekend, veranderlijk en onder invloed van de tijd en de tijdgeest. In het begin van deze lezing is het al gezegd: tegen de achtergrond van voortdurende secularisering hebben traditionele religieuze gezindten het niet makkelijk. Binnen deze groeperingen heersen ideeën die vaak sterk afwijken van de consensus in de hedendaagse maatschappij en ze worden steeds meer als archaïsch en wereldvreemd ervaren. Ze zijn wellicht veroordeeld tot ‘een slechte pers,’ hoe er ook over hen geschreven wordt. Ik vraag me dan ook voorzichtig af, of een neutrale uitbeelding dan wel een onbevooroordeelde perceptie van een traditionele religieuze gemeenschap in Europa aan het begin van de 21ste eeuw wel mogelijk is.

Literatuur

't Hart, Maarten, Een vlucht regenwulpen, De Arbeiderspers, ISBN 90 295 2355 7
Stoffels, Hijme Cornelis. Als een briesende leeuw: orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest. Kok, Kampen, 1995. ISBN 9024223075.
Siebelink, Jan, Knielen op een bed violen; De Bezige Bij, 2006, ISBN 90 234 1665 1
Wolkers, Jan, Terug naar Oestgeest, Meulenhoff, ISBN 97 890 2908307 2

Intermediair, № 11, 16 maart 2006
Боченков, Виктор «Попа, чать, своего привезете…?» («Очерки поповщины» П.И. Мельникова-Печерского и изображение старообрядческого священства в них») // Духовные ответы, выписк 17, стр. 60 - 79, Москва, 2006, изд. МЕДИА-77
Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, события, предметы и символы. Опыт энциклопедического словаря, Москва, 1996
Зеньковский С.А., Русское старообрядчество, Том I и II, Москва, 2006, Институт ДИ-ДИК, ISBN 5-93311-012-4
Мамин-Сибиряк Д.Н. Приваловские миллионы, серия «Русская классика», изд. Эксмо, ISBN 5-699-17741-8
Мельников-Печёрский П.И. «В лесах» (1871-1875). По Собранию сочинений 8 т., Москва 1976.
Солженицын А.И., Россия в обвале. Москва, Русский путь, 1998. ISBN 5-85887-030-7
Русские писатели и поэты. Краткий биографический словарь. Москва, 2000.

Eindnoten:

1 Binnen het kader van dit artikel worden onder orthodoxe protestanten met name, doch niet uitsluitend, zgn. bevindelijk gereformeerden verstaan. Ook niet-bevindelijke protestantse denominaties kunnen grote gelijkenissen vertonen met de bevindelijken, met name waar het gaat om het strikt naleven van verscheidene voorschriften en regels.
2 Opmerkelijk is dat juist onder de bevindelijk gereformeerden het gevoel, de beleving van de Bijbelse boodschap, ervaren met het hart, een belangrijke rol speelt. Desondanks zijn de bevindelijk gereformeerden als calvinisten te classificeren en ook zelf identificeren ze zich als zodanig. Daarnaast kan nog vermeld worden dat de wijze waarop beleving een rol speelt in dit protestantse milieu sterk afwijkt van de mystieke gebedstraditie van de oosterse orthodoxie, waar de oudgelovigen deel van uitmaken. In de orthodoxie staat niet zozeer het gevoel of beleving centraal, dan wel het plaatsen van het geloof boven de menselijke ratio.

Anna Molnár, Gábor Pusztai

Kindertreinen

Na de Eerste Wereldoorlog begon in Hongarije een grootschalige humanitaire reddingsactie, waarbij Nederlanders (ook het koninklijk huis) en de kerk de hoofdrol speelden. Hongaarse kinderen, die onder de verschrikkingen en ontberingen van de oorlog erg hadden moeten lijden, werden door de 'Landelijke Liga voor Kinderbescherming' in treinen naar Nederland vervoerd. Zij kwamen bij gastouders terecht. De bedoeling was dat de kinderen tijdens deze vakantie bij zouden komen van het oorlogstrauma, aan gewicht zouden toenemen, en, na een tijdje, geestelijk en lichamelijk versterkt, terug zouden keren naar het vaderland. De eerste trein met de kinderen vertrok op 10 februari 1920 vanuit Boedapest naar Nederland. In de daaropvolgende jaren zouden tienduizenden Hongaarse kinderen bij gastgezinnen terechtkomen. Velen zouden niet terugkeren naar hun land van herkomst.[1]

Deze bijdrage gaat over die reddingsactie. Wij hebben personderzoek gedaan in verschillende kranten, maar in eerste instantie concentreerden wij ons op het gereformeerde weekblad *Kálvinista Szemle*, tussen 1920 en 1924.

Na de oorlog

Hongarije

Tijdens de Eerste Wereldoorlog raakte Hongarije helemaal uitgeput. Het land moest tegelijkertijd aan drie fronten vechten, maar soldaten van de Monarchie kregen niet voldoende training en ook de militaire uitrusting vertoonde ernstige gebreken. Deze waren onder meer de oorzaak van het grote verlies aan mensen. De situatie in Hongarije werd steeds erger. De oorlogsverliezen en het gebrek aan voedsel en aan brandstoffen waren

nijpend. De hopeloze economische situatie, de militaire nederlaag, de spanningen in de maatschappij en de onafhankelijkheid van de verschillende volkeren binnen de toenmalige grenzen van Hongarije leidden tot een algemene verbittering bij de Hongaren. Deze gebeurtenissen samen veroorzaakten een revolutie. De revolutie resulteerde in een communistische machtsovername na de oorlog (een Radenrepubliek), met een bloedige (burger)oorlog tot gevolg. Radicaal rechts en radicaal links bevochten elkaar, maar ook vreemde machten (Roemenië en Tsjechië) bezetten, in de schaduw van de geallieerde overwinnaars, delen van Hongarije. Uiteindelijk won rechts, onder leiding van de voormalige admiraal van de K.u.K. Dubbelmonarchie, Miklós Horthy. Zijn 'Nationale Leger' trok op 16 november 1919 Boedapest binnen.

In deze situatie, in december 1919, kreeg Hongarije een schriftelijke uitnodiging voor een vredesakkoord. De Hongaarse regering probeerde wat betere voorwaarden voor Hongarije te krijgen, maar deze pogingen bleven vruchteloos. Het land leed enorme verliezen door het vredesakkoord: Hongarije verloor tweederde van zijn grondgebied, en een derde van zijn inwoners.[2] De politieke situatie in het buitenland was heel moeilijk. Hongarije was omringd door vier vijandelijke buurstaten. Ook Oostenrijk eiste delen van Hongarije.[3]

De Hongaarse economie viel uiteen. De gebieden die bij andere landen gevoegd werden, waren belangrijke economische centra van het land.[4] De afscheiding van deze economische centra betekende dat Hongarije nieuwe economische centra moest opbouwen of de voormalige op een andere manier vervangen. Pas na vier jaar kon de economie van Hongarije zich enigszins herstellen. De economische ontwikkeling verliep langzaam, maar zeker en het land kwam ook uit zijn internationaal geïsoleerde situatie.[5] Maar 1919 was ongetwijfeld een zeer moeilijke periode. Richárd Bodoky, de zoon van de directeur van het Bethesda ziekenhuis in Boedapest schrijft over Kerst 1919:

'De Kerst van 1919 was ongetwijfeld één van de treurigste en armste kerstfeesten in Hongarije ooit. Wie had gedacht dat het zo erg kon. Brandstof kon je in heel Boedapest niet krijgen, de bomen die in het park en in de omliggende bossen van Boeda werden gekapt waren niet voldoende om de keukenhaarden mee te verwarmen. In koude woningen, in de stinkende muffe lucht, in vervallen, vuile hutjes zaten hele gezinnen, met naakte of in vodden geklede kinderen. Soms zaten er zelfs acht á tien

volwassenen in één kamertje gepropt.'[6]

Nederland

Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog een sterk en dynamisch groeiend land. Het kon zijn neutraliteit tijdens W.O.I bewaren, maar de gevolgen van de oorlog waren ook binnen de Nederlandse grenzen voelbaar. Het land moest vier jaar lang zijn leger voor grensbewaking gemobiliseerd houden. Economisch leed het onder het feit dat de internationale handel ernstig verstoord was. Sociaal leverde de oorlog ernstige problemen op, omdat de voedselaanvoer niet gegarandeerd was. Dit leidde tot een toenemend overheidsoptreden, tot en met de invoering van de voedseldistributie.[7]

In 1914 stroomden vele Belgische vluchtelingen het land binnen. In Nederland wakkerde het uitbreken van de oorlog de nationale gevoelens van saamhorigheid aan. Alle politieke partijen schaarden zich demonstratief achter de regering, om de neutraliteit van het land te handhaven. De Nederlandse samenleving was al met al betrekkelijk ongeschonden door de Eerste Wereldoorlog gekomen.[8]

Contacten binnen de gereformeerde kerk

De leiders van het Nederlandse missieziekenhuis, dat in de Mexikóistraat in Boedapest stond, waren Henriëtte en Johanna Kuyper. Het ziekenhuis bestond van januari tot juli 1916. In dit ziekenhuis was Jenő Sebestyén dominee. Hij kon de aandacht van de Kuyper- juffrouwen voor Hongarije en voor de Hongaarse protestanten wekken. Henriëtte Kuyper schreef ook een boek over haar belevenissen in Boedapest. In dit boek vereeuwigde ze de Hongaarse armoede en de Hongaarse werkelijkheid.[9] Er verscheen een boek met de titel: *Hongarije in oorlogstijd*[10]. Naar de mening van Sebestyén 'was het dit boek dat grote belangstelling wekte voor de Hongaarse protestanten en voor het Hongaarse volk in de Nederlandse gereformeerde kerk'. Dit enthousiaste werk verscheen in 1918 in Nederland, precies in het jaar van de ondergang van Hongarije. Het was bedoeld om de sympathie van de Nederlanders voor Hongarije te wekken. Naast dit boek verscheen een artikel van Kuyper in het gereformeerde blad *Standaard*, waarin de lezers 'over de ellende in Hongarije'[11] konden lezen. Kuyper stelde in het artikel vast dat 'naast Duitsland en Oostenrijk ook Hongarije grote behoefte aan hulp heeft'[12].

En Hongarije had inderdaad nood aan internationale hulp, op allerlei

gebieden.

‘Hongarije had na de Eerste Wereldoorlog grote behoefte aan iedere internationaal contact om zijn onafhankelijkheid zo veel mogelijk te bewaren. Binnen de calvinistische kerk hadden Géza Antal, die in 1885 aan de Universiteit te Utrecht studeerde, en Jenő Sebestyén, over wie ik later nog schrijven zal, goede contacten. In die periode, tussen de twee wereldoorlogen, was het contact tussen Hongarije en Nederland het meest levendig.

Hongarije, als land dat was verslagen na de Eerste Wereldoorlog, was geïsoleerd geraakt van de internationale politiek. In deze situatie had Hongarije aan alle buitenlandse contacten grote behoefte, inclusief die van de kerk. De waarde van deze buitenlandse betrekkingen was groot. Van de contacten van de calvinistische kerk wilde de Hongaarse diplomatie al aan het einde van het jaar 1918 gebruik maken. Toen ging de Hongaarse calvinistische vredesdelegatie naar Zwitserland, Frankrijk, Scandinavië en Nederland, om de kerken van deze landen te winnen voor de bemiddeling bij een aanvaardbare vrede voor Hongarije. Omdat de prominente gereformeerde personen hun internationale autoriteit helemaal inzetten, steunden de Hongaarse politici het versterken van de contacten tussen de gereformeerden in Hongarije en in Nederland.’[13]

De kindertreinen

Het idee

Het idee van vakantie voor de Hongaarse kinderen kwam uit Nederland. De komende jaren sloten ook Zwitserland, Engeland, vanaf 1923 België, en Zweden zich bij de actie aan. Het feit dat de juffrouwen Kuyper een half jaar in Hongarije doorbrachten en de Hongaarse ellende leerden kennen, speelde hier een belangrijke rol in.

‘Zij - de juffrouwen Kuyper - maakten grote plannen, hoe zij de Hongaren, op wie zij zo gesteld raakten, konden helpen. Het idee van een soort hulpverlening kregen zij juist in Hongarije. Het was algemeen bekend dat Oostenrijk al eerder in een ellendige situatie had gezeten dan Hongarije. Daar werd het gebrek aan voedsel wat vroeger een algemeen verschijnsel dan bij ons. Daarom namen de Hongaarse families tijdens W.O.I vermagerde Oostenrijkse kinderen in huis op, om hen op krachten te laten komen. Waarom zou Nederland dat dan niet met Hongarije

Staatstoezicht op de Volksgezondheid.

Budapest, 926 IV 15

De gezondheidstoestand van

Ott Julia

oud 13 jaar, is, van dien aard, dat hij/zij in Nederland kan worden toegelaten.

Die controleerende geneeskundige

Gezondsheidsverklaring voor het Hongaarse pleegkind Julia Ott. Zij had die nodig om in Nederland te worden toegelaten.

Országos Gyermekvédő Liga
Budapest, VI., Wesselényi-utca 6.

Landsliga voor Kinderbescherming
Budapest, VI., Wesselényi G. 6.

Ott Julia

Született: 1913 VII 9 valóság

Születési hely:

Szülőnek neve:

Lakhelye:

Utca:

Hongaarse pleegkinderen dienden bij aankomst in Nederland een legitimatiebewijs zichtbaar op hun kleding te dragen. De legitimatie van Julia Ott werd afgegegeven door de Staatspolitie van Budapest. Dit is de binnenkant van het bewijs met haar foto, geboortedatum en de naam van haar ouders. Op de achterkant staat het adres van haar Nederlandse pleegouders, de familie J.F.C. Bosch, die aan de Veenkade 147 in Den Haag woonde.

kunnen doen? - vroeg Henriëtte Kuyper zich af. Zij kon binnen korte tijd niet alleen het Nederlandse publiek, maar ook een groot aantal van haar Hongaarse vrienden enthousiast maken voor het idee. De actie kon beginnen.'[14]

Het begrip 'kindervakantie' was de Nederlanders niet onbekend. Al in de laatste jaren van W.O.I namen Nederlandse pleegouders Belgische, en later Duitse en ook Oostenrijkse kinderen op die onder slechte omstandigheden leefden. De bedoeling was om de kinderen de ellende en verschrikkingen van de oorlog proberen te laten vergeten. Zij voorzagen de kinderen van kleding en voedsel. Voor Hongarije en voor de Hongaarse kinderen wekten de juffrouwen Kuyper de aandacht van de Nederlanders met hun actieve en onvermoeibare lobby.

Het begin

In november 1919 werd in Nederland het *Centraal Comité voor de Noodleidende Hongaarse Kinderen* opgericht, dat met de Hongaarse diplomatieke vertegenwoordiging samenwerkte. De eerste voorzitter van het Centraal Comité werd de Haagse dominee F. Geel van Gildemeester, de secretaris werd Theodor van Schelven. De Hongaarse vrouw van Van Schelven, Irén Balogh, heeft zich ook voor de zaak ingezet. De volgende voorzitter, baron Willem C.A. van Vredenburgh, voelde zich, door zijn Hongaarse echtgenote Henrietta Apor, waarschijnlijk ook persoonlijk betrokken bij de kinderactie.[15] In Hongarije werkten de regeringscommissaris, de Nederlandse Missie en de Landelijke Liga voor de Kinderbescherming (een organisatie die sinds 1906 in Hongarije bestond) en de belanghebbende vakministeries samen om het voorbereidende werk te verrichten. Het uitkiezen van de kinderen deed de Landelijke Liga voor Kinderbescherming. In Nederland moesten allereerst de ontvangst, de plaatsing, de voorzieningen, de opvoeding, de opleiding en de terugreis van de kinderen worden georganiseerd. In Hongarije moest men ervoor zorgen dat de werving en de strenge keuze van kinderen, die volgens de criteria van de Nederlanders moest gebeuren, goed verliepen en dat het contact tussen de kinderen en de thuisgebleven familieleden niet verloren ging.[16]

Over de pleegouders vonden we geen precieze gegevens. Het is waarschijnlijk dat aan het begin van de actie het rijkere gedeelte van de Nederlandse gereformeerden grotere offers bracht. Maar later, ten gevolge

van de achteruitgang van de economische situatie en vanwege het uitlopen van de actie, namen veel meer minder rijke families pleegkinderen uit Hongarije in hun huis op.[17]

Als de Nederlanders geld of pakjes naar Hongarije stuurden, zonden ze die meestal naar een contactpersoon, instelling of organisatie, omdat ze niet wilden dat hun hulp bij andere personen terechtkwam of andere doelen diende. Zo was het ook bij een groep Hongaarse kinderen, die ten gevolge van de uitnodiging van één bepaalde familie naar Nederland kwam.

Aan het begin van de actie dachten de organisatoren dat hun moeilijkste taak de selectie zou zijn. Ze vreesden dat de keuze uit de massaal toestromende, noodlijdende kinderen een opdracht zou zijn, die zij niet aan zouden kunnen.[18] Het bleek precies andersom te gaan.

‘Wij verbazen ons erover en vinden het erg jammer dat de Hongaarse burgerij zijn kinderen niet naar Nederland wil sturen. Vooral voor de domineeskinderen zou de kleine Nederlandse studiereis gunstig zijn. Wij verwachten veel van het werk van de protestantse leraressen, die met de kinderen in Nederland zullen verblijven. Hun werk is een edele missie. Wij geloven dat zij hun ervaringen, die zij in het rijke, Nederlandse kerkelijke leven opdoen, in Hongarije later goed zullen kunnen gebruiken.’[19]

De treinen vertrekken

De eerste kindertrein vertrok op 10 februari 1920 vanuit Boedapest. In deze kindertrein gingen verschillende diaconessen van het ziekenhuis Bethesda mee om de kinderen naar Nederland te begeleiden en hun ter plekke te helpen.

Er waren aan het begin van de actie niet genoeg kinderen die naar Nederland wilden reizen. Daarom dacht één van de organisatoren, Biberauer, de dominee-directeur van het Bethesda-ziekenhuis, dat hij voor de andere arme Hongaarse gereformeerde families een voorbeeld moest geven. Hij stuurde zijn magerste kind, zijn zoontje Richárd, naar Nederland. Richárd was toen twaalf jaar oud. In 1999 verscheen een boek met de herinneringen van dit toen 12 jaar oude kind, met de titel: *Égi sziget* [Hemels eiland]. In dit boek schreef hij ook over zijn reis en zijn

Hongaarse pleegkinderen met leden van het R.K. Huisvestingscomité vóór hun school in de Haagse Tasmanstraat. Links vooraan F. Beretta, secretaresse van de Haagse afdeling van het comité. De priester is waarschijnlijk de Hongaar dr. Miklos Knebel. Julia Ott staat achteraan, derde van rechts. Den Haag, ca. 1926.

verblijf in Nederland. Hieronder volgt een lange passage uit het boek overhet vertrek en de aankomst van de kindertrein:

‘Op 8 februari, rond twaalf uur, liep de roetige en rokerige stationshal van het bouwvallige Station Keleti vol met kinderen met rugzakken op. Ze wachtten op het vertrek van de eerste kindertrein. Zeven diaconessen gingen als begeleiders met de kinderen mee. Enkelen van hen kregen de mogelijkheid om naar Eudokia, een gereformeerd ziekenhuis in Rotterdam, te gaan om daar een hogere opleiding tot verpleegkundige te volgen.

Eindelijk werd de trein door een locomotief de hal ingeduwd. Ik heb tijdens de oorlog veel treinen van het Rode Kruis gezien, maar deze was het meest versleten van allemaal. Er bleven nog enkele slechte wagons van de MÁV over, waarin tijdens de oorlog gewonden waren vervoerd. Van deze wagons werd onze prachtige kindertrein gemaakt. Alle stukken van deze wagons waren versleten, alleen het rode kruis praalde nieuw geverfd aan de buitenkant, in het midden van de wagons. Er waren bijna geen glazen ramen, hun vervanging of aanvulling was ook niet uniform. Het ene was met een roestig stuk blik aangevuld, andere waren gewoon met planken dichtgespijkerd. Misschien was dit al jaren geleden gemaakt. Door de kieren huilde de februariwind.

In enkele wagons waren van planken stapelbedden gemaakt, met strozakken erop. De wagon waar ook ik in reed, was een gewone wagon met houten banken en massieve, houten bagagerekken. Over de stank kan ik niet spreken. Deze rare vervoermiddelen droegen de stank in zich van vele honderden, zwerende wonden van soldaten. Het stonk vreselijk naar insecticide en naar ontsmetting. De vloer was ook hier met het olieachtige carbolineum besmeerd. In het midden van de uit drie coupés bestaande wagons snorde de gloeiende potkachel. Daarnaast stond een kolenkist. In de onmiddellijke nabijheid van de kachel heerste heidense hitte, maar in de twee kleinere coupés bleef het ijskoud.

Toen iedereen zijn eigen plaats gevonden had, bleek dat er meer kinderen in de trein waren dan zitplaatsen. Daarom meldden enkele oudere jongens zich, onder wie ik, die graag op het bagagerek wilden slapen. (...)

Toen schokte de locomotief hard en de trein vertrok naar Nederland. (...) Bij bleek licht kregen wij het eerste Nederlandse avondeten in onze eetketeltjes. Het was uit water gekookte cacao met een grote boterham. Hoe blij waren de kinderen ermee! (...) Wij moesten daarna gaan slapen.

Ik klom het bagagerek op. Ik viel in slaap en ik werd wakker toen ik op het kind viel dat onder mij sliep. Ik rolde op de vloer. Daarna sliep ik op een grove, wollen deken op de vloer die naar olie stonk en ik krabde aan steeds een nieuwe teek van de hongerige luizen. (...) In de ochtend van 13 februari passeerden wij de Nederlandse grens. Het spoorwegpersoneel omringde onze trein op het station van Zevenaar. Zij keken hoofdschuddend naar onze trein, enkelen van hen kwamen ook binnen. Zij lieten elkaar de dichtgespijkerde ramen zien, daarna zetten ze ons de trein uit.

Wij stapten in mooie, schitterend schone en lekker warme Nederlandse wagons over. Waar zich de aangename geur van melk verspreidde, blozende en vriendelijke vrouwen en meisjes ons trakteerden op warme cacao en sneeuwwitte boterhammen met kaas. (...) Wij werden met ongewone schoonheid, aangename warmte en met de geur van zuiverheid omringd. Door de glanzende ruiten keken wij naar een land dat aan de oorlog ontkomen was. (...)

We kwamen bij zachte regen om twee uur 's middags in Den Haag aan en gingen naar een kerk in de buurt. Daar zaten zeer veel mensen in de banken, in natte jassen, op ons te wachten.

Wij waren de eersten. Niemand kende iemand. Om de avondmaalstafel zaten de organisatoren van de kinderactie. Baron van Vredenburgh met zijn witte baard. (...) Daar zat ook de hoofdorganisator, meneer De Nef. Iemand las de persoonlijke gegevens van een kind van een lijst voor en noemde een nummer. Daarna stonden enkele van de wachtende Nederlanders op. Zij gingen naar het kind toe en bekeken het. Het gebeurde ook dat meerdere Nederlanders hetzelfde kind wilden meenemen. Dan ontstond een hevige discussie. Uiteindelijk bepaalde de voorzitter (...) met wie het kind mee mocht gaan. De winnaar nam het kind bij de hand en zij liepen weg door de regen die naar zee rook.

De meisjes moesten in de sacristie eerst grondig onderzocht worden. Ik hoorde later, dat zij aan gynaecologisch onderzoek moest deelnemen. Het werd duidelijk, dat een aantal van hen tijdens de reis onaangenaam besmet waren geraakt door de vuile brillen van de treinwagons.

Ons aantal verminderde langzaam.

Inmiddels kreeg ieder kind een glas warme melk en een groot stuk koek, dat mij aan het bruine honingbrood herinnerde. Tijdens het eten keek ik wantrouwend toe wat hier zou gebeuren. Ik was ook een beetje bang. Al voor het vertrek had iedereen van ons een registratienummer gekregen. Ik begreep dat het woord, dat geroepen werd voordat een kind

werd weggeleid, dit nummer betekende. Ik kreeg nummer 159. Ik hoorde opeens iemand roepen: - Honderdnegenenvijftig.- Ook werd er een bordje met het nummer erop omhooggehouden.'[20]

Met de eerste grope kinderen, tweehonderdzestig meisjes en driehonderdveertig jongens tussen de zes en de veertien jaar, reden twee artsen, twintig verpleegsters, tien diaconessen en hun cheffin, Barones Josephin Prónay, mee. De kinderen brachten ook een geschenk van de burgemeester van Boedapest mee, een album over de stad.

In Nederland

Enkele Hongaarse theologen en dominees die met een studiebeurs in Nederland studeerden, hielden nauw contact met de Hongaarse kinderen en met de organisatoren van de actie. Eén van hen was János Tantó, die al vier jaar aan de Theologische Academie in Utrecht studeerde. Hij deed Sebestyén gedetailleerd verslag van de gebeurtenissen in Nederland. Hij schreef in één van zijn brieven:

'Ik laat u, Weleerwaarde heer, en via u de in Boedapest achtergeblevenen, weten dat het verblijf van de Hongaarse kinderen in Nederland voor de ziel tenminste zo verheffend is als voor het lichaam. Alle kinderen zijn bij families terechtgekomen die de dag thuis met een godsdienstoefening beginnen, een dienst, die het gezin thuis houdt. De pleegouders vinden het hun belangrijkste taak, om, naast de lichamelijke voeding, de Hongaarse kinderen een geestelijke opvoeding te geven. Al in het begin kwam aan het licht, hoe gering de Bijbel-, psalm- en catechismuskennis van de kinderen uit Boedapest was. De Nederlandse pleegouders willen ook aan dit gebrek van hun gastkinderen iets doen. Het zou echt gunstig zijn, als ieder kind van intelligente, gereformeerde Hongaarse burgers naar Nederland zou kunnen komen om hier met dit geheel andere leven kennis te maken. Wat ze hier beleven, zal heel hun verdere leven beïnvloeden. Hun ontwikkeling op het gebied van het geloof en de moraal is het meest belangrijke, maar daarnaast komen zij lichamelijk ook aan. Het meest belangrijke is dat zij op moreel gebied, in een onverpest milieu, kunnen leven en voorbeelden kunnen zien van geloof, mensenliefde, goedheid, geduld, betrouwbaarheid en eerlijkheid, zoals men dat alleen in Nederland vinden kan. Juist deze deugden zijn in Hongarije uitgestorven. Het is waar dat bij elk zaaien ook korrels tussen de

dorens zullen vallen, maar sommigen vallen ook in goede aarde en zullen het dertigvoudige dragen.

De verschillende lokale comités vroegen ons, drie theologen uit Hongarije, om 's zondags de godsdienstoefeningen voor de kinderen te verzorgen. (Ik zal op Eerste Paasdag in Broek op Langenrijk preken, op Tweede Paasdag verzorg ik de dienst in Haarlem, afgelopen zondag waren we in Den Haag.) De kinderen moeten uit Hongarije hun schoolboeken voor religie meenemen, die ook psalmen bevatten. Op die manier kunnen we makkelijker meezingen en hoeven we de psalmen niet voor geld te laten kopiëren.'[21]

Het weekblad *Kálvinista Szemle* bevatte veel informatie en veel interviews en belevenissen over het verblijf in Nederland. De redactie probeerde de thuis achtergebleven ouders en de anderen trouw over de gebeurtenissen in Nederlandse te informeren. Eén van de steden waar Hongaarse kinderen opgenomen waren, was Bloemendaal. Enkele van de brieven van de kinderen verschenen in dat weekblad. Tantó gaf ook les in de Hongaarse school te Bloemendaal. Over de stad, het leven van de kinderen, de school en de hartelijke Nederlanders schreef hij in zijn brief:

'Wat is Bloemendaal eigenlijk? Bloemendaal is een groen veld met bloemen, vele lange, slanke beuken, een lachende, blauwe hemel en het gezang van verschillende vogels; in de lucht vermengen zich de heerlijke, zoute lucht van de zee met de geur van bloeiende struiken. Een aantal villa's staat met hun rode daken en schitterende ramen verspreid tussen de lanen. Voor de huizen staan kleurrijke bloembedden in het groene grasveld. Op sommige plaatsen is de oppervlakte van diepe meertjes te zien, met witte zwanen in het water.

Bloemendaal is een luxe villawijk bij Haarlem. Dat ligt drie kilometer van de Noordzee en twintig minuten van Amsterdam met de trein. In het Hongaars betekent de naam van deze plaats 'virágvölgy'.

(...) Hier, in dit bekoorlijke paradijs, kregen veertien kinderen plaats voor drie á vier maanden. De kinderen gingen 's middags fietsen, voetballen, wandelen met de pleegouders, en er waren er enkele, die de mogelijkheid kregen om een boottocht te maken.

Hun gezicht bloosde van de gezonde, frisse, zoute lucht en werd rond door het lekkere, voedzame, Nederlandse eten. 's Ochtends kregen zij les in de Hongaarse school te Bloemendaal. Met behulp van Hongaarse leraren en leraressen lieten de Nederlandse pleegouders een Hongaarse

school oprichten voor de veertien kinderen uit Boedapest. Iedere ochtend tussen negen en twaalf kregen de kinderen hier les. Zij kregen onderwijs in de Nederlandse cultuurgeschiedenis, in de Nederlandse aardrijkskunde, geschiedenis, en zij maakten in die lessen kennis met de belangrijkste historische personen van Nederland. Daarnaast leerden zij Nederlands, de gymnasiasten leerden ook Latijn, de leerlingen van reaalscholen Frans. Ieder week hadden zij één godsdienstles en drie keer per week wiskunde. Een lerares Duits gaf enkele lessen, en één keer per week kregen ze ook tekenonderwijs. Een Nederlandse gymnastiekleraar gaf twee keer per week een half uur gymnastiekles. Apart voor meisjes en apart voor jongens. De lagere klassen van de basisschool kregen les van Elza Wilde, een diacones uit Boedapest. Het comité benoemde de gereformeerde dominee János Tantó tot directeur van de school. Onze Hongaarse school werd in een zaal van de moderne school in Bloemendaal gehuisvest. Toen onze school te Bloemendaal van mw. Langelan geopend werd, was ons kleine klaslokaal met bloemen versierd. Op het bord waren de Hongaarse en Nederlandse vlag getekend, hun handvatten waren kruiselings over elkaar gelegd. Op het bord was het opschrift: 'Leve Hongarije!' te lezen. Op een klein tafeltje stond een reusachtige versiering van bloemen. Dat was het Hongaarse wapen, dat uit rode, witte en groene bloemen en uit mos was samengesteld. Het was met de Hongaarse, nationale driekleur omringd. Er lag een kaart op met het opschrift: 'Hartelijk welkom aan de Hongaarse kinderen en hun leraar'. In onze ramen werd altijd een vers bloemetje gezet. De Nederlanders hadden twee passende beelden aan de muur gehangen. Op het eerste was Miklós Horthy geschilderd op zijn witte paard, toen hij Boedapest introk, het tweede was een groot beeld met Hongaarse paardenherders en een kudde paarden die rond een put graasde.

De kleine leerlingen kregen van de Nederlanders allerlei soorten schoolmiddelen. Een voorbeeld: ieder kind kreeg een eigen atlas van Palestina, omdat zij op school in verband met het leven van Jezus ook de aardrijkskunde van Palestina moesten leren. Op deze manier kregen de leerlingen misschien meer zin in het leren. (...)'[22]

De terugreis

De kinderen, die vanuit de Hongaarse ellende en armoede in Nederland kwamen, vonden er meestal een rijk en hartelijk thuis. Zij konden zich in het algemeen goed aan hun nieuwe omstandigheden en aan hun

gastgezinnen aanpassen. Ook waren de Nederlandse pleegouders zeer op de kinderen gesteld. Toch hadden de kinderen veel last van heimwee. In Nederland waren destijds ook kinderen uit Duitsland en Oostenrijk te gast, maar de Hongaarse kinderen verlangden meer naar huis dan de anderen. Daarom waren de kindertreinen, die, behalve de kinderen, pakjes, brieven, Hongaarse en Nederlandse begeleiders of hun familieleden vervoerden, begonnen om vanaf juni 1920 de kinderen terug naar huis te brengen. De eerste trein vertrok, na drie maanden verblijf in Nederland, terug naar Hongarije.

De diacones Wilde berichtte in een brief aan de redactie van *Kálvinista Szemle* over het afscheid. De kinderen die naar huis vertrokken, waren echt gelukkig maar terzelfdertijd ook een beetje treurig. De pleegouders waren op hun Hongaarse kindje gesteld geraakt en het afscheid was ook voor hen moeilijk:

‘Gisteren vertrok de eerste kleine groep met ongeveer één derde van de Hongaarse kinderen uit Haarlem. Het waren alleen kinderen, van wie de pleegouders op vakantie gingen of gasten kregen en kinderen, die zelf naar huis verlangden. Het aantal van deze laatst genoemde groep van de kinderen was groter dan dat van andere groepen. De gastvrije pleegouders konden moeilijk begrijpen dat deze kinderen naar de ellende en armoede thuis verlangden. Noch de Duitse, noch de Oostenrijkse of Belgische kinderen koesterden een dergelijke, grote liefde voor hun land. Ik kon slechts moeilijk aan hen uitleggen dat ook voor de weeskinderen, op wie geen ouders wachtten, Hongarije niet gewoon hun woonplaats, maar hun Vaderland was. De pleegouders overlaadden hun pleegkinderen met alle mogelijke geschenken. Ze gaven voedsel en kledingstukken met hun pleegkinderen mee. Er was ook een meisje, dat als herinnering een horloge kreeg.

Ik herinnerde me onze aankomst, toen de kinderen alleen een klein rugzakje hadden gehad. En nu, wanneer zij naar thuis reden, moesten de grote, met cadeaus gevulde zakken, met de auto naar het station gebracht worden. (...)

Wij stonden eindelijk op het perron, met de kinderen die naar huis gingen en met degenen die nog hier bleven. Alle pleegouders waren aanwezig, de Nederlandse ‘pleegbroers’ en ‘pleegzusters’ en de leden van het comité, die chocola aan de kinderen uitdeelden. Iedereen had zijn of haar witte zakdoek in de hand. Velen huilden bij het afscheid.

Ik was aan het begin bang: hoe zouden de kinderen die de trein in

moesten, uit deze rumoerige menigte gehaald kunnen worden. De trein stopte immers slechts drie minuten in Haarlem. Maar later werd ik rustig, omdat ik de vindingrijkheid van onze kinderen ervaren had.

Een jongetje bedankte het comité in het Duits voor al het goeds en moois wat zij hier hadden gekregen. Toen stapten de kinderen de trein in. (...) De trein vertrok met de zwaaiende kinderen.

Er was ook een jongetje van een Nederlandse pleegvader dat heimwee kreeg van het emotionele afscheid. De pleegvader vroeg de leidster om een beetje met het jongetje in het Hongaars te spreken. Hij vroeg hoe lang het kind nog bij hen mocht blijven. Zij hadden namelijk geen kinderen en wilden Zolika graag adopteren. Op de eerste avond hadden zij niet met elkaar kunnen communiceren, tot de pleegouders een psalm begonnen te zingen. Het jongetje herkende de melodie en zong in het Hongaars mee. Zoltán sprak al goed Nederlands en zij al helemaal gewend aan elkaar geraakt.'[23]

Op 3 oktober 1920 verscheen in *Kálvinista szemle* een andere beschrijving van het afscheid:

'De pleegouders kregen een groene briefkaart, met daarop de melding van het comité dat hun pleegkind naar huis moest vertrekken. Veel Nederlandse pleegmoeders begonnen het pakje van hun kind samen te stellen. Zij brachten de kledingstukken en schoenen in orde, en omdat de winter al voor de deur stond, kochten ze voor de kinderen winterkleding. Veel meisjes kregen warme wollen wintermantels en mooie, bonte mutsen. De jongens kregen truien en warme broeken. Het speelgoed mocht ook mee naar Hongarije. Veel jongetjes hadden hun eigen postzegelalbum of voetbal. (...) De Nederlandse ouders wisselden hun gespaarde zakgeld in Hongaarse kronen om. Dat was gunstig voor de kinderen, die voor 1 Nederlandse gulden 80 Hongaarse kronen kregen.

De kinderen bewaarden hun chocola of waardevolle voorwerpen voor de thuis achtergebleven familieleden. Iedereen nam voor zijn of haar familieleden wat cadeaus mee.

Een oudere jongen had de mogelijkheid een tijdje in het hotel van zijn pleegvader te werken. Van het geld dat hij kon sparen, kocht hij stoffen voor een winterjurk voor zijn moeder. Een ander had het plan om van het gespaarde geld zijn onderwijs aan het Lónyai Gymnasium te financieren.

Een Nederlandse pleegmoeder stuurde een compleet kruidenwinkeltje aan de ouders van haar pleegkind. Een kistje met chocola, suikerklontjes,

kaas, boter, thee, koffie, cacao, rijst, maïzena, gedroogde vruchten, blauwsel, stijfsel, schoenenpasta, kruiden, zeep en bloembollen.'[24]

Obstakels

Tijdens de actie deden zich onvoorziene gebeurtenissen voor die een ongestoorde werking van de kinderactie hinderden. Het eerste treinstel vertrok wat later dan gepland vanwege de staking van het Oostenrijkse spoorwegpersoneel. Zulke vertragingen kwamen ook later voor. Aan het eind van 1923 meldden de Oostenrijkse spoorwegen dat het spoorwegtarief van de kindertreinen verhoogd werd. Vanaf 1 januari 1924 moest men voor de kindertreinen tussen Passau-Hegyeshalom 146 miljoen Oostenrijkse kronen betalen. Tot dan toe mochten de kindertreinen ook op dit traject gratis rijden. Dit bedrag kon de Landelijke Liga voor de Kinderbescherming die de actie in Hongarije organiseerde, echter niet uit eigen middelen betalen. Tussen juni en september 1920 konden de kindertreinen vanwege de spoorwegenstaking niet vertrekken.

De bekrompenheid van enkele ambtenaren in de raad van Boedapest en het Ministerie van Defensie zorgde ook voor enkele problemen. De Landelijke Liga voor Kinderbescherming moest al in april 1920 de hoofdstedelijke raad schriftelijk verzoeken om de goedkeuring dat leraren en leraressen als begeleiders met de trein mee mochten rijden. Aan deze leraren en leraressen had de kinderactie grote behoefte. Het optreden van de Landelijke Liga voor Kinderbescherming was succesvol. József Vass, de minister van Sociale Zaken, Welzijn en Gezondheidszorg maakte op 5 mei 1922 duidelijk dat zonder treinstellen de actie niet zou kunnen worden voortgezet. Het vervolgen van de actie was belangrijk voor het cultiveren van de nationale contacten van Hongarije en de financiële ontlasting van de staat. De Ministerraad verzekerde het maandelijkse bedrag, zodat de actie door kon gaan. Zo werd het probleem opgelost.

De kinderactie bracht gevoelige problemen onder de ouders met zich mee. Er waren kinderen van families die niet echt in behoeftige omstandigheden verkeerden, maar hun ouders wilden hun kinderen desondanks naar Nederland sturen. Deze welgestelde families konden moeilijk begrijpen dat het de bedoeling van de actie was, hulp te bieden aan de heel arme en nooddruftige kinderen. En dat het er niet om ging om kinderen van rijke burgers een gratis vakantiemogelijkheid te bieden. De organisators probeerden soortgelijke aanmeldingen af te slaan, maar dat bracht conflicten met zich mee en het lukte niet altijd.

Er waren ook veel persoonlijke conflicten en ruzies. Daarover gaf Oszkár Mendik, de Hongaarse zaakgelastigde in Den Haag, op 24 mei 1921 in vertrouwelijke vorm een verklaring aan de Ministerie van Buitenlandse zaken.[25]

De Landelijke Liga voor Kinderbescherming probeerde bij de keuze geen rekening te houden met de religie van de kinderen. Dat vonden echter zowel de gereformeerden als ook de katholieken nadelig.

'Het is mogelijk dat de Landelijke Liga voor Kinderbescherming het werk van de gezondheidszorg van het kindertransport heel goed kan organiseren, maar die kent de Nederlandse psyche helemaal niet. Men moet weten dat de organisatie van de actie helemaal in de handen van diepgelovige, Nederlandse gereformeerden is. Die mensen willen natuurlijk kinderen bij hen thuis opnemen die gereformeerd zijn. Deze Nederlanders nemen er aanstoot aan, dat de Hongaarse gereformeerde ouders hun kinderen zonder Bijbel, psalmboek en gezangboek laten vertrekken. Ik zou graag de essentie van deze actie in de oren van de lauwwarme Landelijke Liga voor Kinderbescherming willen schreeuwen. Het wezenlijke van de kinderactie is niet de nationale, maar de kerkelijke kant. Dat moet ons elk moment voor ogen staan. Houdt u dat in ere!'[26]

De persoonlijke conflicten waren afdoende gekalmeerd. Er waren altijd al mensen die begrepen dat een vervolg van de actie, in het belang van de vele duizenden kinderen, veel belangrijker was dan persoonlijke onenigheden.

'De gouden schietspoelen'

Er waren een aantal gereformeerde dominees die meermaals naar Nederland reisden om door hun lezingen over de Hongaarse omstandigheden en omwille van het belang van de actie de aandacht van de Nederlanders wakker te houden. Eén van deze personen was Kálmán Kállay. Als gevolg van zijn lezingen kregen drieduizend Hongaarse kinderen de mogelijkheid om naar Nederland op vakantie te gaan. De honderdste kindertrein vertrok op 17 april 1926 vanuit Hongarije naar Nederland. De gereformeerde bisschop László Ravasz sprak van een vreedzame veldtocht. De reis van de Hongaarse kinderen naar het buitenland vergeleek hij met de kruistochten. Deze moderne kruistocht

bereikt een wonderbare overwinning zonder bloedvergieten. De kinderen veroveren met hun ziel het hart van de mensen over de hele wereld voor Hongarije en voor het Hongaarse volk.

‘Deze honderd treinen reden als gouden schietspoelen door de vervloekte aarde van Europa. De handen zijn gezegend van hen die deze treinen laten vertrekken en ontvangen.’[27]

De beweging en het werk van ‘de gouden schietspoel’ hadden een aantal gevolgen en de nodige invloed. Er was een proces begonnen, dat op wederzijdse kennismaking en vriendschap gebaseerd was en dit proces vertoonde zich later ook op het terrein van de economie, de maatschappij en de politiek. Tenslotte kwam het tot bloei in de vorm van kerkelijke, culturele en persoonlijke relaties. Noch in het verleden noch in de toekomst zouden de twee volkeren zo dicht bij elkaar komen. In de invloedrijke kerkelijke en wereldse pers was een hele rij artikelen van de hand van bekende personen verschenen. Deze artikelen hielpen om de beweging bij de bevolking bekend te maken, inlichtingen te verstrekken, een brede, maatschappelijke laag te mobiliseren, de internationale basis te versterken en om steeds nieuwe impulsen aan de actie te geven.

In 1921 was het *Magyar-Holland Szemle* verschenen. Dit tijdschrift diende de doelen van de kinderactie. De *Kálvinista Szemle* en zijn Nederlandstalige equivalent, de *Hongaarse Heraut*, diende ook deze kinderactie. Beter gezegd: ze werden hiervoor opgericht.

Onder het voorzitterschap van barones Vredenburgh werd de Hongaars-Nederlandse Vereniging in het leven geroepen en in 1922 werd Hongaars-Nederlandse Sociëteit opgericht, met graaf Albert Apponyi[28] als voorzitter. Deze twee organisaties verzorgden samen tentoonstellingen in de meest beroemde musea, en concerten, radioprogramma's en lezingen in beide landen. Er waren Nederlandse avonden, galaconcerten, feesten, die uit dankbaarheid werden georganiseerd en er werden vele verjaardagen gevierd.

Op 10 mei 1920 werd in de Feestzaal van de Theologische Academie de eerste, zogenaamde Nederlandse soiree gegeven. Op een dergelijke avond werden lezingen over Nederland of over de kinderactie gehouden. De leiders van de actie spraken over hun ervaringen en belevenissen. Deze avonden werden voor de ouders en voor de belangstellende gereformeerden georganiseerd, om over de gebeurtenissen in Nederland zo veel mogelijk informatie te kunnen verstrekken. Eén van de

bedoelingen van deze avonden was om het contact tussen de twee landen te verbeteren. De eerste Nederlandse soiree werd op touw gezet door de redactie van de *Kálvinista Szemle*. Er werd in het tijdschrift gedetailleerd over geschreven.

‘De redactie van de *Kálvinista Szemle* organiseerde op 10 mei 1920 vanaf vijf uur 's middags een soiree in de Feestzaal van de Theologische Academie om de Nederlands-Hongaarse contacten te versterken. De soiree was onder auspiciën van de Nederlandse Koninklijke Hoofdconsul, J. Clinge-Fledderus, georganiseerd. Op die avond werd, naast zang - en muziekstukken, een lezing gegeven door de hoofdredacteur van ons blad, Dr. Jenő Sebestyén, met de titel: *De morele kracht van de Nederlandse natie.*

Op die avond werd een aantal bijzonder interessante brieven voorgelezen, die Hongaarse kinderen uit Nederland hadden geschreven. We willen de ouders van kinderen die reeds in Nederland verblijven of van plan zijn om ernaar toe te reizen op deze bijzondere aangelegenheid attent maken.’[29]

De Nederlandse avond was een groot succes. Daarom werden er nog meer van soortgelijke avonden gepland. De organisatoren wilden de daaropvolgende keer, naast brieven van kinderen, ook uit brieven van Nederlandse pleegmoeders voorlezen. Over die avond heb in de *Kálvinista Szemle* het volgende artikel gelezen.

‘De eerste avond was een groot, onvoorstelbaar succes geweest. Dit feit stimuleerde de organisators om een tweede avond te arrangeren. Het bijzondere van deze avond zou zijn, dat, naast interessante kinderbrieven, ook uit brieven van pleegmoeders die zij aan de Hongaarse ouders schreven, zou worden voorgelezen. Richárd Biberauer, de dominee-directeur van het ziekenhuis Bethesda, die langs officiële weg met de derde kindertrein naar Nederland meereed, kwam vorige week thuis. Hij zal een lezing houden over zijn reis. De tweede serie zal op de tweede dag van Pinksteren, 's middags om vijf uur, in de feestzaal van de Theologische Academie plaatsvinden.’[30]

De Hongaarse kinderen hadden ook de mogelijkheid om in Nederland prominenten te ontmoeten. Over één van die gebeurtenissen is een aardig artikel verschenen. Het is het verhaal van een meisje dat een bosje

bloemen aan Koningin Wilhelmina overhandigde in naam van de Hongaarse kinderen. De koningin schreef enkele dagen later een mooie brief aan het meisje voor haar verjaardag.

‘De twaalfjarige dochter van Gusztáv Seissel, Márta, bracht tien maanden in Nederland door. Zij logeerde in deze tien maanden in de buurt van Groningen. Koningin Wilhelmina bezocht precies in die tijd Groningen, en Márta begroette koningin Wilhelmina met een bos bloemen. Enkele dagen daarna kreeg Márta voor haar verjaardag van de koningin een met de hand geschreven brief: ‘Ik wil u hartelijk bedanken voor de mooie bos bloemen... In mijn paleis bleven ze tot zondag toe mooi en fris. Ik dank u hier hartelijk voor, goed kind. Ik zag in Groningen, in de boeken, dat u op 7 september jarig bent. Ik feliciteer u bij deze gelegenheid hartelijk, ik hoop dat u lang leven zal, en altijd braaf zal zijn, ook thuis in Hongarije. Hartelijke groeten, Lieve Márta.

Den Haag, 6 september 1922, Wilhelmina, Koningin der Nederlanden’[31]

De actie had echter ook haar schaduwzijden. Het verblijf in Nederland was niet altijd makkelijk, noch voor de pleegouders, noch voor de Hongaarse kinderen. Er deden verhalen de ronde, waaruit bleek dat hierbij meestal fouten van Hongaarse kinderen en de ellendige situatie in Hongarije een hoofdrol speelden. Er waren namelijk voedingsmiddelen die in Hongarije schaars waren, en daarom kenden de kinderen deze voedingsmiddelen niet. Het ging bijv. om eieren of krenten. Als de kinderen dit voedsel zagen, wisten ze niet wat het was en durfden ze het niet te eten. Want wat de boer niet kent, dat eet hij niet. Daar vloeiden meerdere conflicten en misverstanden uit voort, omdat de Nederlandse pleegmoeder dacht, dat het zo goed ging met het kind, dat het het voedsel niet meer eten wilde.

De volgende verhaaltjes gaan over de bijzondere gebeurtenissen in Nederland, in telegramstijl. Het zijn de indrukken en gedachten van Kálmán Kállay. Hij was de belangrijkste persoon, de drijvende kracht achter de kinderactie in Nederland. Hij hield veel lezingen en preken in verschillende plaatsen in Nederland om het pleegouderschap van de Hongaarse kinderen populair te maken, en om het enthousiasme van de Nederlanders levend te houden. Deze artikelen verschenen ook in de *Kálvinista Szemle*.

Het tienjarige jongetje dat nog nooit eieren had gezien

Een Nederlandse pleegmoeder klaagde bij mij dat er iets met haar pleegkind niet in orde was. Hij zou bij het eten erg kieskeurig zijn. Hij wilde geen eieren eten, in geen enkele vorm: geen gekookt ei, geen roerei en ook geen spiegelei. Hij haalde het eiwit en het eigeel uit de ovenschotel met laagjes aardappels. Hij liet deze op de rand van zijn bord liggen. Het had volgens haar geen zin een dergelijke, kieskeurige jongen te helpen.

Ik vroeg de jongen wat eraan scheelde. Hij klaagde huilend dat hij het ei niet durfde te proeven, omdat hij nog nooit zulk voedsel gezien had.

Broer en zus die elkaars taal niet begrepen

Juliska en Pista waren zus en broer. Zij gingen voor drie maanden naar Nederland en nadat de termijn afgelopen was, wilde de pleegfamilie van Pista dat het jongetje nog drie maanden zou blijven. Juliska was gelukkig, toen zij hoorde dat Pista's pleegouders ook haar in de familie zouden opnemen, zodat het Hongaarse jongetje niet alleen zou zijn. Het Centrale Comité stuurde het meisje naar het dorp in Friesland. Geen van de dorpelingen kon Hongaars spreken. Juliska praatte Nederlands, Pista Fries.

Na de eerste teleurstelling kwam alles in de orde. De twee kinderen begrepen elkaar na enkele weken opnieuw.

Twee families maken ruzie om een Hongaars meisje

Er was een Nederlandse familie die haar Hongaarse pleegdochtertje na enkele maanden graag opnieuw wilde uitnodigen. Wegens een administratieve fout kwam het meisje bij een andere familie terecht. De eerste pleegouders waren hier boos over. Het comité reageerde op de klacht en gaf toestemming om het meisje naar haar vorige familie te verhuizen. De nieuwe familie vond haar echter zo lief dat zij haar, ondanks het verzoek van het comité, niet wilden laten gaan. Uiteindelijk moest het meisje om de week beurtelings bij de ene en bij de andere familie verblijven.

Gouden armband in de collectebus

De plaats en de ruimte voor propaganda voor de kinderactie was de kerkdienst. Het gebeurde vaak dat de mensen die enthousiast raakten voor de actie, maar niet genoeg geld bij zich hadden, de buurman bij de

collecte vroegen om geld. Er waren er die hun sieraden in de collectebus deden. Na de kerkdienst hadden de Nederlanders de mogelijkheid, zich als pleegouder te melden. Toen ik naar huis ging, liep een Nederlandse vrouw achter mij aan, omdat zij graag een Hongaars kind in huis wilde opnemen. Zij wilde echter eerst nog naar thuis om het haar man te vragen. Hij stemde er graag mee in. Zoals hij zei, dat is verplichte naastenliefde.

God werkt in het hart van de Nederlanders

Het is niet te begrijpen. Het is een groot geheim waarom Nederlandse pleegmoeders de Hongaarse kinderen zo liefdevol behandelden, hoewel ze in het begin geen woord van elkaar begrepen. Ik heb ongeveer honderdvijftig gemeentes in Nederland bezocht, die ons allemaal met geestdrift en vroomheid ontvingen, wat op iedere Hongaar indruk maakte. Dit kan alleen het werk van God zijn. Ook de menselijke kracht speelde nog een rol in de welsprekendheid van de Hongaren of in de geestelijke overtuiging van de Nederlanders. God verscheen in de harten van Nederlanders.'[32]

Bezoek aan Hongarije

Als gevolg van de Nederlandse kinderactie groeide de aandacht van de Nederlanders voor Hongarije. Vanaf het jaar 1922 kwam het toeristische verkeer vanuit Nederland naar Hongarije steeds meer op gang. In de jaren 1918-1921 waren het vooral de organisators en leidende personen van de kinderactie die Hongarije bezochten. Daarna kwamen er steeds meer Nederlandse dominees naar Hongarije om de omstandigheden van de gereformeerde kerk te leren kennen of de grote gereformeerde centra te bezoeken.

In december 1923 bracht de tijdelijke Hongaarse zaakgelastigde in Den Haag het verzoek van de Nederlandse pleegouders over dat zij graag naar Hongarije wilden komen, om het land en de gezinnen van de kinderen te leren kennen. Het ging om ongeveer twee- of drieduizend mensen, hoewel het aantal pleegouders dat uiteindelijk het land het zou bezoeken, veel lager lag. Zij zouden met Nederlandse treinen reizen. De Hongaren waren enthousiast over het idee. Op die manier begon het organisatiewerk. Barones Vredenburgh nam de leiding op zich.[33]

Over dit werk en over de aankomst van de Nederlandse delegatie en over hun programma in Hongarije schreef de *Kálvinista Szemle*, in een aantal artikelen:

‘Tweehonderdvijftig Nederlandse pleegouders kwamen in Boedapest aan, in een trein van de Nederlandse Spoorwegen. Velen van hen waren gereformeerde vrouwen. Hun route liep als volgt: Mosonmagyaróvár-Győr-Komárom. De “Budapesti Dalárda” gaf op 26 juni 1924 ter ere van hen een Nederlands-Hongaars concert in de Dierentuin in Boedapest. Zij zijn op 24 juni's avonds aangekomen en op 1 juli's ochtends om acht uur zullen ze weer naar huis vertrekken. Bij de delegatie bevindt zich ook dominee Rabe, uit Den Burg.’[34]

Het einde

Het Katholieke Huisvestingscomité had de Oostenrijkse kinderactie reeds in mei 1924 afgesloten. Hoewel op dit moment nog geen blijk van het verkleinen van de grootte van de Hongaarse kinderactie werd gegeven, moest Hongarije rekening houden met beëindiging van de actie. In 1926 kwamen de gebeurtenissen die ervoor zorgden dat het einde van de actie in zicht kwam. In verband met de beëindiging van de actie vroeg Bakhuyzen van de Sande, lid van het comité, om inlichtingen. Deze verschenen in het 5e nummer van het blad *Magyar-Holland Szemle* in 1926. De diplomaat beriep zich op zijn door de overstroming getroffen vaderland, en op de schade die de overstroming had aangericht. Hierdoor nam de financiële bereidheid van de families die voor de kinderactie belangstelling hadden, af. In de *Kálvinista Szemle* van 4 december 1926 werden als hoofdoorzaken het Belgisch-Nederlandse verdrag, de ruzie en de verdeeldheid binnen de gereformeerde kerk genoemd.

Het Centraal Comité legde zijn werk, dat zes jaar had geduurd, in juli 1926 neer en hief zichzelf op. Bij deze gelegenheid stuurde het comité een communiqué aan alle Nederlandse kranten. In dit communiqué werd opnieuw naar voren gebracht dat het gereformeerde comité zijn werk uitsluitend uit naastenliefde deed.

In de herfst van 1926 deelde de minister van Sociale Zaken, Welzijn en Gezondheidszorg, János Vass, zijn wens aan de Landelijke Liga voor Kinderbescherming mee: voor september 1927 moesten alle Hongaarse kinderen uit Nederland naar huis komen. De betrokken organisaties waren niet het eens over de beoordeling van de situatie en dus ook niet over de verdere gang van zaken.

Noch de Landelijke Liga voor Kinderbescherming, noch de leiders van de katholieke kerk vonden de plotselinge beslissing m.b.t. het stoppen van

Hongaarse kinderen voor hun vertrek naar Hongarije op het station Staatsspoor in Den Haag, omstreeks 1927. Het derde meisje van rechts zittend is Márta Nagy; Julia Ott staat derde van links met naast haar F. Beretta, de secretaresse van het R.K. huisvestingscomité en onderwijzeres Magda Kutka.

de actie redelijk. De economische en sociale situatie in Hongarije en de omstandigheden van de jeugd veranderde in de laatste jaren niet in die mate dat er genoeg reden was om de actie te stoppen. De laatstgenoemde organisaties probeerden bij alle instanties hun mening over het belang van de kinderactie te benadrukken. De Landelijke Liga voor Kinderbescherming en het bestuur van de katholieke kerk wilden een mogelijke vorm vinden om de actie toch te kunnen vervolgen. Ondanks alle pogingen van die organisaties, bleef de beslissing van het Hongaarse ministerie onveranderd. Minister Vass gaf in een ambtelijk stuk van 10 mei 1927 het volgende te kennen: in de begroting van het jaar 1927/28 zou geen geld zijn om de buitenlandse kinderactie te steunen. Daarmee werd er een punt achter de kinderactie gezet. Op de vraag ‘waarom?’ werd geen precies antwoord gegeven.

In 1927 was het comité alleen nog in Amsterdam actief. Het einde van de actie kwam in zicht. De laatste kindertrein bracht 742 Hongaarse jongens en meisjes naar Nederland. Wat de kinderen en de families voor de terugkeer naar Hongarije moesten doen, verscheen in de Nederlandse bladen.

De voorlaatste trein vertrok op 21 november 1927 naar Nederland. Met deze trein keerden alle kinderen, die voor juli 1927 in Nederland aangekomen waren, naar Hongarije terug. Met de laatste trein, die leeg uit Boedapest kwam, reden slechts vijftig kinderen naar Hongarije terug. Deze laatste trein vertrok op 1 januari 1928 vanuit Nederland.

In het kader van de kinderactie verbleven ongeveer vijftigduizend Hongaarse kinderen voor kortere of langere tijd bij Nederlandse pleegouders.

De leiders van de Landelijke Liga voor Kinderbescherming hadden al in 1926 het rapport opgesteld van hun eigen aandeel in de kinderreddingsactie tussen de jaren 1919 en 1928. Wat waren de belangrijkste resultaten van de actie en op welk terrein betekenden ze de meest zichtbare hulp voor Hongarije? Op deze vraag gaf de directeur van de Landelijke Liga voor de Kinderbescherming, Vilmos Neugebauer, antwoord in zijn samenvatting, die later in de *Confessio* te lezen was. Volgens Neugebauer was de verbetering van de gezondheid van de kinderen het grootste succes van de actie.

‘Van de 52.620 kinderen die in het kader van de actie naar Nederland konden rijden, stierven er 56. Twee van hen waren slachtoffers van ongelukken. Tachtig procent van de 56 kinderen reed met een latente

Julia Ott poseert in december 1926 in de Haagse fotostudio Americaine voor een nieuwjaarskaart die zij naar haar ouders in Hongarije zal sturen.

tuberculose naar Nederland en overleed daar aan die ziekte.

Voor de staat betekende deze financiële hulp een vermindering van de kosten die voor de verzorging van zieken moest worden uitgegeven. De uiterst deprimerende armoede en de ellende werden door pakjes en andere zendingen aan de Hongaarse mensen wat draaglijker gemaakt. Op deze manier werd ook de ontevredenheid bedwongen.

Voor de kinderen betekende hun verblijf een verrijking van hun talenkennis omdat ze na hun terugkeer uit Nederland vloeiend verschillende talen, zoals Frans, Nederlands, Engels konden spreken.'[35]

Na afloop van de actie in 1928 stelde de Landelijke Liga voor Kinderbescherming, vanaf de zomer van 1928, vakantietreinen in werking. Over de kindertreinen en het effect van de actie uitte de gereformeerde bisschop László Ravasz zich in de *Kálvinista Szemle*. Hij benadrukte niet alleen het positieve effect dat de actie op de kinderen had, maar hij stelde tevens vast dat deze actie veel meer had opgeleverd dan dikker geworden Hongaarse kinderen.

'Als gevolg van de Nederlandse kinderactie werden niet alleen de omstandigheden van kinderen verbeterd, maar werd ook de relatie tussen de gereformeerde kerken van deze twee landen werd veel hechter. Dat zette ons aan tot een verbetering van het geloofsleven, dat vanwege de oorlog en andere omstandigheden verslapt was. De Nederlanders die Hongarije bezochten, gaven een voorbeeld van hoe een gereformeerde christen denkt, leeft en handelt. Deze Nederlandse voorbeelden gaven de Hongaarse dominees de kracht om met hun werk door te gaan of om er opnieuw mee te beginnen.'[36]

***

De actie van de kindertreinen bleef echter niet beperkt tot de kerkelijke kringen. Het was een grootschalige reddingsactie, waarbij de bereidheid en de openhartigheid van de Nederlanders duidelijk zichtbaar werd en groot was. In die jaren waren de betrekkingen tussen de twee landen beter geworden dan ooit tevoren. Er waren ook andere landen geweest, waar de Hongaarse kinderen hadden kunnen opknappen, zoals Zwitserland, Engeland, Zweden en België. Toch was het vooral Nederland, waar de meeste kinderen hun oorlogstrauma even konden vergeten. En deze actie is in het Hongaarse, collectieve geheugen blijven bestaan.

Toelichting en verantwoording van de afbeeldingen

Wij danken de medewerkers van het **Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis / Historisch Beeldarchief Migranten** voor de vriendelijke toelating de afbeeldingen in deze tekst te mogen gebruiken en hopen tegelijk met dit artikel een bijdrage te kunnen leveren tot hun onderzoek.

Julia Ott (Boedapest 1913) reisde na de Eerste Wereldoorlog als één van de ruim 14.000 Hongaarse vakantiekinderen, ook wel pleegkinderen of transportkinderen genoemd, voor drie maanden naar Nederland om aan te sterken. Ze kwam terecht in een welgesteld Haags gezin, met oudere kinderen, waar goed voor haar werd gezorgd. Pleegvader F. Bosch had een goed lopend aannemersbedrijf. De taal bleek een minder groot probleem dan verwacht. Julia leerde Nederlands met een woordenlijst van het Hongaarse comité, een tweetalige lijst die in de kamer hing en waarop alle woorden stonden die ze in het dagelijks gebruik nodig had. Als ze naar de wc moest of dorst had, hoefde ze alleen maar te wijzen. Volgens haar pleegzusters heeft ze de eerste maanden geen woord gesproken, maar toen ze eenmaal begon te praten was dat meteen in het Nederlands.

Als haar Hongaarse ouders haar 'opeisten', reisde zij, beladen met speelgoed, terug naar het land van herkomst. Vervolgens werd er druk gecorrespondeerd en probeerden haar pleegouders via het comité te bewerkstelligen dat ze toch weer naar Nederland kwam. Op een gegeven moment verwaterde het contact met Hongarije en hielden de kindertreinen op met rijden. De actie voor Hongaarse kinderen eindigde officieel in 1928. Ondanks haar voortdurende heimwee en de ouderlijke wens haar terug te hebben, bleef Julia in Nederland.

Het verblijf van de Hongaarse kinderen was in de regel tijdelijk. Om hen toch onderwijs te laten volgen en niet helemaal te doen vervreemden van hun achtergrond, kwamen er Hongaarse leerkrachten met de kindertransporten mee. In Den Haag kwam er in de school aan de Tasmanstraat een Hongaars klasje, waar kinderen tussen de 3 en 18 jaar les kregen van juffrouw Kutka. Later verhuisde het klasje naar het Westeinde.

Julia Ott ging in 1931 - ze was toen 18 jaar - bij Iserief & Co's manufactuurhandel in de Venestraat werken, waar zij tot 1943 verkoopster bleef. Bovendien trad ze in de catalogi van Iserief regelmatig op als fotomodel voor de wolafdeling van het bedrijf. In 1944 trouwde ze met de Nederlander Valk en kwam er een einde aan het jaarlijkse bezoek aan de vreemdelingendienst. Na haar scheiding in 1953 woonde zij, samen met haar twee dochtertjes, op de Veenkade bij haar ongetrouwde pleegzusters. In 1947 werd Julia Ott lid van de in dat jaar opgerichte Eerste Hongaarse Vrouwenclub aan het Nassauplein. Deze club zou later een belangrijke rol spelen bij de opvang van een andere groep Hongaren: de duizenden vluchtelingen die in 1956 in Nederland aankwamen.[37]

De 'Collectie Ott' vind je op
http://www.iisg.nl/hbm/bladeren-op-collectie.php?collectie=1&source=centraal

Bibliografie

Ballendux-Bogyay, M.: Magyar holland találkozások. Aduprint, Budapest 2001.
Beliczay Angéla: Egyháztörténet. In: Református hitünk és életünk. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest..
Bérczes, T.: A magyar Kuyper. In: Confessio 1987/4.
Gergely, F.: 'Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén' In: Confessio 1987/4.
Bérczes, T.: A magyar Kuyper. In: Confessio. 1987/ 4.
Blom, J.C.H., Lamberts, E. (red.): *Geschiedenis van de Nederlanden,*
Bodoky Richárd: Égi sziget, Jövevények és vándorok Családtörténeti töredékek III. (1919- 1922) Kiadja: Dr. Bodoky Richárdné Budapest, 1999.
Bodoky, R.: Égi sziget. Jövevények és vándorok Családtörténeti töredékek III. (1919- 1922) Budapest, 1999.
Bodolay, I.: A holland református gyermekétkeztetés. In: Kálvinista Szemle 16 juni 1923
Bolyki János- Ladányi Sándor: A református egyház p. 25-127. In: Lendvai L. Ferenc: A magyar protestantizmus 1918-1948; Tanulmányok. Kossuth könyvkiadó, 1987.
Brief van Kuyper, J. 01 april 1920 In: Ráday Levéltár S/38
Brief van Kuyper, J. 02 mei 1920 In: Ráday Levéltár S/38
Búcsú Hollandiától. In: Kálvinista Szemle 03. 10. 1920.
Fonód Sándor: Fasori Julianna Református Iskola Története 1926-tól

1992-ig Készült a hollandiai ‘Prins Bernhard Fonds’ és az ‘Anjer Fondsen’ alapok anyagi támogatásával Budapest, 1994.
Görföl, T.- Kránitz, M.: Teológusok lexikona. Osiris kiadó, Budapest, 2002. Osiris kézikönyvek sorozat.
Hollandiai levél. In: Kálvinista Szemle 18 april 1920
Kálvinista Szemle 14 oktober 1922
Kállay, K.: Magyar gyerekek Hollandiában. In: Kálvinista Szemle 29. 03. 1924.
Kuyper, J. levelezése Sebestyén Jenővel Ráday Levéltár 1917-1924 S/38
Kuyper levelezés. Sebestyén iratai Ráday levéltár. S/38.
Kuyper, J. In: Standaard, 24. 01. 1920.
Kuyper, J. levelezése Sebestyén Jenővel, Ráday Levéltár S/38.
Mededelingblad van de Nederlandse School In: Ráday Levéltár S/38
Mezősi, Kamilla: A hollandiai magyar gyermeküdültetés az 1920-as években. In: www.vjrktf.hu/carus/honisme/ho010219.htm
Notulen van het Comité 28 februari 1925 In: Ráday Levéltár S/38.
Notulen van het Comité op 25 maart 1925 In: Ráday Levéltár S/38
Raffay, E.: Trianon titkai. Tornado-Dannenia, Budapest 1990.
Ravasz, L. In: Kálvinista Szemle. 17. 04. 1926.
Ravasz, L.: Holland- Magyar konferencia. In: Kálvinista Szemle 25. 03. 1922
Romsics, I.: A Magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig. In: Rubicon 2000/9
Sebestyén, J.: A holland királynő és egy magyar kislány. In: Kálvinista Szemle 01. 01. 1923.
Sebestyén, J. In: Kálvinista Szemle 05. 07. 1924.
Sebestyén, J. In: Kálvinista Szemle 18. 04. 1920.
Sebestyén, J. In: Kálvinista Szemle. 21. 10. 1921.
Sebestyén, J.: A holland kálvinista kultúra Magyarországon. In: Kálvinista Szemle 19 december 1920
Sebestyén, J.: A holland református iskola. In. Kálvinista Szemle 21 october 1922
Sebestyén, J.: Az első református elemi iskola Budapesten. In: Kálvinista

Szemle 6 januari 1923
Sebestyén, J.: Első holland estélyünk. In: Kálvinista Szemle 16. 05. 1920.
Sebestyén, J.: Holland ajándékok a Bethesda kórháznak. In: Kálvinista Szemle 20 juni 1920
Sebestyén, J.: Holland estély a Református Teológián. In: Kálvinista Szemle 09. 05. 1920.
Sebestyén, J.: Holland estély. In: Kálvinista Szemle 16. 05. 1920.
Sebestyén, J.: Holland gyermekotthon Budapesten. In: Kálvinista Szemle 25 februari 1922
Sebestyén, J.: Holland református iskola. In: Kálvinista Szemle 7 januari 1922
Sebestyén, J.: Hollandok a budapesti református sokért. In: Kálvinista Szemle 10 mei 1924
Sebestyén, J.: Hollandusok a magyarokért. In: Kálvinista Szemle 4 april 1920
Sebestyén, J.: Jönnek a holladusok. In: Kálvinista Szemle 21. 06. 1924.
Sebestyén, J.: Jönnek a hollandusok. In: Kálvinsita Szemle 28. 06. 1924.
Sebestyén, J.: Magyar diakonisszák Hollandiában. In: Kálvinista Szemle 04. 04. 1920.
Sebestyén, J.: Református elemi iskola Budapesten. In: Kálvinista Szemle 14 october 1922
Sebestyén, J.: Református elemi iskola Budapesten. In: Kálvinista Szemle 6 januari 1923
Sivirsky, A.: A holland- magyar kapcsolatok öt évszázada. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986.
Tantó, J.: A bloemendaali magyar iskola. In: Kálvinista Szemle 08. 05. 1920.
Uit de brief van Koefer, E. In: Ráday Levéltár S/38.
Wilda, E.: Magyar gyermekek hazautazása Hollandiából. In: Kálvinista Szemle 27. 06. 1920[36]

Eindnoten:

1 Ballendux-Bogyay, Mária: Magyar-holland találkozások. AduPrint 2001 p. 58-59.
2 Glatz, Ferenc: Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas, Budapest 1989. p. 236. zie ook: Raffay, Ernőo: Trianon titkai. Tornado-Dannenia, Budapest 1990. p. 153-159.
3 Romsics, Ignác: A Magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig. In: Rubicon 2000/9 p. 17-24.
4 Raffay, Ernő: Trianon titkai. Tornado-Dannenia, Budapest 1990. p. 159.
5 Romsics, Ignác: A Magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig. In: Rubicon 2000/9 p. 17-24.
6 Bodolay, Richárd: Égi sziget. Budapest, 1999. p. 93.
7 Blom, J.C.H., Lamberts, E. (red.): *Geschiedenis van de Nederlanden*, p. 334-336
8 Idem.
9 Ráday Archief. Correspondentie van Kuyper. Documenten van Sebestyén S/38
10 Kuyper, Henriëtte Sophia Suzanna: Hongarije in oorlogstijd. In en om de Nederlandsche ambulance te Boedapest: (benevens een uitstapje naar Weenen) Baarn: E.J. Bosch Jbzn. 1918. Het boek werd ook verfilmd.
11 Kuyper, J. In: Standaard, 24. 01. 1920.
12 Idem.
13 Bérczes, Tibor: A magyar Kuyper. In: Confessio. 1987/ 4. p. 3-4.
14 Bodolay, Richárd: Égi sziget. Budapest, 1999. p. 96.
15 Mezőosi, Kamilla: A hollandiai magyar gyermeküdültetés az 1920-as években. In: www.vjrktf.hu/carus/honisme/ho010219.htm p. 3.

16 Gergely, F.: ‘Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén’ In: Confessio 1987/4. p. 12-22.
17 Gergely, F.: ‘Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén’ In: Confessio 1987/4. p. 12-22.
18 Bodolay, Richárd: Égi sziget. Budapest, 1999. p. 96.
19 Sebestyén, J.: Magyar diakonisszák Hollandiában. In: Kálvinista Szemle 04. 04. 1920. p. 8.
20 Bodoky, Richárd.: Égi sziget. Jövevények és vándorok Családtörténeti töredékek III. (1919-1922) Budapest, 1999. p. 97. - 101.
21 Hollandiai levél. In: Kálvinista Szemle 18 april 1920 p. 7.
22 Tantó, J.: A bloemendaali magyar iskola. In: Kálvinista Szemle 08. 05. 1920.
23 Wilde, E.: Magyar gyermekek hazautazása Hollandiából. In: Kálvinista Szemle 27. 06. 1920.
24 Búcsú Hollandiától. In: Kálvinista Szemle 03. 10. 1920.
25 Gergely, Ferenc: A holland-magyar gyermekmentő akció. In: Confessio, 1987/4. p. 16.
26 Tantó, J.: Hollandiai level. In: Kálvinista Szemle. 18. 04. 1920.
27 Ravasz, L. In: Kálvinista Szemle. 17. 04. 1926.
28 Graaf Albert Apponyi von Nagy-Appony (Wenen, 29 mei 1846 - Genève, 7 februari 1933) was een Hongaars politicus. Hij was afkomstig uit de rijke magnatenfamilie Apponyi (hoge adel). Sinds 1872 was hij voor de Conservatieve Partij lid van de Hongaarse Nationale Vergadering (lagerhuis). Na de Eerste Wereldoorlog was Apponyi leider van de Hongaarse delegatie die de vrede van Trianon sloot. Apponyi vertegenwoordigde Hongarije in de Volkenbond. Apponyi, hoewel nationalist, streefde naar het herstel van de Hongaarse monarchie onder een Habsburger.
29 Sebestyén, J.: Holland estély a Református Teológián. In: Kálvinista Szemle 09. 05. 1920.
30 Sebestyén, J.: Első holland estélyünk. In: Kálvinista Szemle 16. 05. 1920.
31 A holland királynő és egy magyar kislány. In: Kálvinista Szemle 01. 01. 1923.
32 Kállay, K.: Magyar gyerekek Hollandiában. In: Kálvinista Szemle 29. 03. 1924.
33 Sebestyén, J.: Jönnek a holladusok. In: Kálvinista Szemle 21. 06. 1924.
34 Sebestyén, J.: Jönnek a hollandusok. In: Kálvinsita Szemle 28. 06. 1924.
35 Gergely, F.: ‘Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén’ In: Confessio 1987/4
36 Ravasz, L.: Holland- Magyar konferencia. In: Kálvinista Szemle 25. 03. 1922
37 http://www.iisg.nl/hbm/bladeren-op-collectie.php?collectie=1&source=centraal (afgehaald op 10 november 2008)

Over de auteurs

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]